

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

СУЧАСНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Львів
Галицька видавнича спілка
2020

УДК 340.12342.7-049.65] (477)

С 916

*Рекомендувала до друку Вчена рада
Національного університету «Львівська політехніка»
(протокол № 66 від 27 жовтня 2020 р.)*

Рецензенти:

Жаровська Ірина Мирославівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Національного університету «Львівська політехніка»;

Софінська Ірина Дмитрівна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Національного університету «Львівська політехніка»;

Гусарєв Станіслав Дмитрович, доктор юридичних наук, професор, перший проректор Національної академії МВС України, заслужений юрист України

Сучасні механізми захисту прав людини: колективна монографія /
С 916 М. С. Кельман, А. С. Токарська, Л. В. Ярмол, С. Б. Цебенко, А. О. Дутко.
Львів : Галицька видавнича спілка, 2020. 220 с.
ISBN 978-617-7809-60-8

У монографії розкрито загальнотеоретичні, міжнародні та окремі галузеві аспекти сучасного механізму захисту прав людини. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення механізмів захисту прав людини в Україні.

Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів юридичних й інших гуманітарних навчальних закладів, юристів-практиків, громадських правозахисників та всіх, хто не байдужий до проблем прав людини.

УДК 340.12342.7-049.65] (477)

ISBN 978-617-7809-60-8

© Кельман М. С., Токарська А. С.,
Ярмол Л. В., Цебенко С. Б.,
Дутко А. О., 2020

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Кельман Михайло Степанович, професор кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Національного університету «Львівська політехніка», д.ю.н., професор — розділ 3

Токарська Антоніна Семенівна, професор кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Національного університету «Львівська політехніка», д.ю.н., професор — розділ 4

Ярмол Лілія Володимирівна, доцент кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Національного університету «Львівська політехніка», д.ю.н., доцент — розділ 1

Цебенко Соломія Богданівна, доцент кафедри теорії та філософії права, конституційного та міжнародного права Національного університету «Львівська політехніка», к.ю.н. — розділ 2

Дутко Альона Олександрівна, доцент кафедри цивільного права та процесу Національного університету «Львівська політехніка», к.ю.н., доцент — розділ 5.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	5
ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1 ПРАВА ЛЮДИНИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ) (Л. В. Ярмол)	8
1.1. Методологічні підходи і методи дослідження сучасних механізмів захисту прав людини	8
1.2. Загальнотеоретична характеристика прав людини	13
1.3. Юридичний механізм забезпечення прав людини	23
1.4. Механізм захисту прав людини	28
1.5. Юридичне забезпечення прав людини в Україні: основні проблеми та шляхи удосконалення.....	34
Висновки до розділу 1.....	43
Список використаних джерел до розділу 1.....	44
РОЗДІЛ 2 МІЖНАРОДНА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ (С. Б. Цебенко).....	49
2.1. Захист прав людини інституціями ООН	49
2.2. Регіональні механізми захисту прав людини.....	59
2.2.1. Захист прав людини Радою Європи.....	60
2.2.2. Захист прав людини Європейським Союзом та Організацією з безпеки і співробітництва в Європі.....	74
2.2.3. Американська та африканська системи захисту прав людини	82
Висновки до розділу 2.....	86
Список використаних джерел до розділу 2.....	88
РОЗДІЛ 3 БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ПРОЯВ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА — ОСНОВА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ, ПЕРШОДЖЕРЕЛА ПРАВА (М. С. Кельман).....	103
3.1. Європейські правові стандарти: окремі аспекти поняття, якості та змісту	103
3.2. Принцип пропорційності та особливості засобів забезпечення громадянських прав і свобод у практиці Європейського суду з прав людини.....	113
3.3. Забезпечення особистих немайнових прав людини як умова практичної реалізації принципу верховенства права в Україні	128
Висновки до розділу 3.....	142
Список використаних джерел до розділу 3.....	143
РОЗДІЛ 4 ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА (А. С. Токарська)	153
4.1. Концепції новітнього інформаційного нарративу.....	153
4.2. Забезпечення інформаційної гігієни.....	160
4.3. Засадничі джерела трансформації інформаційного простору в Україні	166
4.4. Гібридна війна — мережецентрична війна.....	168
Висновки до розділу 4.....	181
Список використаних джерел до розділу 4.....	182
РОЗДІЛ 5 ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ (А. О. Дутко)	185
5.1. Поняття і підстави захисту цивільних прав та інтересів	185
5.2. Способи та форми захисту цивільних прав та інтересів.....	191
5.3. Сімейно-правові способи захисту прав та інтересів учасників сімейних правовідносин.....	198
Висновки до розділу 5.....	207
Список використаних джерел до розділу 5.....	209
ПІСЛЯМОВА	213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГА ООН	— Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
Євроконвенція, Конвенція, ЄКПЛ	— Конвенція про захист прав людини і ___основоположних свобод (Рада Європи, 1950 р.)
ЕКОСОР	— Економічна і соціальна рада Організації ___Об'єднаних Націй
ЄС	— Європейський Союз
ЄСПЛ, Європейський Суд, Суд	— Європейський суд з прав людини
ЗДПЛ	— Загальна декларація прав людини (ООН, 1948 р.)
ЗМІ	— Засоби масової інформації
КАС України	— Кодекс адміністративного судочинства України (2005 р.)
КК України	— Кримінальний кодекс України (2001 р.)
МПГПП	— Міжнародний пакт про громадянські і політичні ___права (ООН, 1966 р.)
НБСЄ	— Нарада з безпеки і співробітництва в Європі
ОАД	— Організація Американських Держав
ОБСЄ	— Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН	— Організація Об'єднаних Націй
РЄ	— Рада Європи
СК України	— Сімейний кодекс України (2002 р.)
США	— Сполучені Штати Америки
ЦК України	— Цивільний кодекс України (2003 р.)
ЦПК України	— Цивільний процесуальний кодекс України (2004 р. в ред. Закону України від 03.10. 2017 р.)

ПЕРЕДМОВА

Комплекс завдань щодо захисту прав і свобод людини та громадянина в науковому вимірі є чи не найбільш дослідженим, адже кожне суспільство не перестає еволюціонувати, якщо не спадає увага до цих засадничих ознак людського буття. Окреслений наратив має тісний зв'язок з такими ключовими поняттями теорії прав людини, як держава, нація, демократія. У нинішньому суспільстві активізуються, з одного боку, права і свободи людини та громадянина, а з іншого – їхній захист. Актуалізація такої бівалентності позначається і на рівні частотності вживання згаданих лексем, семантика яких доводить свою всеохопність міждисциплінарних зв'язків: вони сягають сфери права, філософії, політології, інформаціології та психології. З іншого погляду, немає більш складного для однозначного трактування конгломерату понять, без яких неможливо утвердити права і свободи людини в демократичному суспільстві. Це рівність, свобода і справедливість.

Екскурс у площину такої надскладної постійно змінної ідеї кожного цивілізованого суспільства викликаний потребою співвідношення і коригування швидкозмінних сучасних цінностей. Їхнє осмислення виправдане актуалізацією назрілих проблем у державі, починаючи від воєнних дій на Сході України й анексії Криму й завершуючи пандемією, яка спричинила біологічні небезпеки на планеті та економічні внутрішні і зовнішні трагічні наслідки для кожної людини.

Автори розглядають проблемні аспекти сучасних механізмів захисту прав людини. Значна увага в роботі зосереджена на загальнотеоретичній характеристиці прав людини та міжнародного і національного механізмів їх забезпечення. У роботі акцентовано увагу на тому, що безпосередній прояв реалізації верховенства права є основою захисту прав людини.

Формування правової держави в Україні відбувається в інформаційному суспільстві. У зв'язку з цим, у роботі особливу увагу зосереджено на аналізі концепцій новітнього інформаційного наративу; забезпечення інформаційної гігієни; засадничих джерел трансформації інформаційного простору в Україні; гібридної війни як мережецентричної війни.

Вибір філософсько-правових підходів, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання ґрунтувався на таких принципах, як справедливість, необхідність, плюралізм, конкретність, комплексність, через площину яких досліджено сучасні механізми захисту прав людини.

Мета спільної праці колективу авторів – комплексно проаналізувати теоретико-правові, міжнародні, галузеві аспекти прав людини та сучасні механізми їх захисту. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення таких основних завдань:

– охарактеризувати методологічні підходи і методи дослідження сучасних механізмів захисту прав людини;

- навести загальнотеоретичну характеристику прав людини;
- дослідити поняття та елементи юридичного механізму забезпечення прав людини;
- висвітлити теоретичні аспекти механізму захисту прав людини;
- виявити основні проблеми юридичного забезпечення прав людини в Україні;
- розробити пропозиції щодо вдосконалення юридичного механізму забезпечення прав людини в Україні;
- розкрити питання захисту прав людини інституціями ООН;
- дослідити регіональні механізми захисту прав людини;
- висвітлити окремі аспекти поняття, якості та змісту європейських правових стандартів;
- розкрити принципи пропорційності та особливості засобів забезпечення громадянських прав і свобод у практиці Європейського суду з прав людини;
- проаналізувати аспекти забезпечення особистих немайнових прав людини як умови практичної реалізації принципу верховенства права в Україні;
- проаналізувати концепції новітнього інформаційного нарративу;
- висвітлити питання щодо забезпечення інформаційної гігієни;
- обґрунтувати засадничі джерела трансформації інформаційного простору в Україні;
- розкрити питання «гібридна війна як мережецентрична війна»;
- висвітлити поняття, підстави, способи та форми захисту цивільних прав та інтересів осіб;
- дослідити сімейно-правові способи захисту прав та інтересів учасників правовідносин.

Задля вирішення означених завдань у монографії використано такі концептуальні підходи дослідження: антропологічний, діалектичний, потребовий, системний, комунікативний та інші.

Матеріали монографії, на нашу думку, можуть сприяти подальшому розробленню загальнотеоретичних, галузевих аспектів прав людини та сучасних механізмів їх захисту.

Окремі положення праці можуть бути використані для уточнення новітніх наукових ідей та реалізації основних засад політики України у сфері забезпечення прав людини, а також удосконалення вітчизняного законодавства з прав людини та механізмів їх захисту.

Теоретичні висновки праці можуть бути застосовані в навчальному процесі при викладанні дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Сучасні механізми захисту прав людини», «Права людини», «Конституційне право України» тощо. Вони також можуть виявитись корисними у діяльності, спрямованій на прищеплення поваги до світогляду, прав людей та формування толерантної поведінки у громадянському суспільстві в Україні.

РОЗДІЛ 1

ПРАВА ЛЮДИНИ ТА МЕХАНІЗМИ ЇХ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

1.1. Методологічні підходи і методи дослідження сучасних механізмів захисту прав людини

Від методологічного інструментарію дослідника залежать результати наукової роботи, а саме поява нових наукових знань. Для науковця визначальними є його світоглядні позиції, віра, переконання, погляди тощо, які, власне, і спрямовують його до пошуку тих чи тих методів пізнання.

Вибір проблеми відіграє важливу роль у науковому дослідженні. На думку О. Александрова, правознавство є різновидом мистецтва – це означає, що правознавцеві треба писати про те, що його найбільше хвилює в конкретний момент. Тож перед ним неминуче постають такі важливі питання: хто є суб'єктом і що є об'єктом дослідження [1, с. 203].

Дослідження того чи того об'єкта зумовлене насамперед потребою його пізнання. За слушним зауваженням Б. Кістяківського, щоб зрозуміти щось, що відбувається, треба насамперед встановити, наскільки воно потрібне, тобто в якому причиновому зв'язку перебуває. Категорія необхідності – це елемент конструктивної діяльності мислення, яка є засобом для отримання істини [2, с. 105–107]. Дослідник наголошував також, що всі соціальні явища відбуваються завжди і тільки між людьми, відповідно про все, що їх стосується і здійснюється серед них, можна і потрібно судити з морального погляду, встановлюючи справедливість / несправедливість того чи того явища [2, с. 109–111].

Отже, принципи справедливості та необхідності насамперед мають бути покладені в основу дослідження державно-правових явищ. Розкриття сучасних механізмів захисту прав людини також здійснювалося за допомогою цих принципів. У праці задіяно також принципи плюралізму і конкретності. Принцип плюралізму застосовано під час аналізу підходів до визначення поняття прав людини, механізму забезпечення прав людини, європейських стандартів тощо. Принцип конкретності проявляється в тому, що в монографії використано загальнотеоретичну юридичну термінологію: права людини, міжнародні стандарти прав людини, європейські стандарти прав людини, механізм захисту прав людини та ін.

У широкому розумінні методологія дослідження охоплює низку елементів пізнавального процесу: принципи організації дослідження, мету, завдання, методологічні підходи, методи, прийоми пізнання, вчення про них тощо.

Серед вітчизняних і зарубіжних розвідок з питань методології дослідження прав людини, механізмів їх захисту нашу увагу привертають насамперед праці С. Алексєєва,

С. Добрянського, М. Кельмана, Д. Керімова, Б. Кістяківського, А. Козловського, М. Козюбри, Р. Лукича, М. Панова, А. Полякова, О. Пунченка, П. Рабіновича, Ю. Шемшученка та ін.

Загалом в українському правознавстві сучасна методологічна ситуація відзначається позитивною тенденцією – переходом від єдиної, «одержавленої» методології до різноманітних методологічних підходів, засад, способів. Тривале домінування в радянському правознавстві моністичного матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ, критичне ставлення до всіх інших доктрин і теорій, оснований на нематеріалістичних світоглядних позиціях, стояло на перешкоді використанню здобутків європейської і світової правової теорії і правової культури [3, с. 22]. Водночас методологічний плюралізм, характерний для сучасних правових досліджень, не повинен ставати методологічним анархізмом. Запобігти цьому можна лише за умови об'єктивної зумовленості вибраних методів дослідження його предметом, спроможності дослідницького методу сприяти розкриттю соціальної сутності аналізованих явищ [4].

У системі методологічного інструментарію дослідження державно-правових явищ, зокрема прав людини, появилися нові методи, наприклад, кейсів, абдукції, комп'ютеризації, дослідження куматоїдних об'єктів тощо [5, с. 28]. На нашу думку, окремі з них є осучасненим варіантом давно використовуваних методів.

Окремі питання методології ґрунтовно досліджував Д. Керімов. Учений виокремив такі рівні методології:

- вищий – діалектико-світоглядний;
- середній – загальнонауковий (міждисциплінарний);
- нижчий – спеціально-науковий;
- перехідний – пізнавально-теоретичний до практично-перетворювальної діяльності [6, с. 48–49].

За Д. Керімовим, методологія охоплює не тільки систему методів, а й вчення про них.

У юридичних джерелах наголошується, що методологія юридичної науки – це система підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади використання їх при вивченні державно-правових явищ. Її основу становлять, зокрема, філософсько-світоглядні підходи, загальнонаукові методи, групові методи, спеціальні методи [4, с. 618–619].

Дехто з науковців розглядає методологію в досить широкому сенсі. Так, М. Кельман стверджує, що методологія – це вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання ним досліджуваних явищ [7, с. 42].

Р. Лукич, досліджуючи питання методології права, наголошує, що дослідники використовують два види методів: теоретико-пізнавальні і практичні [8, с. 25]. Слушно, на нашу думку, з Л. Лукачем не погоджується Д. Керімов – він наполягає на недоцільності поєднання наукових і практичних методів у єдиній методології права. Наукові методи – це не

що інше, як теоретичне узагальнення практичних методів, а останні є продовженням, розгортанням, конкретизацією перших [8, с. 13].

А. Козловський, досліджуючи гносеологічні константи права, особливого значення надає методу: «Метод визначає все... Кожна концепція, чи то юриспруденція понять, природне право, чи позитивне право – це певний метод» [203, с. 273].

Важливу компоненту методології дослідження становить понятійно-категоріальний апарат. Як стверджує М. Панов, що глибше і досконаліше розроблені правові поняття й категорії юридичної науки, то досконаліше саме позитивне право, то точніше і якісніше воно здатне регулювати відповідні суспільні відносини [9, с. 51]. У пропонованому монографічному дослідженні широко використано понятійно-категоріальний апарат з питань прав людини та сучасних механізмів їх захисту.

Комплексний характер монографії, перебування її на межі загальної теорії держави і права, міжнародного права, галузевих юридичних дисциплін тощо потребували залучення методологічного інструментарію зазначених наук.

Фундаментальну методологічну основу цієї розвідки становлять *філософсько-правові (концептуальні) підходи*. Концептуальний підхід передбачає побудовану на гранично загальних (філософських) категоріях світоглядну аксіоматичну ідею, яка постулює загальну стратегію дослідження, чіткий відбір досліджуваних фактів та роз'яснення результатів дослідження [10, с. 15]. У праці було задіяно насамперед такі філософсько-правові підходи: антропологічний, ідеалістичний, діалектичний, системний, потребовий, комунікативний, які визначили саму стратегію праці, її загальну спрямованість, зумовили характер і зміст оцінювання отриманих результатів.

Антропологічний підхід дав змогу розкрити цінність, сутність прав людини і для самої людини, і для суспільства загалом.

Цей підхід широко застосовують у сфері досліджень сучасної загальної теорії держави і права та інших вітчизняних юридичних наук, у яких права і свободи людини є центральною категорією, основою, фундаментом сучасного праворозуміння. Такої думки дотримується, зокрема, В. Шафіров. Він стверджує, що людський вимір є загальним системоутворювальним критерієм сучасного праворозуміння. Первинним елементом змісту права замість норми права є права і свободи [11, с. 148].

Антропологічний підхід сприяє розкриттю сучасного змісту ідеї прав людини, який, за С. Алексєєвим, характеризують два основні положення. Перше: саме права людини, виражені в суспільному і державному ладі суспільства, виявилися силою (імовірно, єдиною надійною і рушійною), здатною стати на перешкоді тиранії і визначати модернізацію суспільства, його розвиток в інтересах людини. Друге: права людини виявилися тим соціальним началом, яке

може визначати високий правовий статус людини, що не поступається статусу держави як суверена – носія політичної влади [12, с. 107–108].

Серед основних сучасних тенденцій розвитку загальнотеоретичної юриспруденції П. Рабінович виокремлює також антропологізацію її предмета. Дослідник наголошує, що предмет загальнотеоретичної юриспруденції охоплює закономірності виникнення, функціонування і розвитку загальносоціальних (неюридичних, соціально-природних) прав, свобод та обов'язків людини [13, с. 14]. Предмет пропонованого монографічного дослідження має антропологічний, людиноцентристський характер – ним є права людини та сучасні механізми їх захисту.

У процесі монографічного дослідження особливо широко використовувався *діалектичний підхід*.

П. Рабінович слушно наголошує, що діалектика як наука про гранично загальні (всезагальні) закономірності всіх і всіляких явищ цілком зберігає свою універсальну методологічно-евристичну значущість у будь-якому пізнанні, зокрема прав людини [14, с. 25].

Як справедливо зауважив М. Панов, загальним й універсальним методом формування правових понять є діалектичний метод наукового пізнання, який охоплює необхідні та важливі етапи переходу від абстрактного до конкретного і далі – від конкретного до абстрактного [9, с. 52].

Б. Мелкевик наголошує, що «парадигма діалектики змушує нас переглянути як межі нашої природно-правової спадщини, так і нашу спадщину правового позитивізму... Правова сучасність звертається до наявної в суб'єкта права можливості бути упізнаним у взаємності з іншими суб'єктами права. Суб'єкт тут виявляється як засіб пояснення та реалізації права. Люди як суб'єкти права мають бути здатними взаємно та незалежно один від одного визнавати одне одного як авторів та адресатів своїх політичних та правових законів, норм та інститутів» [15, с. 82].

Діалектичний підхід автори монографії широко використовували для з'ясування загальних закономірностей формування, функціонування, розвитку природних прав людини (розділ 1); для формулювання вихідних понять, що стосуються прояву реалізації верховенства права як основи захисту прав людини (розділ 3). Цей підхід застосовувався також під час дослідження міжнародно-правових аспектів захисту прав людини (розділ 2) та питань філософії сучасного інформаційного суспільства (розділ 4). За допомогою діалектичного підходу виявлено загальні закономірності взаємозв'язку цивільно-правових та сімейно-правових способів захисту прав та інтересів осіб (розділ 5).

У монографічному дослідженні широко задіяно також *системний підхід*. С. Добрянський зазначає, що будь-яке соціальне явище набуває якісних характеристик тільки через систему відповідних взаємозв'язків з іншими явищами та процесами. Тому, досліджуючи права людини,

логічно застосовувати насамперед системний підхід, який передбачає кілька підрівнів: історико-генетичний, структурно-компонентний та функціонально-діяльнісний [16, с. 3]. У процесі дослідження широко використовувались усі зазначені підрівні системного підходу.

Важливим інструментом розкриття соціальної сутності прав людини став *потребовий дослідницький підхід*. П. Рабінович інтерпретує його як виявлення історично зумовлених певних потреб суб'єктів суспільного життя і встановлення ролі, функції тих або тих предметів, явищ у задоволенні таких потреб [14, с. 26]. Це означає, що будь-яке право людини – це право на задоволення її певних потреб [17, с. 20].

Комунікативний підхід дав змогу розкрити питання прав людини як феномену комунікації. Як слушно стверджує А. Поляков, комунікація – це те, що з'єднує закони й інші джерела права з внутрішнім світом суб'єктів, з їхніми ціннісними уявленнями й релігійними віруваннями, визначає їх взаємодію і взаєморозуміння [18].

У процесі дослідження задіяно загальнонаукові методи, зокрема формально-логічні – аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізація, узагальнення, дедукція, індукція, аналогія, гіпотеза, моделювання тощо. Метод *аналізу* використано під час опрацювання численних різноманітних джерел. Синтез, тісно взаємопов'язаний з аналізом, проявився в оцінці проаналізованих теоретико-правових джерел та міжнародних документів з прав людини.

Без формально-логічного методу абстрагування було б неможливе дослідження практики Європейського суду з прав людини, оскільки її основу становлять європейські стандарти прав людини. При формулюванні висновків дослідники вдавалися до методу *узагальнення*.

У розвідці серед спеціально-юридичних методів дослідження задіяно: 1) аналіз письмових правових джерел (наукових праць, нормативних актів та судової практики Європейського суду з прав людини, національних судів України); 2) *тлумачення юридичних норм*, які фіксують зміст та обсяг прав людини; 3) метод використання юридичної практики (а саме практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) щодо захисту конкретних можливостей людини, розгляду принципів судової системи Ради Європи) (розділи 2, 3).

Також у праці використовувалися прийоми опису (для загального огляду загальнотеоретичних підходів до інтерпретації прав людини; міжнародних механізмів захисту прав людини), характеристики (під час дослідження діяльності інституційних та конвенційних органів світового й регіонального рівнів).

Важливе значення для дослідження мали спеціально-юридичні методи: формально-догматичний, структурно-правовий, функціонально-правовий, порівняльно-правовий, метод тлумачення правових норм; узагальнення юридичної практики. Так, формально-догматичний метод дав змогу сформулювати визначення основних понять дослідження, а також зробити пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства України з питань захисту прав людини.

Метод тлумачення правових норм використано для аналізу положень Конституції України, Цивільного кодексу України, Сімейного кодексу України та інших нормативно-правових актів України.

Завдяки системному методологічному підходу, методу прогнозування сформульовано пропозиції щодо вдосконалення і перспектив розвитку законодавства України з питань захисту прав людини відповідно до міжнародних стандартів прав людини.

Отже, з огляду на специфіку предмета дослідження, його комплексний характер, у праці задіяно філософсько-правові підходи, загальнонаукові та спеціально-юридичні методи наукового пізнання. Їх вибір ґрунтувався на таких принципах, як справедливість, необхідність, плюралізм, конкретність, комплексність, за допомогою яких досліджувалися сучасні механізми захисту прав людини.

1.2. Загальнотеоретична характеристика прав людини

Права людини є однією з найважливіших цінностей, які їй належать. Уявити собі людину без прав неможливо. Звичайно, значну частину прав людина може реалізувати не відразу, а поступово, відповідно до свого розвитку, умов, обставин і бажання. Інститут прав людини привертав і надалі привертатиме увагу науковців, доки існуватиме людство.

За висновком І. Тружилі, сучасне право – це диференційований феномен; право не є прерогативою держави. Водночас право характеризується всепроникністю прав людини. Правовий плюралізм як результат процесу диференціації права, з одного боку, і права людини – з іншого, можна вважати основними характеристиками сучасного права [19, с. 176].

А. Мордовець наголошує, що в науковій літературі права людини досліджують в кількох аспектах: як соціальну категорію, що виходить за межі правової сфери, і як юридичну категорію. Більш перспективно, з наукового погляду, розглядати права людини як явище, що виходить за рамки національної правової системи і являє собою сукупність принципів, соціальних норм, що містять мінімальні стандарти людського виміру [20].

Поступовий розвиток суспільства, поява новітніх технологій, глибинне усвідомлення людиною своєї сутності, пізнання Бога тощо стали важливими чинниками до розкриття змісту права, прав людини. Так, Ю. Разметаєва справедливо наголошує, що праву доведеться відповідати на нові виклики, які виникають у цифрову епоху. Під впливом прогресивних технологій формуються новітні права (право бути забутим, право на цифрову особистість, право на Інтернет тощо), а деякі з традиційних – наповнюються новим змістом і змінюють обсяг [21, с. 130].

П. Рабінович акцентує на тому, що у філософсько-правовій та теоретико-правовій науках сформовано спеціальну категорію – праворозуміння, яка спроможна відобразити всі наявні

тлумачення явища права [22, с. 33]. Науковець виділяє два види праворозумінь (залежно від того, пов'язує чи не пов'язує певне праворозуміння явище права з владно-регулятивною діяльністю держави):

- загальносоціальне («природне», «непозитивістичне»), коли правом визнаються суспільні явища недержавного походження і функціонування;
- спеціально-соціальне – (державно-вольове, юридичне), коли правом визнаються явища державно-вольового походження [22, с. 37].

Визначаючи такі види праворозумінь, автор не конкретизує, яке саме недержавне походження має загальносоціальне («природне») право.

Ю. Шеляженко, розглядаючи усталені моделі права, виокремлює три основні їхні види: модель права як владної вказівки, невиконання якої карається; модель права як суспільного договору, що визначає завдання для досягнення загального блага та публічного порядку; модель права як справедливого процесу, що спонукає людей підкорятися закону [23, с. 95]. Учений виокремлює автономно-процесуальну модель права, яка, на його думку, дає змогу активно реагувати на мінливу дійсність і передбачати шляхи формування злагодженої суспільно-правової системи [23, с. 95]. Недолік зазначених видів моделей права – вони не вказують на джерело походження самого права. На нашу думку, зазначені моделі права мають загальносоціальну природу.

І. Тружильо широко тлумачить так зване «недержавне право», наголошуючи, що «ані право не є виключно пов'язане з державою, ані недержавне право не є примітивним або дефектним. Те, що називається – не випадково в негативній формі – “недержавним правом”, включає в себе багато речей: як міждержавне та транснаціональне право, так і право різних суб'єктів, як-от: державних установ, неурядових організацій, галузевих об'єднань, приватних суб'єктів, в межах державних кордонів та поза ними» [19, с. 176].

Отже, право можна розглядати у двох аспектах:

- як природне явище (загальносоціальне явище, недержавне право тощо);
- як юридичне явище.

Права людини також можна висвітлювати у двох аспектах:

- як природне явище (загальносоціальне явище тощо);
- як юридичне явище.

Права людини як природне явище. Природне право, на нашу думку, становить сукупність природних прав людини та інших суб'єктів суспільства. Права людини виступають, відповідно, одним із різновидів природного права.

Б. Мелкевик наголошує, що справжній зміст природного права сьогодні руйнується. Як філософія з моменту її зародження в Греції, так і доктрини природного права – незалежно від

того, належать вони до об'єктивістського напрямку чи до суб'єктивістського – твердо стоять на захисті розумності, яка розділяється на комунікативному рівні. Тому важливо, щоб цей захист відбудовувався сьогодні якомога ефективніше [24, с. 17]. Погоджуємося, що комунікативний аспект природного права має особливе значення. Без комунікації природне право, права людини втрачають свій зміст. Комунікація – це втілення природного права в життя.

Особливо важливе значення, на нашу думку, має питання щодо джерела походження природного права. Вважаємо, що саме джерело походження природного права є основним критерієм формування різних концепцій природного права.

Як відомо, дослідники юридичної та інших наук мають неоднакове бачення джерел походження природного права, а відповідно і природних прав людини. Науковці одностайні в тому, що права людини належать усім людям, так би мовити, від природи [25]. Однак визначення самого терміна «природа» вони, на жаль, як правило, не наводять у своїх працях.

Науковці висвітлюють різні позиції щодо джерел походження природного права: одні вважають, що джерелом походження прав людини є Бог, інші стверджують, що – людина, її свідомість; ще інші – суспільство тощо.

Джерелом походження природних прав людини є Бог

У деяких історичних документах визнається, що джерелом прав людини є Бог. Так, у Декларації незалежності США (1776 р.) зазначено: «...Усі люди створені рівними і наділені їхнім Творцем певними невідчуженими правами, до яких відносяться життя, свобода і прагнення щастя».

У преамбулі Декларації прав людини і громадянина Франції (1789 р.) проголошено природні, невід'ємні і священні права людини.

У Конституції України прямої вказівки на походження прав людини від Бога нема, але наголошується, що держава повинна забезпечувати права і свободи людини та гідні умови її життя; до цього зобов'язує відповідальність перед *Богом*.

Християнський теолог і церковний діяч Блаженний Августин (354–430) трактував природне право як «вічний закон», «що як розум чи воля Бога велить дотримуватися природного ладу й забороняє порушувати його». Він запитує: «Хто ж іще, як не Бог, викарбував природне право на серцях людей?» (цит. за: [26, с. 431]).

Згідно із вченням Томи Аквінського (1225–1274), світом править боже провидіння, себто Божий розум, цей Божий розум є вічним законом; наділені розумом створіння Божі причетні до Божого розуму, а отже, й до вічного закону, тим, що отримують від нього певні природні схильності до дій і цілей, які відповідають цьому вічному закону. «Ця причетність розумних створінь до вічного закону називається природним правом» [26, с. 431].

Дж. Локк наголошує, що природний закон і природне право – різні поняття, оскільки право дає можливість людині вільно розпоряджатися будь-якою річчю, закон же змушує чи

забороняє нам щось [27, с. 4]. При цьому філософ виокремлює, крім природного закону, також закон Божий, який ми пізнаємо через віру. Закон природи людина твердо знає завдяки природі і природним принципам [27, с. 40]. Локк наголошує, що природне право ніколи не буде скасовано, люди не зможуть цього зробити, бо Бог не захоче цього. Закон природи існує разом з людською природою, а отже разом з нею і зникне [27, с. 46]. Б. Мелкевик, розглядаючи фразу «Я є природне право», виголошену американським індієм, звертається до поглядів Локка в цьому контексті. Дослідник наголошує, що система Локка і суб'єктивістська традиція загалом, як правило, узагальнюється у формулі «я маю право», «у мене є право на щось». Саме в перетворенні «мати» на «бути» завжди шляхом прив'язки до «я» і проявляється «я є природне право». Однак, слушно наголошує Б. Мелкевик, таке перетворення неможливе в межах філософської системи Локка. Всесвітом Локка керує Бог через людство як зв'язувальна ланка і, відповідно, всупереч будь-якому етноцентризму [24, с. 19].

Отже, джерелом природного права, згідно з Локком, є природний закон, який ґрунтується на Божому законі.

О. Лукашева стверджує, що природні права людини окреслені природою чи *Творцем*, що вони не залежать від волі чи свавілля державної влади, яка створена для того, щоб ці права забезпечувати [28, с. 21–22].

Видатний представник римо-католицького суспільного вчення Й. Гьофнер трактує природне право з позицій християнства, наділяючи його такими трьома властивостями: загальнообов'язковістю, незмінністю та пізнаваністю [29, с. 73]. При цьому наголошується, що людина має природні права, бо Бог сотворив її як особу.

Дослідники Д. Гудінг, Д. Леннокс стверджують, що «права кожної особистості ґрунтуються на Богові і на Його характері. Кожна людина створена за образом і подобою Божою – звідси впливають органічні і невідчужувані від людини достоїнство і права» [30, с. 376].

С. Сливка, окрім природного права, виокремлює ще й право надприродне (трансцендентне). Учений наголошує, що «природне право впливає з законів Природи, законів дії природних сил – законів змінних (частково) і незмінних, постійних» [31, с. 211].

Як слушно стверджує український релігієзнавець В. Єленський, «головне джерело прав і свобод – це усвідомлення трансцендентності. Це робить права і свободи невідчужуваними й універсальними» [32, с. 16].

Не можна не погодитися з І. Луцьким, що всі прояви християнської моралі основані на християнській релігії, яка ввібрала досвід тисячоліть, але докорінно проревізувала взаємини людини і Бога, людини і людини, проголосивши любов як вищий суспільний ідеал. Це є той вищий ступінь досконалості, до якого має прагнути українське право як різновид європейського [33, с. 30].

Отже, науковці, церковні діячі різних історичних епох трактують Бога як джерело походження прав людини, але кожен у свій спосіб, відповідно до свого світосприйняття.

Джерелом походження природних прав є людина

У Загальному цивільному уложенні Австрійської імперії (1811 р.) проголошено: «Кожна людина має природжені, *самим розумом* визначені права...» (п. 16).

Відомий філософ Т. Гоббс наголошував, що природне право є свободою будь-якої людини використовувати свої сили на власний розсуд задля збереження своєї природи, тобто власного життя, відповідно, свобода робити все те, що, на її думку (судження), найбільше відповідає цьому [34, с. 98]. Тобто, на переконання Т. Гоббса, джерелом природного права є сама людина, її особиста природа. Це підтверджується також і тим, що природний закон, за Т. Гоббсом, – це припис, або окреслене розумом загальне правило, згідно з яким людині забороняється робити те, що загрожує її життю або що позбавляє її засобів до збереження, а також нехтувати те, що вона вважає найкращим засобом для збереження життя [34, с. 98].

В. Майхофер стверджує: якщо приреченість людини вперше породжує її власну «природу» з неї самої, в осмисленому тлумаченні й оволодінні її конкретною світовою екзистенцією, то в такий спосіб фіксує це приречення, і тоді те, що ми до того часу називали природним правом, набуває нового змісту: того, звідки походить проєкт історичного самовизначення людини. Те, що ми загальноприйнято називали природним правом, має свою основу не завжди в наявній сутнісній субстанції людини, а у світовій екзистенції, яка постійно здійснюється, до якої людина завжди «прикріплена» в її сутнісному приреченні, охарактеризованому природно-правовим чином [35, с. 239]. Природне право існує як право екзистенційне: як право на існування людини з іншими людьми, співрозмірне його призначенню [35, с. 256]. Отже, на думку вченого, тільки людина здатна вирішити, чим є природне право як право екзистенційне.

У сучасній юридичній науці є й суперечливі твердження. Так, скажімо, О. Радутний наголошує, що до появи штучного інтелекту право створювалося людиною, розвивалося [36, с. 161]. Ми ж вважаємо таке твердження суперечливим, оскільки штучний інтелект не може бути джерелом походження права, він є лише засобом у руках людини, яким вона оперує, зокрема і в правовій сфері.

Дж. Донеллі наголошував, що термін «права людини» вказує і на їхню природу, і на джерело – це права, які кожна особистість має тільки тому, що вона людина [37, с. 33]. Людська природа, що є джерелом прав людини, спирається на такий моральний аспект, як людські можливості. Він показує, ким люди можуть стати, а не ким вони були історично чи ким вони є з наукового погляду. Права людини ґрунтуються на гідному житті, яке є природним для людей [37, с. 37].

За визначенням відомого юриста і філософа Г. Кельзена, «так зване вчення про природне право є ідеалістично-дуалістичним правознавством. Поруч з реальним, себто позитивним, правом, запроваджуваним людьми, а отже, змінним, воно виділяє ще й певне ідеальне, природне, незмінне право, яке ототожнює зі справедливістю. Воно трактує природу джерелом норм ідеального, справедливого права. Природа, себто природа взагалі чи природа людини зокрема, функціонує як нормативний, або нормотворчий, авторитет» [26, с. 428–429]. Якщо прийняти позицію Г. Кельзена, тобто визнати існування ідеального природного права, то можна стверджувати, що джерело, з якого воно походить, також має бути ідеальним, чого не можемо сказати, на жаль, про сьогоднішню природу людини. Ідеальним джерелом походження природного права, на нашу думку, є тільки Бог.

Джерелом походження прав людини є суспільство

У сучасній вітчизняній юридичній науці панує думка, що джерелом природного права, прав людини відповідно, є суспільство. Саме суспільство на кожному історичному етапі свого розвитку чи деградації визначає, доповнює, змінює перелік природних прав людини, який їй необхідний для нормального існування та розвитку саме в конкретний історичний період.

С. Алексєєв стверджує, що «природне право – це обумовлені природою і соціально-природним середовищем вимоги й ідеали, які, трансформувались за допомогою розуму через правосвідомість, його культурні коди, набувають характеру ідей розуму, а звідси – і правового вигляду, і у зв'язку з цим набувають вигляду правових вимог і прообразів (або – першообразів) юридичних норм – норм позитивного права» [38, с. 420].

Л. Рассказов, І. Упоров дійшли висновку, що сутність природних прав полягає у відображенні в нормативних актах біологічної природи людини, її ознак як розумної істоти, низки вищих соціальних благ, які сформувались у суспільстві [39, с. 16].

Вітчизняний дослідник С. Добрянський наполягає на тому, що «права людини виникають та розвиваються на основі природно-біологічної та соціальної сутності людини з урахуванням постійно змінюваних умов життя суспільства, опосередкованих суспільними відносинами» [40, с. 33].

За визначенням П. Рабіновича, загальносоціальне право – це можливості задоволення потреб та інтересів певних учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлені досягнутим рівнем розвитку суспільства [17, с. 17].

О. Костенко підтримує концепцію природного права у світлі теорії соціального натуралізму. Ця теорія ґрунтується на світоглядній ідеї природної цілісності світу, згідно з якою існують три природи: фізична, біологічна і соціальна. Учений розглядає природне право як соціальне явище і зараховує до його змісту визначені законами соціальної («третьої») природи природні свободи і природні обов'язки людей, на яких має ґрунтуватися їхня правова культура і які мають бути втілені ними у форму «позитивного» законодавства. Ці закони соціальної

природи можна назвати законами природного права. Саме вони і тільки вони є єдиним джерелом – першоджерелом права [41, с. 324]. Тобто дослідник трактує природне право саме як явище соціальне і вводить до його структури не тільки природні свободи людини, а й її обов'язки.

В іншому джерелі стверджується, що права людини – це гарантовані демократичним суспільством можливості для кожної особистості на гідний рівень життя, ефективну соціально-юридичну систему охорони й захисту від свавілля держави відповідно до встановлених міжнародними та національними стандартами і процедурами норм [20].

Підсумовуючи розгляд питання щодо джерел походження природного права і прав людини, вважаємо, що основним первинним джерелом їх походження є Бог як ідеальне джерело. Бог сотворив людину, заклавши в її свідомість здатність до пізнання права, прав людини та навколишнього світу.

Люди сформували численні об'єднання, створили різні структури – держави, громадські організації тощо, але, попри це, первинним суб'єктом походження природного права надалі є Бог. Людина осягає ідеї про природні права, розкриває їх, спілкуючись, звертаючись до Бога. Р. Декарт зазначав: «Я цілком чітко визнаю, що достовірність й істинність будь-якого знання залежать лише від пізнання істинного Бога: тож, не пізнавши його, я не міг досконало знати якусь іншу річ» [42, с. 58].

На нашу думку, права людини як різновид природного права – це можливості людини, надані їй Богом як ідеальним джерелом, пізнання, усвідомлення, розкриття яких залежить від самої людини та рівня розвитку суспільства.

Права людини як юридичне явище

Права людини як юридичне явище можна розглядати в об'єктивному та суб'єктивному розумінні. Основним суб'єктом творення таких прав людини є держава. Права людини відображені в джерелах права та об'єктивно існують в суспільстві. Суб'єктивні юридичні права людини – це закріплені в юридичних нормах можливості людини, реалізація яких залежить від волі людини, від її бажання.

Володіючи суб'єктивним юридичним правом, людина набуває такі можливості (свободи):

- право на свої дії;
- право на чужі дії;
- право на забезпечувальні дії держави.

Природне право неодмінно повинно бути втілене в позитивному праві держави, яке має слугувати для неї певним орієнтиром, взірцем. Державно-юридична діяльність має ґрунтуватися на засадах природного права. С. Рабінович окреслив загальне поняття природного права в державно-юридичній діяльності як закономірність владного регулювання та

саморегулювання людської поведінки, які в конкретно-історичних умовах забезпечують збереження і розвиток людини та суспільства [43, с. 354–355].

Г. Кельзен з приводу позитивного права наголошував, що воно є чинним, бо наповнене певним змістом і тому є справедливим, і втрачає чинність тоді, коли набуває протилежного змісту, тобто стає несправедливим [26, с. 466]. Як підсумок: вчення про природне право – це дуалістичне правознавство, оскільки воно стверджує, поруч із позитивним правом існує також природне право. Але, на думку вченого, «чисте правознавство» є моністичним правознавством, а отже, існує тільки одне право – позитивне [26, с. 67].

Класифікація прав людини

У наукових джерелах наводиться класифікація прав людини за різними критеріями. Науковці виокремлюють види і природних прав людини, і прав людини, проголошених державою (суб'єктивних юридичних прав).

Наприклад, Л. Рассказов, І. Упоров наводять такі первинні, основні природні права людини: на життя, свободу, гідність й особисту недоторканність. Науковці наголошують, що це фундаментальні людські цінності, інші ж природні права є вторинними можливостями – вони випливають з основних, первинних прав людини або є їхнім складником [39, с. 17].

На думку Б. Кістяківського, невід'ємні права людської особистості безпосередньо надані їй, а не створені державою. На перше місце серед них дослідник ставить свободу совісті і наголошує, що вся сфера переконань, думок і вірувань повинна бути недоторканою для держави. Безпосереднім наслідком свободи совісті є свобода слова – усного і друкованого [44, с. 244].

Одна з найпоширеніших класифікацій прав людини в літературі є за змістом (характером) потреб людини. За таким критерієм виокремлено такі види основних прав людини:

- *фізичні* (вітальні, життєві) права – це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб. Наприклад, право на життя; право на житло тощо;

- *особистісні* права – це можливості розвитку, збереження, захисту моральної індивідуальності людини, її світогляду (свобода віросповідання, право на ім'я, честь і гідність тощо);

- *культурні* (гуманітарні) права – це можливості розвитку, збереження національної самобутності, доступу до духовних здобутків людства, їх використання тощо (право на освіту й виховання; користування надбаннями культури і мистецтва тощо);

- *економічні* права – це можливості людини брати участь у виробництві матеріальних та інших благ, реалізовувати свої здібності, здобувати засоби для існування (право на справедливу оплату праці; відпочинок і дозвілля тощо);

- *політичні* права – це можливості людини брати участь у державному і громадському житті (виборчі права, право на громадянство, право на державний захист від порушень прав і свобод людини тощо) [17, с. 22-23].

Крім наведеної класифікації, П. Рабінович розподіляє основні права людини на певні види й за іншими критеріями, а саме:

- за значенням для їхнього носія – основні (безумовно необхідні для існування та розвитку людини) і неосновні (які не є для неї життєво необхідними);

- за способом здійснення – активні (свобода «для», тобто для вчинення активних дій) і пасивні (свобода «від», тобто від втручання, перешкоджання з боку інших суб'єктів);

- за суб'єктним складом здійснення – індивідуальні і колективні [17, с. 24].

У результаті наукової систематизації прав людини в історичному огляді з'явилася теорія трьох поколінь прав людини [45, с. 169]. Вважаємо, що появилось і четверте – новітнє покоління прав людини. Перше покоління прав людини – це особистісні і політичні права (право на життя, свобода віросповідання, свобода вираження поглядів тощо). Це насамперед так звані негативні права, що зобов'язують державу та інших суб'єктів утримуватися від втручання у сфери цих можливостей. Друге покоління прав людини – поглиблення особистісних і політичних прав та розвиток соціально-економічних і культурних прав (право на соціальне забезпечення, право на медичну допомогу тощо). Це так звані позитивні права. Їх реалізація потребує організаційної, виховної та інших форм діяльності держави. Третє покоління прав людини – це колективні (солідарні) права (право на мир, право на безпечне навколишнє середовище тощо). Четверте покоління прав людини – це новітні права людини, які сформувалися в результаті інформаційного, технічного розвитку суспільства (репродуктивні права, право на Інтернет, право на космічний туризм тощо).

Л. Федорова, виходячи зі специфіки реалізації та змісту прав і свобод громадянина, запропонувала класифікацію прав, яка враховує інструментальну цінність прав і свобод. У зв'язку із цим вона виокремила дві групи прав:

1) зміст яких розкривається через здійснення конкретних позитивних дій (право на працю, право на освіту тощо);

2) зміст яких не передбачає обов'язковості активних позитивних дій носіїв цих прав (право на життя, право на охорону приватного життя тощо). Головне у здійсненні цього виду прав полягає в охороні їх від посягань з боку інших осіб і державних органів [46].

Усі вищенаведені класифікації є важливими і допомагають розкривати зміст прав людини.

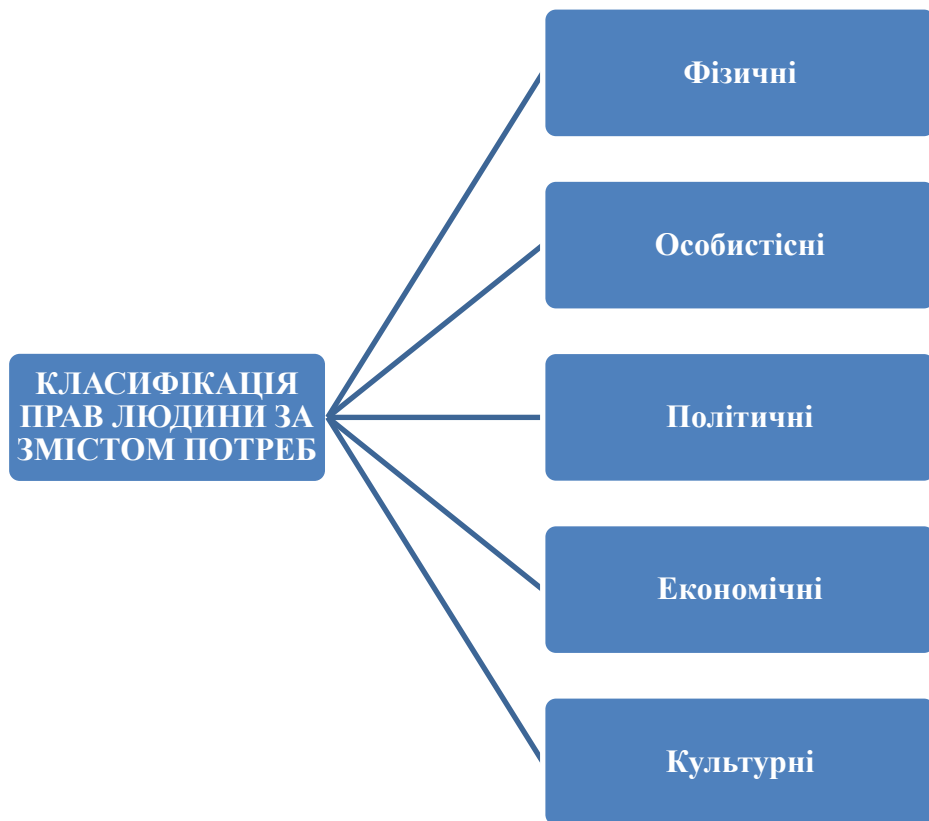

Схема 1.1. Класифікація прав людини за змістом потреб

Схема 1.2. Класифікація прав людини за іншими критеріями

1.3. Юридичний механізм забезпечення прав людини

Будь-яке право людини потребує забезпечення. Особливе, одне з найважливіших гарантувань прав людини – це юридичне, яке здійснює держава. Вона виступає саме тим суб'єктом суспільства, який має найефективніші засоби для забезпечення прав людини. Сукупність юридичних засобів (гарантій), які спрямовані на реалізацію, охорону та захист прав людини, становлять юридичний механізм забезпечення прав людини.

Слушно зауважує Л. Федорова, що зараз уже не здаються нереальними пропозиції про формування такої галузі, як право прав людини. У процесі реалізації прав людини важливе місце посідає механізм юридичних гарантій прав людини як міжгалузевий інститут системи права, представлений сукупністю юридичних норм, що містяться в різних галузях права [46].

У науковій літературі зустрічаємо погляди науковців не тільки про юридичний механізм забезпечення прав людини, а й про ширше явище – соціально-юридичний механізм.

О. Мордовець наголошує, що соціально-юридичний механізм забезпечення прав людини і громадянина – це найважливіший засіб, що характеризує соціальні та інші функції держави, їх відповідність гуманним цілям світової спільноти [20]. Маються на увазі: право індивіда на такий життєвий рівень, враховуючи їжу, одяг, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який необхідний для підтримання здоров'я і добробуту його самого та його сім'ї, а також право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, настання старості або втрати засобів до існування через незалежні від нього обставини. Життєво важливі права мають бути підкріплені дієвою формою захисту.

Отже, науковець особливо акцентує увагу на соціальних функціях держави в системі соціально-юридичного механізму забезпечення прав людини і громадянина. Проте наголошує, що головна мета дії вказаного механізму – це охорона й захист суб'єктивних прав людини і громадянина, його завдання – дотримання і відновлення порушених прав особистості, його основні функції – охоронна, компенсаційна, інформаційна, виховна, контрольна, його рушійна сила – інтереси й суспільні потреби індивідів та їх спільнот [20]. Тож О. Мордовець дуже широко тлумачить соціально-юридичний механізм забезпечення прав людини і громадянина, і це, зокрема, проявляється у виокремленні ним таких його елементів: соціальних норм; міжнародних принципів, договорів, зобов'язань; правомірної діяльності суб'єктів прав людини; гласності; суспільної думки; гарантій: загальних, спеціальних (юридичних), міжнародних; відповідальності; процедур; контролю, міжнародного також.

Як підсистеми механізму соціально-юридичного забезпечення прав людини науковець виокремлює такі: «механізм охорони», «механізм захисту», «механізм відновлення порушених

суб'єктивних прав», а також «механізм виховання». Будучи самостійними механізмами й одночасно перебуваючи в діалектичному взаємозв'язку один з одним, вони створюють цілісну структуру механізму соціально-юридичного забезпечення прав людини і громадянина [20].

Незважаючи на те, що О. Мордовець дає широке тлумачення механізму соціально-юридичного забезпечення прав людини, його поняття він визначає вузько, а саме: «це система міжнародних і національно-державних засобів, правил і процедур, які гарантують повагу та умови гідного існування особистості, дотримання, охорону і захист усіх її прав і свобод» [20]. У цьому понятті не відображено таких важливих елементів, як соціальні норми, гласність, суспільна думка.

Водночас, як зауважує О. Мордовець, гласність і громадська думка в соціально-юридичному механізмі забезпечення прав людини і громадянина – це центральні ланки. Вони сприяють обґрунтованому ухваленню рішень, виконанню державою і посадовими особами зобов'язань у сфері прав людини, підтримці (і невідтримці) потрібного уявлення громадян про права і свободи, формуванню особистості, орієнтованої на загальнолюдські цінності, виявленню порушень прав і свобод індивідів, а також прогалин у законодавстві [20].

На нашу думку, потрібно вести мову про соціальний механізм забезпечення прав людини, у структурі якого є соціальні норми, зокрема релігійні, моральні, юридичні, міжнародно-правові принципи та норми, гласність, громадська думка, діяльність різноманітних суб'єктів щодо забезпечення прав людини тощо.

Тож соціальний механізм забезпечення прав людини охоплює, на наше переконання, такі механізми:

- 1) міжнародний механізм забезпечення прав людини;
- 2) юридичний (внутрішньодержавний) механізм забезпечення прав людини;
- 3) механізм забезпечення прав людини за допомогою інших соціальних засобів (моральних, релігійних тощо).

Відповідно, юридичний механізм забезпечення прав людини є структурним елементом такого соціального механізму.

Д. Авдєєв розглядає правовий механізм забезпечення прав і свобод людини як сукупність органів державної влади, громадських об'єднань і використовуваних ними правових засобів, спрямованих на здійснення прав і свобод людини та громадянина. На думку вченого, забезпечення прав і свобод потрібно тлумачити в широкому і вузькому значенні. «У широкому розумінні забезпечення прав і свобод людини – це створення державою гарантій для їх здійснення. Воно охоплює охорону прав і свобод (статичний аспект забезпечення) та захист прав і свобод (динамічний аспект забезпечення). Під забезпеченням прав і свобод людини та

громадянина у вузькому значенні треба розуміти діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування, громадян та їх об'єднань, яка сприяє реалізації прав і свобод людини» [47].

Отже, Д. Авдєєв, розглядаючи правовий механізм забезпечення прав і свобод людини, тлумачить його доволі широко і розуміє під ним систему юридичних гарантій здійснення, зокрема, й охорони та захисту прав людини, які створені державою.

Л. Глухарєва вважає, що юридичний механізм гарантій прав людини складається з таких структурних ланок: 1) закріплення прав у позитивних нормах (законах); 2) вказівка в них на межі та способи здійснення прав; 3) затвердження правил обмеження прав; 4) диференціація режимів реалізації прав; 5) дієвість процедур охорони і захисту; 6) встановлення відповідальності та інших засобів примусу за порушення прав; 7) визначення форм і розмірів відновлення порушених прав, відшкодування завданої шкоди; 8) створення ефективних засобів профілактики й запобігання порушенню прав [48].

Отже, юридичні гарантії (засоби) – це основа юридичного механізму забезпечення прав людини. Водночас це один з різновидів гарантій загалом.

О. Мордовец поняття гарантій тлумачить широко, а саме: це соціально-юридичний механізм забезпечення прав людини і громадянина у вузькому сенсі слова. Гарантії можна класифікувати: за сферою дії на внутрішньодержавні і міжнародні; за способом викладу в нормативно-правових актах на прості інституційні гарантії, складні інституційні гарантії і змішані інституційні гарантії; на підставі правового стану особистості на загальні, спеціальні та індивідуальні гарантії. Загальні і спеціальні (юридичні) гарантії прав громадян існують в нерозривному зв'язку з організаційними гарантіями, які діляться на контрольні, процедурні, організаційно-технічні гарантії прав і свобод людини та громадянина [20].

Система загальних гарантій прав людини і громадянина складається з трьох блоків: а) здійснення прав і свобод індивідів; б) профілактики порушень прав і свобод особистості; в) розробки заходів, що сприяють подальшому розвитку прав людини.

Основні вимоги, якими кожна держава має керуватися в сучасних умовах при визначенні змісту та форм гарантій, такі:

1) вжиття в межах наявних матеріальних та інших ресурсів заходів, що сприяють якнайповнішому здійсненню всіх прав і свобод людини;

2) забезпечення прав і свобод особистості без будь-якої дискримінації;

3) встановлення мінімуму обмежень і тільки на основі закону, і тільки щоб сприяти загальному добробуту й порядку в демократичному суспільстві;

4) керівництво основними принципами і мінімальними стандартами в галузі охорони й захисту прав людини;

5) використання процедур, які найефективніше «працюють» на реалізацію прав і свобод особистості;

б) створення контрольних механізмів за дотриманням прав і свобод індивідів;

7) визначення відповідальності урядів за здійснення узгоджених і підписаних міжнародних зобов'язань у галузі прав і свобод людини [20].

Для виявлення природи юридичних гарантій прав і свобод істотне значення має те, що вони опосередковують відносини і зв'язок людини з державою. У цих відносинах держава виступає як зобов'язана сторона, юридична природа якої проявляється через категорію відповідальності, яка може бути тільки юридичною. Тому об'єктом механізму юридичних гарантій є реалізація не тільки прав і свобод людини, а й обов'язків держави [46].

Особливе місце в системі юридичних гарантій прав людини займають конституційні гарантії. Л. Федорова під системою гарантій конституційних прав і свобод людини та громадянина розуміє сукупність загальних соціальних, політичних, економічних, духовних, моральних, організаційних гарантій, а також спеціальних (юридичних) гарантій, тобто умов реалізації та засобів захисту прав, покликаних безпосередньо забезпечити їх реалізацію і на національному, і на міжнародному рівні. У загальній системі гарантій юридичні гарантії виконують специфічну функцію: вони пов'язані з правом, тобто з правотворчою та правозастосовною діяльністю держави, тому вони виявляються в правовій діяльності державних органів влади та інших інститутів, а також у поведінці самих громадян [46].

Механізм юридичних гарантій може бути представлений і в статиці (сукупність правових засобів), і в динаміці через дію інститутів (тобто юридичну діяльність суб'єктів прав людини й уповноважених суб'єктів). Механізм юридичних гарантій конституційних прав і свобод людини в статиці – це втілювана у правовій поведінці суб'єктів зазначених прав сукупність юридичних умов реалізації та засобів захисту цих прав для втілення їх в життя. З погляду динаміки цього явища, це регламентований процес забезпечення реалізації та захисту конституційних прав і свобод як конкретних юридичних можливостей, що передбачає наявність певних стадій: 1) позитивне закріплення конституційних прав і свобод, що відповідають міжнародним актам про права людини; 2) створення системи правових інститутів, уповноважених правом на використання юридичних засобів; 3) юридична (організаційно і процесуально оформлена) діяльність інститутів і самих громадян; 4) формування у громадян правових навичок і культури прав людини. Функціонування механізму передбачає взаємодію його складників і по вертикалі, і по горизонталі [46].

Механізм юридичних гарантій в дії представлений як сукупність інституційних гарантій, де структури державної влади досліджені як інститути судового і позасудового захисту прав;

при цьому роль їх у механізмі гарантій нерівнозначна. Правоохоронні органи відповідно до своєї компетенції покликані здійснювати охоронну функцію держави, яка в основному має забезпечити умови реалізації та захисту конституційних прав й інтересів громадян. Безсумнівно, головним правозахисним інститутом є судова влада.

Отже, *юридичний механізм забезпечення прав людини* – це система ефективних юридичних засобів (гарантій) їх реалізації, охорони та захисту, закріплених у нормативно-правових актах та в інших джерелах права.

Механізм юридичного забезпечення прав людини складається з таких елементів:

- національне законодавство (зокрема ратифіковані міжнародні договори як його частина), у якому проголошуються права людини;
- юридичний механізм реалізації прав людини;
- юридичний механізм охорони прав людини;
- юридичний механізм захисту прав людини.

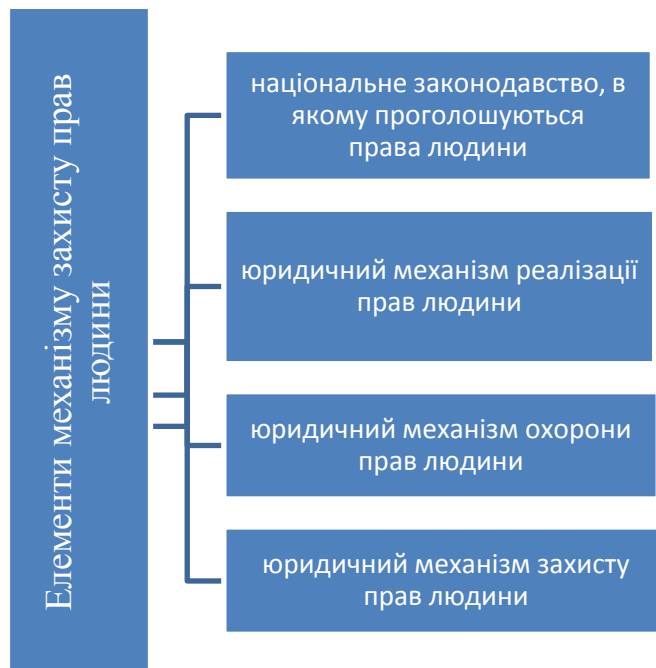

Схема 1.3. Елементи механізму юридичного забезпечення прав людини

Правове забезпечення прав людини не може бути миттєвим, одноактним, воно повинно пройти певні етапи (стадії).

Перша стадія – державне визнання, проголошення прав людини.

Інституціоналізація здійснення прав людини – *друга стадія* їх юридичного забезпечення. Суть цієї стадії полягає у створенні і визначенні державних органів, інших організацій,

посадових осіб, на яких спеціально покладається сприяння у здійсненні, охороні та захисті прав людини.

Третій етап – офіційне тлумачення та конкретизація законодавчих актів щодо прав людини. В Україні прийнято значну кількість законів та підзаконних нормативно-правових актів, у яких закріплено, конкретизовано права людини, а також визначено юридичні засоби їх реалізації, охорони й захисту.

Офіційна інтерпретація нормативно-правових актів, які стосуються прав людини, здійснюється компетентними органами, є формально обов'язковою для суб'єктів її застосування та реалізації. Офіційне тлумачення Конституції України здійснює Конституційний Суд України (п. 2 ч. 1 ст. 150 Конституції України).

Четвертий етап – встановлення процедури реалізації прав людини. Механізм реалізації прав людини – це їх втілення у практичне життя. Якщо право людини проголошене, але не реалізується, не втілюється в життя, то воно є «мертвим».

П'ятий етап – встановлення й реалізація юридичних засобів охорони прав людини, спрямованих на запобігання їх порушенню.

Шостий етап – встановлення й реалізація юридичних засобів захисту прав людини. За допомогою цих засобів припиняються порушення прав людини, усуваються перешкоди для їх реалізації.

1.4. Механізм захисту прав людини

У наукових джерелах існують різні підходи щодо загальнотеоретичного аналізу визначення понять охорони та захисту прав людини і їх розмежування між собою та з іншими, пов'язаними з ними, теоретико-юридичними конструкціями. Ми поділяємо думку вчених (С. Алексєєва, Г. Шмельової та інших), які вважають охорону прав людини та захист її прав окремими поняттями з різним змістом. Ці науковці дійшли висновку, що засоби захисту прав людини застосовуються тоді, коли ці права вже порушені чи виникають перешкоди для їх реалізації, а засоби охорони прав спрямовані на запобігання порушенням прав людини. Так, Г. Шмельова зазначає, що «в разі порушення прав або виникнення перешкод на шляху їх здійснення кожна людина має право на захист з боку держави і суспільства» [49, с. 50]. С. Алексєєв стверджує, що захист права – це державно-примусова діяльність, спрямована на здійснення «відновлювальних» завдань, на відновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [50, с. 280].

Як слушно зауважує М. Волкова, «охорона прав людини – це механізм безпосередньої дії охоронних норм права й організаційно-правової діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, установ і посадових осіб, а також громадських об'єднань із запобігання порушенням прав, свобод та обов'язків людини і громадянина» [51].

Охорона прав передбачає два способи її здійснення: прямий і непрямий. Прямий спосіб полягає в безпосередній дії охоронних норм права через закріплення недоторканності прав, свобод і законних інтересів людини й недопущення будь-яких посягань на них. Непрямий спосіб охорони прав – це спосіб, опосередкований найчастіше організаційно-правовими заходами, які в підсумку позитивно впливають на запобігання правопорушенням у сфері прав людини. До них належать правове виховання, підвищення рівня правової культури, такі заходи, як кодифікація законодавства, удосконалення судової практики, конституційний контроль за дотриманням прав людини тощо.

Захист прав людини за своїм змістом є доволі широким явищем, яке передбачає і юридичні, і неюридичні засоби діяльності – політичного, ідеологічного, економічного характеру.

Механізм захисту прав людини – це сукупність юридичних та інших гарантій (політичних, економічних, ідеологічних), які спрямовані на припинення порушення прав людини, усунення перешкод для їх реалізації, відновлення, визнання чи підтвердження можливостей людини.

Юридичний механізм захисту прав людини є складовою частиною юридичного механізму забезпечення прав людини. Водночас юридичний механізм захисту прав людини є і складником механізму захисту прав людини.

А. Седишев стверджує, що механізм юридичного захисту прав і свобод людини – це система нормативно-правових судових і позасудових способів, які взаємодіють між собою і спрямовані на ефективність юридичного захисту прав і свобод людини [52]. Позасудові засоби захисту прав і свобод людини – це закріплена законодавством діяльність щодо забезпечення захисту прав і свобод людини без участі судових органів.

Під умовами ефективності механізму юридичного захисту прав і свобод людини пропонується розуміти, з одного боку, сукупність обставин, за яких людина визнається найвищою цінністю, а з іншого – чинники, від наявності і зміни яких залежать рівень, способи і методи дії людини, а також соціальні інститути з реалізації цієї найвищої цінності. Так, підвищенню ефективності розглянутого механізму сприяють економічні, політичні та ідеологічні чинники. Економічні чинники – це фактично рівність всіх форм власності як найважливіша умова підвищення ділової активності людини. Політичні фактори – це подальша

демократизація суспільного життя, формування громадянського суспільства. Ідеологічні чинники – це цілеспрямована, систематична пропаганда ідей про пріоритетність прав і свобод людини. Ці фактори визначають шляхи вдосконалення механізму юридичного захисту прав і свобод людини на міждержавному та національному рівні [52].

Отже, на думку А. Седишева, механізм юридичного захисту прав і свобод людини – це самостійне наукове поняття, що інтегрує в собі філософські, етичні, політичні та правові ідеї. Йому властиві своєрідні структура, мета, завдання, функції. Структура механізму юридичного захисту прав і свобод людини охоплює судові і позасудові способи захисту прав і свобод людини, що складаються з інституційних, організаційних, контрольних, наглядових заходів, правомірної діяльності суб'єктів права, громадської думки, відповідальності [52].

Головною метою функціонування розглянутого механізму є захист прав і свобод людини; його завданнями – захист, відновлення порушених прав людини, формування загальної та правової культури населення; його функції – охоронна, компенсаційна, інформаційна, виховна. Рушійною силою механізму юридичного захисту прав і свобод людини є інтереси і суспільно корисні потреби індивідів [52].

На нашу думку, юридичний механізм захисту прав людини охоплює сукупність юридичних гарантій, які закріплені в юридичних нормах конкретної держави, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перешкоди для їх реалізації, відновлюються, визнаються чи підтверджуються можливості людини.

Юридичні гарантії захисту прав людини, на думку О. Скакун, – «це конституційний нагляд, контроль, відповідальність правопорушника; встановлення заходів відповідальності винуватців за порушення прав і свобод громадян; визначення заходів захисту прав, відновлення порушеного права» [45, с. 189–190]. Дослідниця стверджує, що захист – це найдієвіша охорона, другий її ступінь.

Юридичні засоби захисту прав людини можна поділити на види за різними критеріями. Наприклад, за формами захисту – на судові; парламентські; контрольно-наглядові; адвокатські, юридичні засоби самозахисту тощо.

В. Болгова, розглядаючи захист прав у матеріальному і процесуальному аспектах, у матеріальному розумінні розрізняє такі форми захисту прав, як повне і часткове відновлення порушеного суб'єктивного права та (чи) законного інтересу (запобігання небезпеці їх порушення). У процесуальному розумінні вона виокремлює такі форми захисту прав: 1) державні: судові, адміністративні, прокурорські; 2) недержавні: громадські, третейські, нотаріальні, самозахист права і добровільне його здійснення [53].

Серед названих форм найважливішою юридичною гарантією захисту прав людини є суд. Конституцією України передбачено, що «звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» (ч. 3 ст. 8). Кожна людина має право оскаржити в суді рішення, діяння органів державної влади та місцевого самоврядування, посадових та службових осіб. Попри позитивні зміни в розвитку судової системи, котрі відбулися за роки незалежності України, зокрема ухвалення законів України «Про судоустрій і статус суддів» (2016 р.), «Про доступ до судових рішень» (2005 р.), «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (2006 р.), Цивільно-процесуального кодексу України (2004 р.) (в редакції Закону України від 03.10.2017), Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.), та інших нормативно-правових актів, все ж досі є низка проблем у сфері захисту прав людини й інших суб'єктів судовими органами. Найважливіші з них – недостатній ступінь довіри населення до судових органів, корумпованість у системі судових органів; недостатнє звернення і врахування судами України практики ЄСПЛ.

Серед *парламентських форм захисту* можемо назвати право звертатися до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (ч. 3 ст. 55 Конституції України).

До контрольних-наглядових засобів захисту прав людини можна зарахувати діяльність Конституційного Суду України щодо:

1) вирішення питань про конституційність законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) вирішення питань про конституційність законів України (окремих їхніх положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України (п. 1, 9 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України» (2017 р.)).

Адвокатські засоби захисту прав людини гарантуються Конституцією України (ст. 59), а також Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (2012 р.).

Специфічною компонентою системи захисту права людини вважається підсистема *юридичних засобів самозахисту*, якими, на думку В. Казакова, є нормативно закріплені суб'єктивні можливості, використання яких самою людиною чи об'єднанням людей у разі порушення права чи виникнення реальної небезпеки його порушення розглядається як допустиме з погляду чинного позитивного права [54]. При цьому ефективність юридичного самозахисту визначається не тільки якістю правозахисного механізму, закріпленого в чинному законодавстві, а й активністю людини в захисті власного права.

Залежно від способів захисту можна виділити такі види юридичних засобів захисту: припинення діянь, що порушують права людини; визнання (підтвердження) прав; компенсація моральної шкоди та інші способи, передбачені законом (ст. 6 Цивільного кодексу України) та ним не заборонені (ч. 4 ст. 55 Конституції України).

За територіальним поширенням виділяють міжнародні та національні юридичні засоби захисту прав людини. Конституцією України передбачено, що «кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» (ч. 3 ст. 55 Конституції України). Наприклад, громадяни України можуть звертатися за захистом своїх прав до ЄСПЛ та Комітету ООН з прав людини.

За галузевою належністю вирізняють цивільно-правові, адміністративно-правові, кримінально-правові та інші юридичні засоби захисту прав людини.

Схема 1.4. Види юридичних засобів захисту прав людини за формами захисту

Схема 1.5. Види юридичних засобів захисту прав людини за галузевою належністю

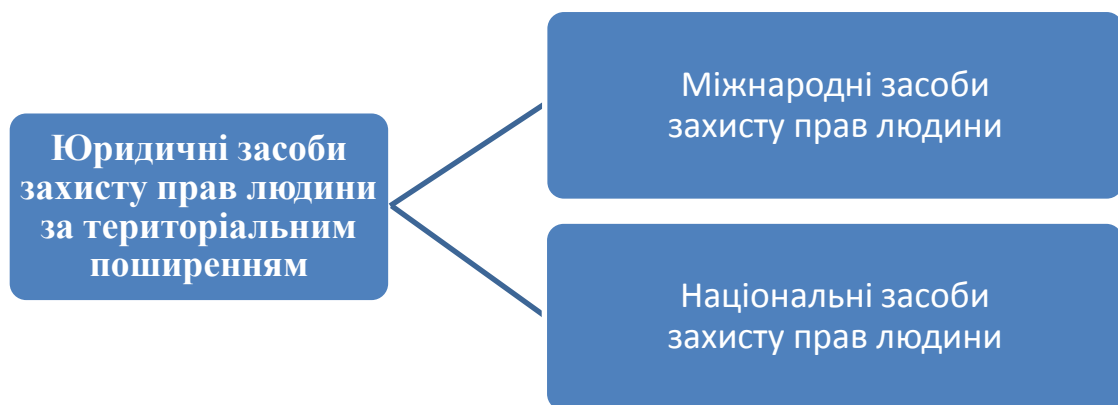

Схема 1.6. Види юридичних засобів захисту прав за територіальним поширенням

1.5. Юридичне забезпечення прав людини в Україні: основні проблеми та шляхи удосконалення

Проголошення України суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою (ст. 1 Конституції України) накладає зобов'язання на нашу державу реально та максимально гарантувати права людини та інших суб'єктів. Але, на жаль, у нас існують проблеми у сфері юридичного забезпечення прав людини.

У Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 25.08.2015, наголошено *на таких основних проблемах* щодо гарантування прав людини [55].

Забезпечення права на життя

- порушення права на життя внаслідок незаконних дій терористичних організацій «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка», бойовиків, найманців, а також агресії Російської Федерації;

- збільшення незаконного обігу зброї;

- непропорційне використання сили та спеціальних засобів працівниками правоохоронних органів;

- неналежне надання медичної допомоги громадянам України;

- неефективне розслідування випадків смерті;

- відсутність ефективної системи негайного оповіщення населення про виникнення загрози або надзвичайної ситуації.

Протидія катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню

Катування, жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження чи покарання залишається системною проблемою в Україні. Відсутність ефективного розслідування злочинів та недостатньо ефективна система попередження і захисту від катувань створюють атмосферу безкарності та призводять до поширення цього явища.

Події, пов'язані з агресією Російської Федерації, ще більше загострили проблеми неналежного поводження та підвищили рівень терпимості до нього в суспільстві.

Забезпечення права на свободу та особисту недоторканність

Системними проблемами у цій сфері є, зокрема, практика недотримання процесуального законодавства працівниками правоохоронних органів та суддями, невідповідність законодавства у сфері прав і свобод людини міжнародним стандартам, що призводить до свавільного позбавлення свободи (зокрема, порушення прав осіб при госпіталізації до психіатричних закладів, прав осіб у пунктах тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, а також у пунктах тимчасового розміщення

біженців); поширення насильницьких зникнень осіб на тимчасово окупованій території України та у районі проведення антитерористичної операції в Донецькій і Луганській областях.

Забезпечення права на справедливий суд

Неналежно забезпечується право на незалежний, безсторонній та неупереджений суд, про що свідчить, зокрема, наявність факторів залежності суддів від виконавчої та законодавчої гілок влади; непрозорість формування суддівського корпусу; недосконалість процесуальних інструментів для захисту прав та інтересів осіб; система надання безоплатної правової допомоги не враховує нових категорій осіб, які її потребують; систематичне невиконання рішень судів; недостатній рівень єдності та послідовності судової практики; невідповідність міжнародним стандартам законодавства у сфері судочинства та практики його застосування.

Забезпечення свободи думки і слова, вираження поглядів і переконань, доступу до інформації та вільного розвитку особистості

Серед проблем юридичного забезпечення зазначених прав і свобод такі: неналежний рівень захисту журналістів; державна пропаганда та обмеження на публічні висловлювання з окремих питань; вплив власників засобів масової інформації на формування редакційної політики; неналежна практика реалізації законодавства у сфері доступу до інформації, в тому числі публічної інформації; відсутність гарантованого доступу кожного до інформаційних ресурсів, зокрема до мережі Інтернет.

Крім зазначених проблем у сфері реалізації свободи вираження поглядів в Україні, вважаємо існують ще й такі:

- недосконалість, невідповідність міжнародним документам з прав людини окремих положень законодавства України з питань свободи вираження поглядів;

- неефективна інформаційна політика у сфері протидії інформаційній війні, яка ведеться Російською Федерацією проти України;

- неефективні правові, організаційно-технічні та інші засоби, спрямовані на поширення мовлення вітчизняних телерадіокомпаній, друкованих ЗМІ на тимчасово окупованих територіях України в Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим та місті Севастополь; на території здійснення заходів із забезпечення національної безпеки й оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях;

- недостатньо високий рівень правової свідомості громадян, посадових осіб щодо поваги до професійної діяльності журналістів;

- недостатнє поширення друкованих ЗМІ українською мовою та офіційними мовами ЄС;

- неефективні правові механізми процедури роздержавлення друкованих ЗМІ; визначення реальних власників та засновників ЗМІ;

- недостатній рівень дотримання професійних журналістських стандартів ЗМІ, особливо стандартів достовірності, відокремлення фактів від коментарів.

Забезпечення свободи мирних зібрань та об'єднань

Системними проблемами у зазначеній сфері є, зокрема, відсутність якісного законодавства з питань мирних зібрань; обтяжливі реєстраційні процедури щодо створення та припинення громадських об'єднань; нерівний доступ громадських об'єднань до бюджетної підтримки.

Забезпечення права на участь в управлінні державними справами та у виборах

Перешкодами для реалізації громадянами права на участь в управлінні державними справами є, зокрема, непрозорість виборчих процедур (фінансування і витрачання виборчих фондів, зміна меж виборчих округів, формування виборчих комісій тощо), які не забезпечують свободу волевиявлення виборців та відкритість формування органів державної влади та органів місцевого самоврядування через вибори.

Потребують вдосконалення механізми реалізації безпосередньої демократії, а також механізми взаємодії між громадянським суспільством та органами державної влади, органами місцевого самоврядування в процесі прийняття рішень, зокрема щодо вирішення питань місцевого значення.

Попередження та протидія дискримінації

Попередженню та протидії дискримінації перешкоджають недостатня узгодженість діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування в цій сфері, неефективність правових механізмів притягнення до відповідальності за дискримінацію, відсутність інформаційно-просвітницької роботи для подолання стереотипів, упередженості і нетерпимості в суспільстві.

Забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків

Незважаючи на досягнутий прогрес, в Україні зберігається проблема нерівності прав та можливостей жінок і чоловіків, що зумовлює необхідність продовження активної та комплексної роботи щодо розв'язання проблем гендерної дискримінації та забезпечення реальної гендерної рівності.

Протидія гендерному насильству, торгівлі людьми та рабству

Законодавство з питань запобігання гендерному насильству потребує удосконалення і приведення у відповідність до міжнародних стандартів.

Актуальними проблемами є також експлуатація дітей, неправомірне використання праці у місцях примусового тримання осіб за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону, неефективність розслідувань злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, здійсненням іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина.

Протидія домашньому насильству

Домашнє насильство має латентний характер, що ускладнює ефективне та своєчасне вжиття уповноваженими органами заходів для його запобігання та припинення.

Забезпечення прав корінних народів і національних меншин

Законодавство з питань захисту прав національних меншин потребує удосконалення та приведення у відповідність до міжнародних стандартів. Існує необхідність у законодавчому врегулюванні статусу корінних народів.

Забезпечення права на працю та соціальний захист

Держава неповною мірою забезпечує реалізацію прав громадян на працю та соціальний захист. Наявна система соціального захисту є малоефективною, а її фінансування – обтяжливим для державного бюджету. У недостатній мірі враховуються особливі потреби окремих категорій громадян під час забезпечення їх права на соціальний захист. До того ж економічний стан держави ще більше погіршує ситуацію у сфері соціального захисту та зайнятості населення.

Забезпечення права на охорону здоров'я

Потребують невідкладного вирішення питання забезпечення права громадян на охорону здоров'я, створення умов для ефективного і доступного медичного обслуговування.

Створення умов для розвитку підприємницької діяльності

Стимулювання розвитку підприємництва є одним із визначальних пріоритетів державної політики в умовах протидії ризикам загострення економічної кризи.

Забезпечення права на освіту

На сьогодні невирішеними є питання забезпечення належного рівня доступу до освіти, її якості та конкурентоспроможності в нових економічних і соціокультурних умовах.

Забезпечення права на приватність

Незважаючи на прийняття нового прогресивного законодавства про захист персональних даних, у сфері забезпечення права на приватність досі є низка проблем. Зокрема, не створено ефективних засобів захисту права на приватність, попередження і припинення порушень законодавства під час обробки персональних даних; відсутній дієвий інституційний механізм незалежного контролю за додержанням права на захист персональних даних; не вирішено питання щодо існування надмірних баз персональних даних, володільцями або розпорядниками яких є органи державної влади; продовжується практика порушення права на невтручання в особисте і сімейне життя осіб, які перебувають у місцях примусового тримання за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону.

Забезпечення прав дитини

Актуальною є проблема відсутності єдиної системи реалізації та захисту прав дітей в Україні, неналежне врахування кращих інтересів та думки дитини при прийнятті рішень, які її стосуються.

Забезпечення прав біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, а також іноземців та осіб без громадянства, які на законних підставах перебувають в Україні

Забезпечення правового і соціального захисту осіб, яких визнано в Україні біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, необхідно удосконалити з урахуванням

міжнародних стандартів. Нагальним є вдосконалення процедури визнання особи біженцем чи особою, яка потребує додаткового захисту, розроблення ефективного механізму інтеграції таких осіб в українське суспільство, вирішення питань забезпечення реалізації ними права на працю, охорону здоров'я, освіти, інших прав і свобод. Слід також врегулювати проблемні питання перебування іноземців та осіб без громадянства в Україні.

Забезпечення прав учасників антитерористичної операції

Головні проблеми у цій сфері: законодавством не врегульовано низку питань, пов'язаних із проведенням антитерористичної операції в Україні; не визначено статусу окремих категорій осіб, які беруть участь в антитерористичній операції; не забезпечено належного рівня матеріально-технічного забезпечення осіб, які беруть участь в антитерористичній операції.

Захист прав внутрішньо переміщених осіб

Потребують поліпшення умови соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб на новому місці проживання та організація роботи зі сприяння у поверненні таких осіб на їх попереднє постійне місце проживання. Актуальною є також проблема ресурсного забезпечення відновлення інфраструктури у Донецькій і Луганській областях.

Ужиття необхідних заходів для захисту прав осіб, які проживають на тимчасово окупованій території України

На тимчасово окупованій території України масово та систематично порушуються права і свободи громадян України, права корінних народів і національних меншин. Після відновлення територіальної цілісності України реалізацію прав і свобод людини і громадянина буде забезпечено у повному обсязі.

Забезпечення прав громадян України, які проживають у населених пунктах Донецької і Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження

На сьогодні існує постійна загроза життю та здоров'ю громадян України, які проживають у населених пунктах Донецької і Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження, відсутня можливість належного забезпечення економічних, соціальних та інших прав таких громадян.

Звільнення заручників та відновлення їхніх прав

Основними проблемами є відсутність ефективної системи заходів щодо визволення заручників, які захоплені і (або) утримуються на території Донецької і Луганської областей, забезпечення їх реабілітації [55].

У 2020 році перед Україною та й світовою спільнотою загальною гостро постало питання щодо юридичного забезпечення прав людини, у зв'язку поширенням вірусу COVID-19. Пандемія виявила «слабкі місця» у сфері забезпечення прав людини в Україні, зрештою, як і в інших державах, передусім це стосується належного медичного лікування.

Встановлені в більшості країн карантинні обмеження щодо реалізації значної кількості прав людини та інших суб'єктів (свободи пересування, права на мирні збори, права щодо здобуття освіти тощо) викликали суперечності в суспільстві. Їх, на нашу думку, держави мають вирішувати дуже виважено, толерантно і справедливо.

У травні 2020 року представники Уряду України, міжнародних організацій, громадянського суспільства, правозахисники та активісти обговорили стан реалізації Національної стратегії у сфері прав людини. Таке публічне обговорення, ініційоване Міністерством юстиції України і представниками громадянського суспільства, було проведено за підтримки проєкту «Права людини для України», який виконується Програмою розвитку ООН в Україні та фінансується Міністерством закордонних справ Данії впродовж 2019–2023 рр. [56]. Учасники обговорення дійшли висновку, що найбільшого прогресу вдалося досягти у сферах, пов'язаних з новими викликами, зумовленими конфліктом на сході України. Ці здобутки можна пояснити політичною волею та злагодженою роботою. Також певного успіху вдалося досягти у протидії домашньому та гендерно зумовленому насильству. Однак було наголошено на неготовності Парламенту до ратифікації Стамбульської конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (2011 р.). Учасники також зазначили, що в деяких важливих напрямках Національної стратегії спостерігається регрес. У наступному Плані дій на 2020–2023 рр. цим сферам буде приділено особливу увагу, а саме протидії дискримінації, захисту прав національних меншин та корінних народів, праву на охорону здоров'я, а також забезпеченню прав громадян України, які проживають на непідконтрольних Уряду України територіях.

Про значні порушення прав людини в Україні свідчать також і статистичні дані щодо звернення громадян та інших суб'єктів до Європейського суду з прав людини. Так, станом на 31.12.2019 на розгляді в ЄСПЛ було загалом 59 800 справ проти держав – сторін Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з них 8850 справ – проти України, що становить 14,8% від загальної кількості справ. Понад 5000 справ проти України стосуються порушення прав заявників в Автономній Республіці Крим та на тимчасово окупованій території Луганської і Донецької областей. Протягом багатьох років Україна займала перше місце серед держав-членів Ради Європи за кількістю справ, які перебували на розгляді в ЄСПЛ. Станом на 31.12.2019 Україна була на третьому місці [57].

У 2019 році ЄСПЛ ухвалив 109 рішень у справах проти України. З них у 63 рішеннях Суд констатував порушення положень Європейської конвенції та присудив заявникам виплату відшкодування (у двох справах ЄСПЛ відклав розгляд питання щодо справедливої сатисфакції); у 34 рішеннях скарги заявників було визнано частково неприйнятними; у 9 рішеннях ЄСПЛ встановив відсутність ознак одного чи кількох стверджуваних заявниками порушень Конвенції;

у 3 рішеннях ЄСПЛ констатував порушення положень Конвенції, але без присудження заявникам відшкодування.

Крім того, взявши до уваги зауваження Уряду України, ЄСПЛ виніс 39 ухвал про неприйнятність заяв, 37 рішень про вилучення заяв з реєстру справ Суду і 3 ухвали про часткову неприйнятність заяв та вилучення решти заяв з реєстру справ ЄСПЛ.

Основні проблеми, які призвели до констатації ЄСПЛ порушень Україною положень Європейської конвенції з прав людини:

- надмірна тривалість проваджень у цивільних і кримінальних справах;
- жорстоке поводження з особами, які перебувають під контролем держави (у місяцях досудового тримання під вартою або в місцях виконання покарань);

- неефективність розслідування правоохоронними органами скарг на жорстоке поводження представників державних органів, зокрема в місцях попереднього ув'язнення або в установах виконання покарань;

- неналежні матеріально-побутові умови тримання осіб, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення або в установах виконання покарань, та під час перевезень, а також ненадання таким особам належної медичної допомоги;

- відсутність передбаченого законодавством ефективного засобу юридичного захисту у зв'язку зі скаргами на ненадання належної медичної допомоги, неналежні умови тримання під вартою, надмірну тривалість проваджень;

- недоліки законодавства та адміністративної практики державних органів, які призводять до тримання особи під вартою без належної законної підстави;

- недоліки законодавства та судової практики, що унеможливають реалізацію заявниками свого права на відшкодування шкоди за незаконне застосування до них запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою;

- недоліки судової практики, що призводять до порушення права особи на справедливий судовий розгляд;

- недоліки судової практики, що призводять до порушення права особи на свободу вираження поглядів та права на мирні зібрання;

- недоліки законодавства та судової практики, які призводять до незаконного втручання у право на мирне володіння майном;

- надмірно тривале застосування запобіжного заходу у вигляді підписки про невиїзд, яка була передбачена Кримінально-процесуальним кодексом України на момент обрання запобіжного заходу;

- недоліки законодавства та судової практики, внаслідок чого непропорційність стягнення вчиненому правопорушенню призвела до порушення справедливого балансу між загальним суспільним інтересом та захистом права власності приватних осіб;

- відсутність закріпленого в законодавстві права засуджених до довічного позбавлення волі осіб на пом'якшення покарання або звільнення від його відбування;

- бездіяльність державного органу влади, яка призвела до порушення права релігійної громади сповідувати свою релігію;

- недоліки законодавства і тлумачення його судами, а також непередбачуваність та відсутність узгодженості у політиці національних органів влади, як наслідок, держава вжила заходів, що призвели до незаконного втручання з її боку у право власності приватних осіб [57].

З огляду на наведене, на жаль, маємо констатувати наявність в Україні значних порушень прав людини.

На нашу думку, для усунення проблем у сфері юридичного забезпечення прав людини в Україні насамперед потрібно, щоб діяльність суб'єктів у цій сфері чітко ґрунтувалася на таких основних принципах:

- законності;
- справедливості;
- гуманності;
- толерантності;
- демократичності.

Звернімо увагу на принцип толерантності. Погоджуємося з Б. Мелкевік, що толерантність – це питання, яке стосується публічного простору у трьох аспектах і вимагає:

- 1) завжди надавати аргументи та доводи того, що вважається неприпустимим;
- 2) певним чином підтримувати «жертв», наполягаючи на способі допомагати їм, не завдаючи шкоди ні їм, ні іншим;
- 3) завжди діяти у «взаємності» так, аби толерантність була однаковою для всіх і ніколи перевагою одних над іншими [58, с. 22].

Б. Мелкевік справедливо наголосив, що один із фундаментальних ризиків модерного суспільства полягає у тому, що толерантність стає певною «метою» або, точніше, що-будь-які ідеології ненависті, релігійної переваги або нетерпимості користуються інституціональною толерантністю задля продовження своїх згубних ігор. На практиці расизм, радикальний ісламізм, фашизм, антисемітизм тощо ніколи не дотримуються вимоги взаємності. Самоусування їх з юридичної та політичної модерності свідчить, що вони не здатні утворити справжню модерну концепцію толерантності і що ми маємо право не поступатись їхній нетерпимості, а також боротися із цим завжди і скрізь, де огидливий образ нетерпимості користується людьми, налаштовує одних проти одних і занурює суспільства у кров та вогонь, начебто щоб перетягнути їх на свій бік [58, с. 22].

Виокремимо *основні напрями вдосконалення механізму юридичного забезпечення прав людини в Україні:*

- закріплення в Конституції України спеціальних розділів, присвячених: 1) гарантіям основних прав і свобод людини та громадянина; 2) правам дитини та юридичним гарантіям їх забезпечення;

- приведення положень законів України з питань прав людини у відповідність до міжнародних стандартів прав людини;

- прийняття законів України, де існують прогалини у сфері нормативного регулювання реалізації певного права людини (скажімо, права на мирні зібрання. Така вимога прямо випливає з Конституції України (ч. 2 ст. 39);

- вдосконалення законів України, зокрема і з питань прав людини, так, щоб у них була виражена воля більшості або всього населення;

- обмеження прав людини лише у випадках, визначених законом, із врахуванням необхідності та доцільності для суспільства;

- підвищення рівня взаємовідповідальності особи і держави;

- вдосконалення процедурно-юридичних механізмів забезпечення прав людини, які сприяли б не декларативному, а реальному гарантуванню прав людини;

- підвищення ролі судових органів України як найбільш надійної та ефективної юридичної гарантії захисту прав людини;

- ефективніше застосування судами України під час розгляду справ Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ як джерела права;

- підвищення рівня правової культури посадових осіб та інших учасників суспільного та державного життя;

- ефективніше забезпечення прав таких категорій людей, які особливо його потребують в сучасних умовах: дітей; соціально незахищених осіб (пенсіонерів, інвалідів, малозабезпечених осіб тощо); жінок; осіб, які перебувають під контролем держави в місцях досудового тримання під вартою або в місцях виконання покарань; осіб, які проживають на тимчасово окупованій території України; заручників, які захоплені і (або) утримуються на території Донецької і Луганської областей; громадян України, які проживають у населених пунктах Донецької і Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження; внутрішньо переміщених осіб; учасників дорожнього руху (враховуючи значну кількість аварій, які вчиняються в Україні);

- ефективніше забезпечення насамперед життєво необхідних прав людини: права на життя, права на соціальний захист; права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що охоплює достатнє харчування, одяг, житло; права на охорону здоров'я, медичну допомогу; права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Висновки до розділу 1

Права людини є однією з найважливіших цінностей, які їй належать. Поступовий розвиток суспільства, поява новітніх технологій, глибинне усвідомлення людиною своєї сутності, пізнання Бога тощо стали важливими чинниками щодо розкриття змісту права, прав людини.

Констатовано, що права людини можна розглядати у двох аспектах:

- як природне явище (загальносоціальне явище тощо);
- як юридичне явище.

Стверджується, що основним, первинним джерелом походження природного права, відповідно і прав людини, є Бог як ідеальне джерело. Бог сотворив людину, заклавши в її свідомість здатність до пізнання права, прав людини та навколишнього світу.

Визначено поняття права людини як різновиду природного права так: «Це можливості людини, надані їй Богом як ідеальним джерелом, пізнання, усвідомлення, розкриття яких залежить від самої людини та рівня розвитку суспільства».

Відзначено, що права людини як юридичне явище можна розглядати в об'єктивному та в суб'єктивному розумінні. Основним суб'єктом творення розглядуваних прав людини є держава. Права людини відображені в джерелах права та об'єктивно існують в суспільстві. Суб'єктивні юридичні права людини – це закріплені в юридичних нормах можливості людини, реалізація яких залежить від волі людини, від її бажання.

Будь-яке право людини потребує забезпечення. Особливе, одне з найважливіших гарантувань прав людини – це юридичне, яке здійснює держава.

Підтримуємо позиції науковців про те, що юридичний механізм забезпечення прав людини виступає міжгалузевим інститутом системи права, представлений сукупністю юридичних норм, що містяться в різних галузях права.

Констатовано, що юридичний механізм забезпечення прав людини є структурним елементом соціального механізму. Соціальний механізм забезпечення прав людини у своїй структурі охоплює соціальні норми, зокрема релігійні, моральні, юридичні, міжнародно-правові принципи та норми, гласність, громадську думку, діяльність різноманітних суб'єктів щодо забезпечення прав людини тощо.

Стверджується, що соціальний механізм забезпечення прав людини охоплює такі механізми:

- міжнародний механізм забезпечення прав людини;
- юридичний (внутрішньодержавний) механізм забезпечення прав людини;
- механізм забезпечення прав людини за допомогою інших соціальних засобів (моральних, релігійних тощо).

Визначено поняття юридичного механізму забезпечення прав людини так: «Це система ефективних юридичних засобів (гарантій) їх реалізації, охорони та захисту, закріплених у нормативно-правових актах та в інших джерелах права».

Констатовано, що механізм юридичного забезпечення прав людини складається з таких елементів:

- національне законодавство (зокрема ратифіковані міжнародні договори як його частина), у якому проголошуються права людини;
- юридичний механізм реалізації прав людини;
- юридичний механізм охорони прав людини;
- юридичний механізм захисту прав людини.

Стверджується, що юридичний механізм захисту прав людини є складовою частиною юридичного механізму забезпечення прав людини і складником механізму захисту прав людини. Юридичний механізм захисту прав людини охоплює сукупність юридичних гарантій, які закріплені в юридичних нормах конкретної держави, за допомогою яких припиняються порушення прав людини, усуваються перешкоди для їх реалізації, відновлюються, визнаються чи підтверджуються можливості людини.

Визначено поняття механізму захисту прав людини: «Це сукупність юридичних та інших гарантій (політичних, економічних, ідеологічних), які спрямовані на припинення порушення прав людини, усунення перешкод для їх реалізації, відновлення, визнання чи підтвердження можливостей людини».

Констатовано, що в Україні, на жаль, існують проблеми у сфері юридичного забезпечення прав людини.

Сформульовано основні напрями вдосконалення механізму юридичного забезпечення прав людини в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 1

1. Александров О. Антиметодологічна розвідка про ефективне і справедливе у праві. *Право України*. 2014. № 1. С. 203–211.
2. Кистякивский Б. А. Философия и социология права / сост., примеч., указ. В. В. Сапова. Санкт-Петербург: РХГИ, 1999. 800 с.
3. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–31.
4. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 792 с.

5. Пунченко О. П. Методологічні новації у сучасному науковому пізнанні. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 57. С. 27–37.
6. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). 2-е изд. Москва: Аванта +, 2001. 560 с.
7. Кельман М. С. Юридична наука: проблеми методології: монографія. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2011. 492 с.
8. Лукич Р. Методология права / пер. с сербскохорват. В. М. Кулистикова; под ред. и с вступ. Ст. Д. А. Керимова. Москва: Прогресс, 1981. 305 с.
9. Панов М. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки. *Право України*. 2014. № 1. С. 50–60.
10. Філософія права: проблеми та підходи: навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима, О. В. Грищук, Л. В. Ярмол та ін.; за заг. ред. П. М. Рабіновича. Львів: Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2005. 290 с.
11. Шафіров В. Людиноцентристський підхід як методологічна основа наукових досліджень у правознавстві. *Право України*. 2014. № 1. С. 148–155.
12. Алексеев С. С. Тайна права. Его понимание, назначение, социальная ценность. Москва: Норма, 2001. 176 с.
13. Рабінович П. М. Методология вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 11–21.
14. Рабінович П. М. Пріоритетна функція загальнотеоретичного праводержавознавства. *Право України*. 2010. № 1. С. 25–31.
15. Мелкевик Бьярн. Віллей та проблема правової діалектики. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. 2020. № 1 (44). С. 66–85.
16. Добрянський С. Права та свободи людини: класична доктрина та сучасна концепція (до порівняльної характеристики). *Вісник Львівського університету. Сер. юрид.* Львів, 2001. Вип. 36. С. 1–7.
17. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посіб. Вид. 10, допов. Львів: Край, 2008. 224 с.
18. Поляков А. В. Коммуникативный подход в общей теории права. URL: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/13444/06-Polyakov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 21.09.2020).
19. Тружильо І. Права людини, мир та поняття права. Історія незавершеної правової революції. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 175–200.

20. Мордовец А. С. Социально-юридический механизм обеспечения прав человека и гражданина: теоретико-правовое исследование: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Саратов, 1997. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 10.08.2020).
21. Разметаева Ю. Право у технологічному світі: ключові точки змін. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 130–145.
22. Рабінович П. Правовість антропосоціальних явищ: філософські засади ідентифікації. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 32–40.
23. Шеляженко Ю. Автономно-процесуальна модель праваї. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 91–111.
24. Мелкевик Б. «Я есть естественное право»: критика интеллектуальной лопушки. *Труды Института государства и права РАН*. 2017. Т. 12, № 4. С. 11–34.
25. Коллер Петер. Сфера значущості прав людини. *Філософія прав людини* / за ред. Ш. Госепата, Г. Ломанна. Київ: Ніка-Центр, 2008. С. 87–109.
26. Кельзен Г. Чисте правознавство: з додатком: Проблеми справедливості / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
27. Локк Дж. Опыты о законе природы. *Сочинения*: в 3 т. / ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин. М. Мысль, 1988. Т. 3. С. 3–53.
28. Права человека: учеб. для вуз. / отв. ред. чл.-кор. РАН, д.ю.н. Е. А. Лукашева. Москва: Норма, 2004. 576 с.
29. Гьофнер Й., Кардинал. Християнське суспільне вчення / пер. з нім. С. Сташник, Р. Оглашений. Львів: Свічадо, 2002. 304 с.
30. Гудінг Д., Леннокс Дж. Людина та її світогляд: для чого ми живемо, і яке наше місце у світі / пер. з рос. зі звіткою з англ. оригіналом; за заг. ред. М. А. Жукалюка. Львів: МБФ, 2009. Т. 1. 416 с.
31. Сливка С. С. Природне та надприродне право: у 3 ч. Ч. 1: Природне право: історико-філософський погляд. Київ: Атіка, 2005. 224 с.
32. Єленський В. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід. *Релігійна свобода і права людини: правничі аспекти*: у 2 т. Львів: Свічадо, 2001. Т. 2. С. 7–22.
33. Луцький І. М. Християнське вчення як світоглядне джерело української держави і права: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.12. Київ, 2011. 40 с.
34. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. *Сочинение*: в 2 т. / сост., ред., авт. примеч. В. В. Соколов. Москва: Мысль, 1991. Т. 2. 731 с.
35. Майхофер В. Естественное право как экзистенциальное право. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 231–261.

36. Радутний О. Мінливість концепту суб'єкта правовідносин у мінливому світі штучного інтелекту та цифрової людини. *Філософія права і загальна теорія права*. 2019. № 1. С. 146–167.
37. Донеллі Джек Права людини у міжнародній політиці / пер. з англ. Т. Завалія. Львів: Кальварія, 2004. 280 с.
38. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. Москва: Статут, 1999. 712 с.
39. Рассказов Л. П., Уповор И. В. Естественные права человека: учеб. пособие. Санкт-Петербург: Лексикон, 2001. 96 с.
40. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини. *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва і місцевого самоврядування Академії правових наук України. Сер. I. Дослідження та реферати* / редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Львів: Астрон, 2006. Вип. 10. 120 с.
41. Костенко О. М. Інтерес до природного права в Україні невпинно зростає (рецензія на монографію Рабіновича С. П. Природноправові підходи в юридичному регулюванні. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 576 с.). *Право України*. 2010. № 12. С. 321–325.
42. Декарт Р. Метафізичні роздуми / пер. з фр. З. Борисюк та О. Жупанського. Київ: Юніверс, 2000. 304 с.
43. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2010. 576 с.
44. Кістяківський Б. О. Держава і особистість. *Вибране. Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка»*. Сер. «Українські мислителі» / пер. з рос. Л. Г. Малишевської; упор., передм. і прим. Л. П. Депенчук. Київ: Абрис, 1996. С. 237–274.
45. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник: пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.
46. Федорова Л. Н. Механизм юридических гарантий конституционных прав и свобод человека и гражданина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Москва, 2007. 24 с. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 29.07.2020).
47. Авдеев Д. А. Правовой механизм обеспечения прав и свобод человека и гражданина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Тюмень, 2004. 24 с. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 29.08.2020).

48. Глухарева Л. И. Права человека в системе теории права и государства: общетеоретические, философско-правовые и методологические проблемы: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Москва, 2004. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 12.08.2020).
49. Шмельова Г. Юридичний механізм забезпечення прав людини (загальнотеоретична характеристика). *Право України*. 1994. № 10. С. 49–55.
50. Алексеев С. С. Общая теория права: в 2 т. Москва, 1981. Т. 1. 280 с.
51. Волкова М. В. Правовые средства обеспечения прав и свобод человека: теоретико-правовой анализ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Краснодар, 2010. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 18.08.2020).
52. Седышев А. Г. Проблемы понимания механизма юридической защиты прав и свобод человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Саратов, 2003. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 14.07.2020).
53. Болгова В. В. Формы защиты субъективного права: теоретические проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Самара, 2002. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 24.10.2020).
54. Казаков В. Л. Система защиты права человека: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». Москва, 2007. URL: <http://www.dissercat.com> (дата звернення: 14.08.2020).
55. Національна стратегія у сфері прав людини: затв. Указом Президента України від 25.08.2015 № 501/2015. *Офіційний вісник України*. 2015. 8 верес. № 69. Ст. 2257.
56. Відбулося публічне онлайн обговорення стану реалізації Національної стратегії у сфері прав людини. UNDP. 2020. 26 трав. URL: <https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/presscenter/pressreleases/2020/public-forum-convenes-online-to-discuss-ukraines-progress-with-h.html> (дата звернення: 15.08.2020).
57. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2019 році. *Міністерство юстиції: офіц. веб-сайт*. URL: https://minjust.gov.ua/cat_9329 (дата звернення: 12.08.2020).
58. Мелкевік Б. Толерантність і модерність сучасного права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2016. № 1–2. С. 15–26.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНА СИСТЕМА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Захист прав людини інституціями ООН

Міжнародна організація є складноорганізованим, щоправда, вторинним суб'єктом міжнародного права, оскільки походить від держав-учасниць і має виражати їх спільні інтереси [1, с. 203]. Ці міжнародні організації видають конвенції та інші акти, що, як зазначає проф. Г.Шмельова, становлять систему універсальних міжнародних норм права, які закріплюють стандарти у сфері прав і свобод людини та є обов'язковими для виконання всіма державами, які їх ратифікували. Ці гарантії створюють певні інституції, які діють в межах міжнародних організацій шляхом прийняття міжнародно-правових актів та закріплення міжнародних процедур для моніторингу та захисту прав людини. [2, с. 100-101].

Міжнародно-правові акти з прав людини закріплюють мінімальні показники, яким мають дотримуватися держави. Такі показники прийнято вважати міжнародними стандартами, до яких відносять міжнародні норми (ті права людини, які визнає міжнародна спільнота) та принципи (зокрема, принципи верховенства права, рівності, справедливості), що закріплюють правила поведінки суб'єктів міжнародного права» [3, с. 615].

Міжнародно-правові стандарти передбачають певні загальнодемократичні вимоги й обов'язки держав у різних сферах суспільного життя, які повинні бути втілені й конкретизовані у національних правових системах з урахуванням особливостей суспільного устрою та історичного розвитку [4, с. 18]. Зокрема, професор П. Рабінович визначає міжнародні стандарти в галузі прав людини як закріплені в міжнародних актах та інших міжнародних документах показники цих прав, до досягнення яких заохочуються або зобов'язуються держави [5, с. 22].

Отже, діяльність міжнародних організацій та їх інституційних та конвенційних органів забезпечується різноманітними міжнародно-правовими актами, кожен з яких має свої особливості. Одні акти закріплюють перелік прав людини, інші передбачають створення різних органів, що сприятимуть захисту цих прав, треті – можуть поєднувати в собі і перелік прав і особливості механізмів захисту.

Міжнародні організації створюються в основному з метою утвердження прав і свобод людини на міжнародному рівні та сприяння захисту цих прав на державному рівні. Адже кожна держава, ратифіковуючи міжнародно-правовий акт у сфері прав людини бере на себе зобов'язання щодо захисту цих прав.

Всесвітні міжнародні стандарти найбільш активно почали розвиватися з моменту створення ООН у 1945 р., коли 26 червня був підписаний Статут організації, та прийняття

ЗДПЛ 10 грудня 1948 р. Саме положення цього документу розглядають як певний, визначений «загальний ідеал», до якого мають прагнути усі держави. Цей документ, фактично, є основою для формування сучасного міжнародного та національного законодавства у галузі прав людини. Чимало її положень повторюються в інших міжнародних актах.

Два документи, які фактично розкрили зміст прав людини передбачених в Загальній декларації прав людини, є прийняті у 1966 році Міжнародні пакти. Один – про громадянські та політичні права, другий – про економічні, соціальні та культурні права.

У МПГПП закріплені такі права як право людини на життя, заборона катувань, нелюдського чи жорстокого поводження або покарання, право на гуманне поводження, повагу до власної гідності, заборона незаконного втручання в особисте та сімейне життя особи чи свавільних посягань на її життя та його недоторканість, заборона дискримінації та інші. Цей Пакт був ратифікований ще Указом Президії Верховної ради Української РСР від 19 жовтня 1973 року [6]. Але варто зазначити, що відповідно до Закону України «Про правонаступництво України» від 12 вересня 1991 року, Україна є правонаступницею по міжнародних зобов'язаннях, що випливають з міжнародних договорів, ратифікованих Українською РСР, якщо це не суперечить інтересам Конституції України та самої держави [7].

Факультативний протокол до МПГПП був прийнятий також 16 грудня 1996 року, але Україна його ратифікувала лише 25 грудня 1990 року, а набув чинності для нашої держави вже за часів незалежності України – 25 жовтня 1991 року [8]. Таке зволікання зумовлено тим, що цей протокол передбачає можливість індивідуальних звернень до Комітету ООН з прав людини на грубі і системні порушення державою-учасницею ООН.

До речі, 21 травня 2015 року Україна зробила заяву про відступ від окремих зобов'язань визначених пунктом 3 статті 2, статтями 9, 12, 14 та 17 МПГПП. Однак цей відступ від зобов'язань стосується лише територій, які тимчасово окуповані, а також частини Донецької та Луганської областей, де свого часу відбувалась антитерористична операція, а на даний час це територія, де здійснюється операція об'єднаних сил проти збройної агресії з боку Російської Федерації. Відновлення Україною зобов'язань можливе після відновлення конституційного ладу на цих територіях і прийняття відповідного рішення, яке буде передане Генеральному секретарю ООН [9].

Наступним міжнародно-правовим актом, який носить універсальний характер, є Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. За виконанням цього договору слідкує уповноважений на те спеціальний орган – Комітет з економічних, соціальних та культурних прав. У цьому Пакті визнається право людини на охорону здоров'я, яке означає можливість особи мати найвищий рівень фізичного та психічного здоров'я, який можливо лише досягнути (стаття 12). Також в цій статті містяться заходи, що мають вживатися державами-учасницями з метою забезпечення здійснення цього права (покращення гігієни навколишнього

середовища, запобігання появі епідемічних, ендемічних, професійних та інших захворювань, створення умов для надання медичної допомоги та медичного догляду). Також у цьому документі закріплені такі права як право на захист сім'ї, материнства та дитинства, право на достатній рівень життя особи та її сім'ї та інші [10].

На рівні ООН було прийнято багато правозахисних конвенцій, зокрема, відносимо: Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р., Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р., Конвенція про ліквідацію усіх форм дискримінації стосовно жінок від 18 грудня 1979 р., Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р., Конвенція про статус біженців від 28 липня 1951 р., Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006 р. Усі ці правозахисні конвенції є ратифіковані Україною, тому є невід'ємною частиною національного законодавства. Наша держава, відповідно до цих документів, взяла на себе певні міжнародні зобов'язання [11, с. 25].

Найбільше з усіх названих конвенцій державами-учасницями ООН ратифікована Конвенція про права дитини 1989 року. Підписавши та ратифікувавши цю Конвенцію, держави зобов'язалися працювати над розвитком міжнародної співпраці в сфері захисту прав дитини, вживати всіх необхідних заходів для забезпечення прав дитини на охорону здоров'я, на освіту, на сім'ю тощо. Усі заходи, що мають вживати держави повинні бути спрямовані на всебічний повноцінний розвиток дитини з метою здійснення турботи над дитиною та захисту від будь яких форм психологічного чи фізичного насильства. Крім того, держави-учасниці цієї Конвенції зобов'язані здійснювати заходи для зниження рівня смертності новонароджених та дітей; забезпечувати за необхідності надання медичної допомоги всім дітям; боротися з захворюваннями дітей; боротися з недоїданнями шляхом забезпечення достатньою кількістю продовольства та чистої питної води; забезпечувати матерів належними послугами з охорони здоров'я до та після пологів; забезпечувати доступ до освіти та підтримувати у використанні цих знань тощо [12].

У Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, яка прийнята ГА ООН у 1979 році, прямо передбачено, що держави-учасниці повинні вживати всіх необхідних заходів для забезпечення фактичної рівності у правах чоловіків та жінок у різних сферах життя. Тобто, ця Конвенція засуджує будь які форми дискримінації щодо жінок, а також встановлює додаткові гарантії для них, зокрема, закріплюючи обов'язок держави забезпечити вагітним жінкам відповідне медичне обслуговування до і після пологів [13].

Універсальний характер має і Конвенція про права осіб з інвалідністю, яка була прийнята ГА ООН у 2006 році. Україна її ратифікувала 16 грудня 2009 року, а набула чинності на нашій території 6 березня 2010 року. Метою прийняття цієї Конвенції є заохочення, захист та забезпечення рівного здійснення громадянських, політичних, соціальних, економічних та

культурних прав і свобод людьми, які мають стійкі фізичні, психічні, розумові чи сенсорні порушення, що можуть перешкоджати їх участі в суспільному житті нарівні з іншими особами [14, с. 26]. Конвенція закріплює за людьми з інвалідністю різні права, зокрема, право осіб на рівність та заборону дискримінації за ознаками інвалідності (стаття 5); право на життя та його забезпечення (стаття 10); право осіб з інвалідністю на однаковий правовий захист з іншими людьми (стаття 12); право на свободу та особисту недоторканність (стаття 14); свобода від жорстокого, нелюдського чи принижуючого гідність поведження, покарання, а також катувань (стаття 15); право на повагу фізичної і психологічної цілісності осіб з інвалідністю нарівні з іншими (стаття 17); право на свободу висловлення думки та переконань, доступ до інформації (стаття 21) та інші [15]. Щодо останнього права – на доступ до інформації – то особи з інвалідністю мали б мати можливість за допомогою сучасних технологій мати такий доступ. Особливо, якщо це стосується стану їхнього здоров'я чи державних програм (безкоштовних чи оплатних), де б вони могли покращити своє здоров'я, отримати підвищення кваліфікації, пройти навчання чи знайти роботу для можливості реалізації свого права на працю чи підприємницьку діяльність.

Також держави-учасниці повинні вживати усіх заходів, які забезпечують доступ людям з інвалідністю до послуг системи охорони здоров'я, разом з врахуванням гендерної ознаки, особливо при проходженні такими особами реабілітації за станом здоров'я. Тобто, держави-учасниці, які ратифікували Конвенцію, взяли на себе зобов'язання в тому числі, наприклад, щодо діагностики, корекції здоров'я осіб з інвалідністю, щодо встановлення причин та запобігання подальшому виникненню інвалідності в інших людей, інформування людей про їхні права, про державні програми та послуги у питаннях охорони здоров'я, які пропонуються населенню країни (в тому числі в сфері репродуктивного та сексуального здоров'я) [16].

Загалом, аналізуючи міжнародно-правові акти ООН, можна, зокрема, визначити міжнародні стандарти, які стосуються певних цінностей та прав і свобод:

1) міжнародні стандарти щодо гідності людини. Наприклад: визнання гідності людини є основою свободи, справедливості і загального миру; усі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності; усі права людей випливають з властивої людській особі гідності; заборона застосування тортур, катування, зокрема і до дітей, і до людей з інвалідністю; повага до гідності особи, незалежно від будь яких ознак, які її відрізняють від інших осіб та інші;

2) міжнародні стандарти щодо свободи людини. Наприклад: права людини проголошуються на міжнародному рівні з метою поліпшення умов життя при більшій свободі [17]; заборона чинити будь-які дії, спрямовані на знищення свобод людини (зокрема, вислання біженців до кордонів країни, де їхньому життю чи свободі може загрожувати небезпека через певні причини, які від людини не залежні (це може бути раса, релігійні чи політичні переконання тощо) [18];

3) міжнародні стандарти окремих прав і свобод людини.

Наприклад, щодо права на життя до таких стандартів можна віднести наступні положення: невід'ємним і основним правом без яких неможлива реалізація всіх інших прав є право на життя, яке мають усі люди, в тому числі діти та особи з інвалідністю; амністія, помилування чи пом'якшення вироку можуть бути даровані в усіх випадках; держави зобов'язані вжити всіх необхідних засобів для забезпечення ефективного здійснення права на життя інвалідами нарівні з іншими людьми [19].

Щодо права на свободу слова та вираження власних переконань можна виокремити такі основні міжнародні стандарти: право на свободу слова та вираження власних переконань повинно гарантуватися кожному, незалежно від національності, статі чи релігії; кожна людина може безперешкодно дотримуватися своїх переконань; незалежно від державних кордонів і без втручання державних органів кожен може шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими способами (усно, письмово, за допомогою друку чи художніх форм); обмеження цього права може бути тільки за підстав, передбачених в національному законодавстві (з метою поважання прав і репутації інших осіб, для охорони державної безпеки, для запобігання злочинам та розголошенню конфіденційної інформації тощо) [20].

Щодо права на створення сім'ї і повагу до сімейного життя в міжнародно-правових актах закріплені такі положення, зокрема: кожна людина має право засновувати сім'ю без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності чи релігії; рівність прав чоловіків і жінок щодо укладення чи розірвання шлюбу; згода кожного, хто одружується, повинна бути вільною і повною [21]; матерям повинна надаватися особлива охорона та оплачувана відпустка до і після пологів; діти і підлітки потребують особливих заходів охорони і захисту; при усиновленні в першочерговому порядку мають враховуватися інтереси дитини; здійснення права на створення сім'ї та укладення шлюбу регулюється національними законами [22].

Щодо інших прав, то можна зазначити, зокрема, право на охорону здоров'я (заборона піддавати особу медичним чи науковим дослідям без її вільної згоди [23]), заборона дискримінації (забороняється будь-які форми расової дискримінації, а кожна людина має право на повагу до своєї гідності [24]; заборона дискримінація жінок у будь-якій сфері суспільного життя [25]); права на освіту (освіта повинна бути спрямована на усвідомлення гідності людини і зміцнювати повагу до основних її прав і свобод [26]), права на працю тощо.

Закріплення прав і свобод людини на міжнародному рівні не було б ефективним, якби конвенції не передбачали обов'язки держав учасниць щодо забезпечення цих прав та створення контрольних механізмів за виконанням цих зобов'язань.

Система захисту прав людини в межах ООН включає такі органи та механізми:

1. ГА ООН, яка є одним із головних статутних органів. Її діяльність спрямована на міжнародне співробітництво між державами-учасницями в різних сферах, в тому числі і в тій,

що пов'язана із здійсненням прав і свобод людини. Для прикладу, у 2012 році ООН прийняла резолюцію 66/254 «Здійснення в Генеральній Асамблеї міжурядового процесу, спрямованого на зміцнення і підвищення ефективності функціонування системи договірних органів з прав людини», в якій передбачалось проведення переговорів на міжнародному рівні з метою підвищити ефективність роботи конвенційних органів у сфері прав людини [27, с. 44]. Також на Сесії ГА ООН 27.03 2014 р. було прийнято Резолюцію № 68/262 про підтримку територіальної цілісності України. Датою з якої почалась тимчасова окупація Автономної Республіки Крим та м. Севастополь силами Російської Федерації вказано 20 лютого 2014 року [28]. Обов'язки з дотриманням прав людини на тимчасово окупованій території України покладаються на державу-окупанта згідно із Женевськими конвенціями 1949 р. та Додатковими протоколами до неї 1977 р. [29].

2. Рада ООН з прав людини, яка є головним органом ООН, що займається правами людини. Рада ООН з прав людини підпорядкована безпосередньо ГА ООН. Вона розробляє для ГА ООН проекти конвенцій у галузі прав людини, впроваджує міжнародні стандарти у цій сфері. Крім того, Рада ООН з прав людини розглядає факти масових і тяжких порушень прав людини, в тому числі розглядає індивідуальні скарги про такі факти, які можуть бути подані фізичними особами чи їхніми адвокатами, а також юридичними особами приватного права (недержавними) [30]. Рада ООН з прав людини проводить засідання відкритого чи закритого типу на яких приймає рішення та резолюції, а закріплені в них рекомендації може передавати державам самостійно.

3. ЕКОСОП, яка є самостійним органом, може створювати Комісії, наприклад, Комісія зі становища жінок та з метою додержання прав і свобод людини може скликати міжнародні конференції з цих питань. Зокрема при ЕКОСОП функціонує Постійний форум ООН з питань корінних народів [31, с. 15].

ЕКОСОП тісно співпрацює з Радою ООН з прав людини, яка надає пропозиції щодо удосконалення міжнародного законодавства у сфері прав людини та щодо прийняття міжнародних декларацій та конвенцій у цій сфері в загальному (щодо свободи інформації чи заборони дискримінації за будь якою ознакою) та щодо прав окремих категорій осіб (наприклад, жінок, національних менших)

Оскільки Рада ООН з прав людини є правонаступницею Комісії з прав людини, яка діяла в 1946-2006 рр., і яка була підпорядкована ЕКОСОП. Тому в своїй діяльності керується Резолюцією ЕКОСОП 1503 від 27 травня 1970 р. В цій резолюції передбачена процедура розгляду повідомлень виключно про серйозні та задокументовані порушення прав людини [32, с. 127]. Ця процедура складається з п'яти стадій. На першій стадії вивчаються матеріали скарги, які мають відповідати певним вимогам. А саме: порушення мають бути серйозними і системними; індивідуальні скарги можуть розглядатися тільки тоді, якщо будуть вказувати на

серйозність і системність порушень, а скаржник вичерпав усі наявні ефективні національні засоби захисту; скарга має бути обґрунтована та містити очевидні докази; забороняється подавати скарги політичного характеру та анонімні скарги. На другій стадії відбувається закриті пленарне засідання, де більшістю голосів вирішується питання про передання скарги до Ради ООН з прав людини. На третій стадії Радою ООН з прав людини створюється робоча група, яка вивчає всі матеріали справи та готує проект рішення, яке на четвертій стадії розглядається на пленарному засіданні самої Ради ООН з прав людини, яке проводиться закрито не зважаючи на те, що запрошуються представники урядів держав-учасниць, які представляють стан дотримання прав людини в своїх країнах. На цій стадії можуть бути прийняті рекомендації, які передаються ЕКОСОП і розгляд цих рекомендацій та передання їх державам відбувається на п'ятій стадії [33].

4. Верховний комісар ООН з прав людини діє з 1993 року та є посадовою особою під керівництвом Генерального секретаря ООН, яка відповідає за діяльність ООН в сфері прав людини. Основними напрямками діяльності Верховного комісара ООН з прав людини є моніторинг та сприяння забезпеченню прав людини у випадку виявлення масових та грубих порушень цих прав, реагування на надзвичайні ситуації різного характеру (стихійні лиха чи військові конфлікти). А також Верховний комісар ООН з прав людини виконує нормотворчі функції передаючи підготовлену та досліджену інформацію Раді ООН з прав людини. Представники офісу Верховного комісара ООН з прав людини можуть працювати у миротворчих місіях ООН.

5. Міжнародний Суд ООН є головним судовим органом ООН, який за згоди держав-учасниць розглядає спори між ними. Тобто, Міжнародний суд ООН розглядає спори між державами-учасницями щодо питань, які держави йому передали чи які передбачені Статутом ООН або договорами і конвенціями, що ратифіковані державами-учасницями спору [34, с. 74-75]. Хоча Міжнародний суд ООН і не розглядає індивідуальних справ, однак часом суперечки стосуються прав громадян, а держави виступають з їх з дипломатичним захистом. Крім держав суб'єктами звернення до Суду є також ГА ООН (чи інші органи ООН з її дозволу) та Рада Безпеки ООН.

Хоч Україна є учасницею ООН та стороною Статуту Міжнародного суду ООН ще з 1945 року, однак юрисдикцію цього Суду на своїй території визнала лише в 1989 року, знавши застереження, які держава раніше робила і визнавши таким чином обов'язковість рішень Суду. Тому скарги щодо порушення Україною конвенцій в сфері прав людини може бути предметом розгляду в цьому Суді [35, с. 132]. Також і Україна може подати позов до Міжнародного суду ООН. Своім правом держава скористалась в січні 2017 року, подавши позов до Міжнародного суду ООН на дії Російської Федерації просячи Суд притягнути цю державу до відповідальності за акти тероризму та незаконну агресію проти України. 19 квітня 2017 року Міжнародний суд

оприлюднив перше, проміжне рішення у справі. Згідно цього рішення Російська Федерація мала відновити діяльність Меджлісу кримськотатарського народу. У запровадженні тимчасових заходів, які б могли запобігти продовженню порушень прав людини з боку Російської Федерації Міжнародний Суд ООН відмовив [36, с. 77]. У червні 2019 року Міжнародний суд ООН почав слухання в цьому міждержавному конфлікті, а 8 листопада 2019 року визнав дію своєї юрисдикції на розгляд позову України проти Росії у зв'язку з порушенням двох конвенцій – Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансування тероризму 1999 р. та Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. під час анексії Криму [37].

б. Рада Безпеки ООН є найважливішим постійно діючим органом цієї організації, метою якого є підтримка міжнародного миру і безпеки. Постійно діючими членами цього органу є США, Великобританія, Франція, Китай та Росія. Також входять десять непостійних членів, які вибираються по принципу справедливого географічного представництва строком на 2 роки. У роботі Ради Безпеки ООН можуть брати участь і інші держави-члени ООН. Рада Безпеки ООН приймає обов'язкові до виконання акти – рекомендації та рішення.

Загалом, діяльність ООН щодо підтримки миру і безпеки полягає в наступному: це заходи спрямовані на заборону застосування сили, заходи щодо мирного розв'язання суперечок між державами-членами ООН, запровадження тимчасових заходів з припинення порушень миру, які Рада Безпеки ООН буде вважати необхідними, щоб запобігти погіршенню ситуації у конфлікті. Рада Безпеки ООН, в кожному конкретному випадку вправі приймати рішення про застосування примусових заходів безпеки без застосування сили (наприклад, припинення економічних відносин чи розірвання дипломатичних відносин з державою-агресором) та із застосуванням військової сили (повітряних, морських чи сухопутних військ) з метою підтримки чи відновлення миру і безпеки.

Однак, варто зазначити що у випадку, коли один з постійних членів Ради Безпеки ООН голосує проти – рішення вважається відхиленим [38, с. 52-57]. Так, наприклад, за весь час збройної агресії Російської Федерації протягом цих більше 6 років Україна неодноразово ініціювала питання про проведення засідання Ради Безпеки ООН через анексію Автономної Республіки Крим та погіршення ситуації на Донбасі. Однак, Росія, як постійний член цього органу блокує прийняття рішень щодо України. Тому питання безпеки України є на контролі і постійному обговоренні Ради Безпеки ООН, однак, рішень, які б зобов'язали Росію виконати міжнародні зобов'язання не було прийнято.

Варто зазначити, що ст. 55 Основного закону України закріплює право кожного, хто вичерпав національні способи захисту, звернутися за захистом своїх прав до міжнародних установ чи органів міжнародних організацій. Такими конвенційними органами в межах ООН є:

1) Комітет ООН з прав людини, який, згідно зі ст. 1 Факультативного протоколу до цього МПГПП, уповноважений приймати та розглядати індивідуальні заяви від осіб, які стверджують,

що держави-учасниці організації порушують їхніх права, передбачені цим Пактом [39, с. 456-460]. 2 серпня 2018 року Комітет ООН з прав людини ухвалив був рішення у справі громадянина України Олексія Каташинського та визнав порушення статті 25 МПГП, вказавши, що держава зобов'язана забезпечити перевірку правильності голосування та процесу підрахунку під час виборів, а також право на доступ до суду з метою перерахунку голосів, а для цього держава мала б забезпечити безпеку виборчих бюлетенів. Крім виплати компенсації та судових витрат, Комітет ООН з прав людини зобов'язав Україну вжити необхідних заходів, щоб уникнути подібних правопорушень в майбутньому [40]. Також цікавим є рішення Комітету ООН з прав людини, прийняте в січні 2020 року, в якому передбачене поняття «кліматичні біженці» і де зазначено, що не можна людину позбавити права на притулок, якщо її життя перебуває в небезпеці через зміну кліматичних умов на території, де вона проживає [41].

2) Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав. Функції цього Комітету передбачені Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, прийнятого 10 грудня 2008 року. Цим протоколом передбачена можливість подання індивідуальних повідомлень до Комітету у зв'язку з грубим чи систематичним порушенням прав державою-учасницею цього Протоколу. Ці повідомлення можуть подати фізичні особи самостійно або групою осіб після вичерпання доступних національних засобів захисту прав людини. Винятком може бути ситуація, коли застосування цих засобів свідомо затягується [42]. Існують випадки, коли Комітет може визнати повідомлення неприйнятним, зокрема, якщо воно не представлено протягом шести місяців після використання внутрішніх засобів правового захисту (за виключенням випадків, коли автор може продемонструвати неможливість направити повідомлення протягом цього строку); якщо факти, які викладені в повідомленні відбулись до того, як цей Протокол набрав чинності для відповідної держави-учасниці; воно несумісне з положеннями Пакту; якщо воно представляє собою зловживання права на представлення повідомлення та інші [43].

Щодо України, то 20-21 лютого 2020 року у Женеві у ході 67-ї сесії Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав уряд України представив сьому доповідь про виконання Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права [44]. Зокрема, необхідно було надати інформацію про загальний вплив тимчасової окупації Автономної Республіки Крим та територій, які тимчасово окуповані, зазначити з якими проблемами стикаються внутрішньо переміщені особи з цих територій, прозвітувати, які заходи вживаються для забезпечення економічних, соціальних і культурних прав осіб, які залишилися на непідконтрольній Україною територіях та інші. Українська Гельсінська спілка з прав людини зробила своє подання до Комітету з економічних, соціальних та культурних прав щодо цієї державної доповіді 2020 року в якому дала власне бачення на ті питання, які ставилися перед державою. Зокрема, Українська Гельсінська спілка з прав людини звернула увагу на те, що

програми із подолання бідності спрямовуються лише на деякі категорії внутрішньо переміщених осіб, а не на всіх людей, які змушені були покинути окуповану територію і опинилися в складних життєвих обставинах. У п.6 свого подання Українська Гельсінська спілка з прав людини констатувала, що держава не здійснила необхідних кроків для того, щоб забезпечити виплату пенсій мешканцям на тимчасово окупованій території і такі виплати можливо отримати виключно після реєстрації особи як внутрішньо переміщеної [45].

3) Комітет ООН проти катувань вправі розглядати індивідуальні скарги на порушення прав, закріплених Конвенцією ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р. Україна спочатку мала застереження, однак 1998 року всі застереження щодо виконання Конвенції держава зняла і визнала юрисдикцію цього Комітету на своїй території.

4) Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації також розглядає індивідуальні скарги. Ці скарги можуть стосуватися порушень державами-учасницями ООН Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. [46, с. 456-460].

5) Комітет ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок, який, відповідно до ст. 1 та ст. 2 Факультативного протоколу до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок, уповноважений розглядати повідомлення стосовно порушення прав і свобод, передбачених Конвенцією. Зокрема, у 1999 році, проаналізувавши потреби жінок у сфері охорони здоров'я, узагальнив рекомендації для держав стосовно вжиття певних заходів у цій галузі, підтвердивши право жінок на охорону здоров'я, зокрема, репродуктивного. Тому держави-учасниці зобов'язані забезпечувати можливість доступу до спеціальної освітньої інформації, в тому числі інформації та консультації про планування сім'ї, з метою збереження здоров'я та добробуту сімей; забезпечувати особливий захист жінки в період вагітності на окремих видах робіт, які є шкідливими для здоров'я; забезпечити безпечні для життя і здоров'я умови праці та інші рекомендації [47].

6) Комітет ООН з прав дитини здійснює моніторинг за виконанням Конвенції про права дитини. Компетенція Комітету та процедура звернення до нього визначені Факультативним протоколом до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень, який був прийнятий 20 листопада 2014 року та ратифікований Україною 16 березня 2016 року, щоправда набув чинності на території України 02 грудня 2016 року. Відповідно до цього Протоколу індивідуальні повідомлення можуть подаватися фізичними особами (незалежно від віку) або групами осіб. Для того, щоб повідомлення було взято до уваги і почалася процедура розгляду його в Комітеті, необхідно, щоб заявники навели факти що підтверджують, що вони є жертвами порушення державами-учасницями одного (чи декількох) прав, які передбачені Конвенцією про права дитини, Факультативним протоколом до Конвенції щодо торгівлі дітьми, дитячої

проституції і дитячої порнографії, а також Факультативним протоколом до Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах [48].

Питання виконання рішень усіх цих Комітетів ООН потребує законодавчого врегулювання в Україні. Річ у тім, що згідно національного законодавства ці Комітети ООН не можуть вважатися міжнародною судовою установою, а через це неможливий перегляд судових рішень національними судовими інстанціями щодо питань по яких встановлено порушення в рішеннях цих Комітетів [49, с. 11]. Ці рішення, фактично, містять загальні рекомендації для держави-учасниці, яку було визнано в порушенні тих чи інших прав за міжнародними конвенціями. Такий рекомендаційний характер рішень привертає увагу до проблем, які існують в суспільстві, однак, не містять обов'язку щодо їх виконання. А це не є ефективно, адже не завжди є політична воля держави для виконання рішень інституцій міжнародних організацій [50]. А захист має бути ефективним. Адже, відповідно до статті 55 Конституції України кожному, після вичерпання національних засобів захисту, гарантується право звертатися до міжнародних судових інстанцій чи відповідних інституцій міжнародних організацій, учасницею яких є Україна, за захистом своїх прав. Тому в законодавстві варто закріпити можливість перегляду рішень національними судами для виконання рішень Комітетів ООН в яких зафіксовані порушення прав людини.

2.2. Регіональні механізми захисту прав людини

Міжнародна система захисту прав людини, після створення ООН на світовому рівні, знайшла свій подальший розвиток у створенні регіональних, зокрема європейських, правозахисних механізмів. Це має велике значення для того, щоб уряди держав змогли подолати труднощі, з якими вони стикаються у процесі побудови нової Європи. Європейська система захисту прав людини відноситься до регіональних механізмів захисту, яка включає в себе діяльність таких міжнародних організацій на регіональному рівні як Ради Європи, ЄС та ОБСЄ. Це ті три організації, які намагаються встановити в усій Європі демократичну та економічну стабільність, без якої неможливий ефективний захист прав людини. З цією метою фактично і здійснюється співробітництво первинних і вторинних суб'єктів міжнародного права.

Регіональний механізм захисту прав людини, можна сказати, включає декілька основних елементів, а саме: наявність регіональних стандартів, які закріплені в актах регіонального рівня, впровадження цих стандартів у національне законодавство України та створення гарантій для реалізації та захисту цих прав, в тому числі і надання можливості звернутися до міжнародних регіональних інстанцій за захистом своїх прав [1, с. 219].

Також і на інших континентах є системи захисту прав людини, зокрема, міжамериканські, африканські та азійські. Це, передусім, стандарти Організації Американських

Держав, Африканського Союзу та Асоціації держав Південно-Східної Азії. Основними документами, які містять стандарти прав людини в цих регіонах є Американська конвенція про права людини від 1969 року (набула чинності у 1978 році), Африканська хартія прав людини і народів від 1981 року та Декларація Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини від 2012 року. Захистом прав, які закріплені в цих документах, здійснюють Міжамериканський суд з прав людини, Африканський Суд та Африканська комісія з прав людини і народів, Комісія Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини.

Також до регіональних стандартів прав людини в літературі відносять Арабську хартію з прав людини від 2004 року (набула чинності у 2008 році), яка закріплює альтернативне бачення окремих прав людини [2, с. 57-58].

2.2.1. Захист прав людини Радою Європи

Україна 31 жовтня 1995 року приєдналася до Статуту Ради Європи і стала однією з держав-учасниць цієї міжнародної організації на регіональному рівні. Наприкінці 40-х років ХХ століття, якраз після закінчення II світової війни, виникла потреба у створенні міжнародної організації на європейському континенті, основною метою якої б було налагодження співробітництва між державами Європи та захист прав людини. Тому, 5 травня 1949 року десять держав заснували одну з найпотужніших міжнародних організацій європейського рівня – Раду Європи. В цей день був підписаний Статут організації, в якому передбачена мета створення, основні органи організації та які питання не буде розглядати організація. Кожна держава-учасниця Ради Європи взяла на себе зобов'язання забезпечити на власній території верховенство права і права людини (ці зобов'язання держава має забезпечити також і на територіях, які прирівнюються до території держави і на які поширюється дія її законодавства) [3, с.241].

Рада Європи є міжурядовою організацією, основними цілями якої є захист, збереження та подальше здійснення прав і свобод людини, розвиток європейської культурної ідентичності та розмаїття європейських культур; пошук спільних рішень соціальних проблем; розвиток політичного партнерства з новими демократичними державами Європи; допомога державам Центральної та Східної Європи в здійсненні політичних, законодавчих та конституційних реформ.

Реалізація одного з основних завдань Ради Європи, а саме захист прав і свобод людини у державах-учасницях, здійснюється в 4-х основних напрямках: 1) міжнародне співробітництво між державами, в тому числі з метою створення ефективних систем контролю за дотриманням прав людини та захистом цих прав; 2) виявлення нових загроз порушення прав людини та приниження людської гідності; 3) привернення уваги громадськості до значимості прав

людини; 4) заохочення щодо вивчення проблем прав людини в школах, вищих навчальних закладах та серед професійних груп (юристи, службовці, персонал виправних закладів тощо).

Деякі автори вважають, що згідно зі своїм Статутом, Рада Європи виконує три основні завдання: 1) політичне – захист демократії, прав і свобод людини, забезпечення верховенства права; 2) культурне – примноження європейської культурної спадщини; 3) соціальне – забезпечення реалізації основних потреб соціально-економічних прав.

Відповідно до Статуту основними органами Ради Європи є: Комітет Міністрів; Парламентська (Консультативна) Асамблея; Секретаріат. Крім того ще є консультативний орган організації – Конгрес місцевих і регіональних влад Європи, який діє з 1994 року. Також існує ще один орган Ради Європи – це Європейський суд з прав людини, який є конвенційним органом, основною метою якого є захист прав і свобод людини.

Основними завданнями Комітету Міністрів Ради Європи є: 1) визначення напрямків діяльності цієї організації; 2) затвердження програми діяльності Ради Європи та її бюджету; 3) розгляд рекомендацій Парламентської Асамблеї та Конгресу місцевих і регіональних влад Європи, пропозицій міжурядових комісій та конференцій галузевих міністрів і визначає, яких заходів слід ужити відповідно до цих документів; 4) контроль за дотриманням країнами-членами взятих на себе при вступі до Ради Європи зобов'язань та порядок імплементації положень конвенцій та угод, сторонами яких вони є.

Парламентська Асамблея Ради Європи є дорадчим органом, що: 1) обговорює відповідні питання у межах своєї компетенції і передає свої висновки Комітету Міністрів у формі рекомендацій; 2) приймає резолюції та інші документи, які визначають основні, загальні напрямки діяльності Комітету Міністрів, національних урядів, парламентів та політичних партій; 3) розробляє різноманітні міжнародні договори – європейські конвенції, які сприяють формуванню основи європейської нормативно-правової системи. Документи Парламентської Асамблеї Ради Європи не мають обов'язкової сили, але ними керуються у своїй діяльності Комітет Міністрів, національні уряди, парламенти, партії. Робота Парламентської Асамблеї Ради Європи готується спеціальними комітетами, що здійснюють свої повноваження у таких напрямках, як: політичні питання; юридичні питання та права людини; соціальні питання; охорони здоров'я і сім'ї; культури та освіти; навколишнього середовища; облаштування територій та місцевої влади; науки і техніки; сільського господарства і розвитку сільської місцевості; економічні питання та питання розвитку; відносини з європейськими державами, які не є учасницями; міграції та біженців; зв'язків з парламентами та громадськістю [4, с. 222-224].

Секретаріат Ради Європи забезпечує безперервність функціонування Організації. Очолює та координує роботу Секретаріату Ради Європи Генеральний секретар Ради Європи

Комісар (Уповноважений) Ради Європи з прав людини – ще один інститут Ради Європи, який здійснює захист прав людини. Він незалежно вирішує питання та привертає увагу до

порушень прав людини, сприяє повазі до прав людини та їх дотриманню в країнах Ради Європи. Також його завданням є співпраця між різними міжнародними інституціями з метою заохочення та захисту прав людини, надавати консультативні послуги й інформацію з питань захисту прав людини та запобігання їх порушенням. Одночасно він має співпрацювати з національними правозахисними установами.

Європейська комісія «Демократія через право» (Венеціанська комісія) – дорадчий орган Ради Європи, який надає висновки про відповідність проектів законодавчих актів європейським стандартам та цінностям. Комісія одночасно є форумом, у ході якого держави можуть обмінюватися інформацією та досвідом, обговорювати ідеї й проекти, пов'язані з конституційними питаннями [5, с. 122].

Конгрес місцевих та регіональних влад Європи є консультативним органом, що представляє місцеві та регіональні органи самоврядування. Головною метою функціонування Конгресу є забезпечення участі місцевих та регіональних влад у процесі об'єднання Європи та в роботі Ради Європи. А одним із пріоритетних завдань є сприяння розвитку демократії на місцях і в регіонах та зміцнення транскордонного і міжрегіонального співробітництва у Європі. Він розглядає всі політичні та інші питання, що виникають на місцевому рівні, аналізує здійснення державами-учасницями принципів місцевої демократії, що зафіксовані в Європейській Хартії про місцеве самоврядування [6].

Рада Європи є організацією, яка закріплює на європейському континенті стандарти прав, свобод та обов'язків людини. Європейські стандарти із захисту прав людини у літературі розглядаються як визнані європейським співтовариством і закріплені в його документах юридичні норми, а також механізми їх гарантії, захисту та забезпечення на практиці [7, с. 223]. Європейські стандарти прав людини професор П. Рабінович визначає як зафіксовані в юридичних актах та документах європейських міжнародних організацій певні показники змісту та обсягу цих прав, до досягнення яких заохочуються або зобов'язуються держави [8, с. 26].

Серед багатьох міжнародно-правових актів, які прийняті Радою Європи і в яких містяться європейські стандарти, можемо, зокрема, назвати такі: прийнята 1961 року Європейська Соціальна Хартія (для України вступила в дію з 1 липня 1999 р.; прийнята 1954 року Європейська культурна конвенція, до якої Україна приєдналася 24 лютого 1994 року; прийнята 1959 року Європейська конвенція про взаємну правову допомогу з кримінальних справ (Україна до неї приєдналася до Конвенції 22 вересня 1995 р. і ратифікувала її 16 січня 1998 р.) та інші [9, С. 240-242].

Однак, найбільш важливим документом, який необхідно досліджувати, аналізувати та вивчати, і в якому закріплені регіональні стандарти в галузі прав та свобод людини є ЄКПЛ. Конвенцію було підписано 4 листопада 1950 року в Римі, вона набрала чинності у 1953 році.

Фактично з прийняття цієї Конвенції та формуванням європейської системи захисту прав людини, яку передбачила ЄКПЛ, можна сказати, реально розпочинається становлення і розвиток системи європейських стандартів з прав людини.

Професор Л. Луць розглядає стандарти Ради Європи з прав людини як принципи і норми, що містять єдині європейські правові вимоги до держав-учасниць та зафіксовані в основних джерелах права Ради Європи, зокрема в ЄКПЛ, стандарт якої охоплює як норми самої Конвенції та протоколів до неї, так і рішення ЄСПЛ [10, с. 223]. Варто звернути увагу і на те, що у цей стандарт необхідно включити і рішення Європейської комісії з прав людини. Адже теперішній ЄСПЛ є правонаступником як цієї Комісії так і Суду, які діяли до кінця жовтня 1998 року, поки не набрав чинності Протокол № 11 до ЄКПЛ. Це також впливає зі ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» 2006 р. [11].

Перед тим як стати учасницею певної міжнародної організації кожна держава має виконати ряд вимог, які передбачені цією організацією. І однією з таких вимог для вступу до Ради Європи є ратифікація ЄКПЛ. Конвенція була підписана 9 листопада 1995 р. і ратифікована 17 липня 1997 р. Вона вступила в юридичну силу на території України після передачі ратифікаційних грамот Генеральному секретареві Ради Європи 11 вересня 1997 р. [12].

ЄКПЛ стала першим міжнародним документом в якому передбачався механізм захисту тих прав, які закріплювались у Конвенції з можливістю подання індивідуальних заяв фізичними чи юридичними особами, а не тільки державами.

ЄКПЛ складається з Преамбули і 59 ст. У Преамбулі зазначено чому держави-учасниці вирішили прийняти цю Конвенцію і з якою метою вони це роблять. Основною метою, з якою приймалась Конвенція було досягнення тіснішої співпраці між державами-учасницями та забезпечення і розвитку прав і свобод людини [13].

Цікаво, що стаття 1 ЄКПЛ «Зобов'язання додержувати поваги до прав людини», винесена за межі Розділу 1. Аналізуючи норми цієї статті вчені А. Абашидзе та К. Алісієвич звертають увагу на такі основні моменти: 1) учасниками Конвенції можуть бути лише держави; 2) держави, котрі ратифікували Конвенцію, взяли на себе зобов'язання забезпечити певні права і свободи, що означає визнання, дотримання, забезпечення реалізації і ефективний захист відповідних прав та свобод; 3) ЄКПЛ встановлює не взаємні обов'язки між її державами-учасницями, а певний стандарт у сфері прав і свобод людини, який ці держави зобов'язані гарантувати; 4) каталог прав та свобод гарантується кожному, хто (що) знаходиться під юрисдикцією держав-учасниць Конвенції. Термін «кожен» означає, що права та свободи, перелічені в Розділі 1 Конвенції, гарантуються будь-якій особі, не залежно від її правового статусу, походження чи будь-яких інших ознак. Термін «кожен» включає в себе не лише фізичних осіб, але й неурядові організації, незалежно від наявності чи відсутності у них статусу

юридичної особи; 5) Держава забезпечує права та свободи лише у межах своєї територіальної юрисдикції; 6) Держава забезпечує лише ті права і свободи, які перелічені в Розділі 1 «Права та свободи». Каталог прав, що гарантуються, був суттєво розширений за допомогою протоколів до Конвенції. Протоколи є невід'ємною частиною ЄКПЛ, проте ратифікація Конвенції не означає автоматичну ратифікацію державою усіх діючих Протоколів, тому для кожної держави каталог прав та свобод доповнюється певними правами та свободами [14, с.22-24].

У розділі першому «Права та свободи» перелічуються ті права та свободи, котрі гарантуються Конвенцією. Варто зазначити, що перелік прав, які гарантуються конвенцією є значно ширшим, ніж самі назви статей цього розділу.

Розділ 2 «Європейський суд з прав людини» присвячено створеному на основі Конвенції контрольному органу – Суду, який виконує три основні функції: 1) розглядає індивідуальні та міждержавні заяви; 2) тлумачить і застосовує положення Конвенції та Протоколів до неї до обставин розглядуваних скарг; 3) готує консультативні висновки на запит Комітету Міністрів Ради Європи. [15]. Спочатку було створено два незалежних органи, які мали слідкувати за дотриманням прав людини, гарантованих ЄКПЛ – це Європейська комісія з прав людини (1954) та Європейський суд з прав людини (1959). Розділ 2 Конвенції був суттєво змінений Протоколами №2, 3,5, 8, 9 і 10, а згодом і Протоколом № 11, зі вступом у силу якого попередні протоколи втратили чинність і було створено єдиний орган – Європейський суд з прав людини, – орган, який з 1 листопада 1998 року мав діяти у Страсбурзі на постійній основі.

І останній розділ Конвенції – Розділ 3 «Інші положення» присвячений таким питанням підписання, ратифікація та денонсація Конвенції чи можливість для держави-учасниці зробити застереження щодо виконання певних норм Конвенції. Таким своїм правом Україна скористалась у 2015 році, зробивши заяву про відступ від окремих зобов'язань по виконанню певних статей ЄКПЛ на територіях, які тимчасово окуповані, про що згадували раніше.

ЄКПЛ за весь час існування була доповнена 16 протоколами, котрі є невід'ємною її частиною. Ратифікація Конвенції державою-учасницею Ради Європи не означає, що автоматично вона ратифікує і всі протоколи до цієї Конвенції. Тому необхідно дивитися чи даний протокол певною державою-учасницею ратифікований, чи ні [16, с. 22-28].

Перший Протокол до Конвенції підписаний 20 березня 1952 року в Парижі; діє в редакції Протоколу № 11. Цей протокол доповнив ЄКПЛ трьома правами – захист власності, право на освіту та право на вільні вибори [17].

16 вересня 1963 року в Страсбурзі був підписаний Протокол № 4. На даний момент він діє в редакції Протоколу № 11. Цей протокол також доповнив ЄКПЛ деякими правами, а саме: заборонаю будь кого ув'язнювати за борги; свободою пересування; заборонаю вислання громадянина та заборонаю колективного вислання іноземців [18].

Протокол № 6 підписаний 28 квітня 1983 року в Страсбурзі, діє в редакції Протоколу № 11. Він встановлює заборону на застосування смертної кари державами-учасницями Конвенції за винятком, коли є війна чи існує неминуча загрози війни [19]. Тому був прийнятий ще один Протокол, який забороняє смертну кару – це Протокол № 13, який підписано 3 травня 2002 року у Вільнюсі. У ньому вже встановлюється загальна заборона на застосування смертної кари, без жодних виключень. Протокол набув чинності 1 липня 2003 року [20].

У Протоколі № 7, який було підписано 22 листопада 1984 року у Страсбурзі передбачені основні процедурні гарантії, які стосуються вислання іноземців та деякі інші права. Цей протокол також діє в редакції Протоколу №11 [21, с. 29].

Протокол № 11 до Конвенції «Про реорганізацію контрольного механізму, створеного відповідно до Конвенції» було підписано 11 травня 1994 року в Страсбурзі. Це дуже важливий протокол, яким було прийнято зміни до деяких протоколів, які були прийняті раніше, деякі протоколи, згідно Протоколу № 11 втратили чинність, але основне, що змінив цей протокол – це контрольний механізм ЄСПЛ, адже саме Протоколом № 11 було передбачено ліквідацію Комісії з прав людини та створення єдиного органу на постійні основи – Європейського суду з прав людини. Цей протокол набув чинності 1 листопада 1998 року [22].

Протокол № 12 до Конвенції, підписаний 4 листопада 2000 року в Римі, і набув чинності 1 квітня 2005 року. Цей Протокол закріплює загальну заборону дискримінації. Це означає, що забороняється дискримінація за будь якими ознаками стосовно всіх прав, які передбачені Конвенцією та Протоколами до неї [23].

Протокол № 14 до Конвенції «Про посилення контрольної функції Конвенції» підписаний 13 травня 2004 року в Страсбурзі, вносить зміни у вимоги до заяв, які подаються до Суду та у процедуру розгляду заяв. Згідно цього протоколу суддя одноособово вправі визнавати заяву неприйнятною; завдання істотної шкоди заявникові є новим критерієм для прийнятності заяв; спрощена процедура розгляду однотипних справ Комісією з 3 суддів. Протокол набрав чинності 01 червня 2010 р. [24].

Протокол № 15 до Конвенції було прийнято Радою Європи 24 травня 2013 р. Україна ратифікувала цей Протокол Законом № 2156-VIII від 05.10.2017 р. Протокол ще не набув чинності [25].

Протокол № 16 до Конвенції було прийнято 2 жовтня 2013 р. Україна ратифікувала цей Протокол Законом № 2156-VIII від 05.10.2017 р. Протокол набув чинності 01 серпня 2018 року [26]. Президент ЄСПЛ Гвідо Раймонді відзначив, що Протокол є знаковою подією в історії ЄСПЛ та важливим кроком вперед у захисті прав людини в Європі.

Основною новацією Протоколу є забезпечення можливості найвищим судовим установам країни (в Україні це – Верховний Суд) звертатися до ЄСПЛ щодо надання консультативних висновків з принципових питань, які стосуються тлумачення або застосування

прав і свобод, визначених Конвенцією або протоколами до неї. При цьому, національний суд має право звертатися за консультативним висновком до ЄСПЛ лише у тому випадку, якщо справа перебуває у його провадженні, обґрунтувавши причини запиту та надавши інформацію щодо юридичних і фактичних обставин справи. Тобто, Верховний Суд може звернутися до ЄСПЛ лише у випадку виникнення «принципового питання». ЄСПЛ може прийняти запит щодо надання висновку або відмовити в прийнятті запиту, мотивувавши таку відмову. За результатами розгляду запиту ЄСПЛ складає вмотивований консультативний висновок, який надсилається до національного суду (який звертався із запитом) та уряду країни.

Ще одним ключовим положення Протоколу, на яке потрібно звернути увагу, є те, що консультативні висновки не мають обов'язкової сили. Так, національні суди самі повинні вирішувати, як застосовувати консультативний висновок. Щодо самого ЄСПЛ, то такі висновки не будуть мати прямої дії на наступні заяви, натомість, вони становитимуть частину судової практики ЄСПЛ. Таке положення Протоколу вказує на те, що ЄСПЛ не буде втручатися в національне судочинство, а висновки надаватимуться виключно з метою або застосування прав і свобод, визначених Конвенцією або протоколами до неї [27].

ЄКПЛ є базовим документом, у якому містяться права і свободи людини, які для держав-учасниць Ради Європи є мінімальними стандартами у сфері дотримання прав людини. Так, Сосніна О. вважає, що Рада Європи не обмежується лише правозахисною діяльністю у сфері прав людини, а спрямовує свою роботу також на удосконалення такого захисту, розробляє і приймає конвенцій та рекомендацій, розповсюджує інформацію та підтримує дослідження з тематики прав людини [28, с.21-28].

Основним документом, в якому розписана процедура розгляду заяв Судом, повноваження та процедура діяльності структурних підрозділів Суду та інші процесуальні питання, є Регламент ЄСПЛ.

Європейський суд з прав людини постановляє рішення, що є обов'язковими для держав-учасниць (відповідачів по справі), хоча для інших держав вони можуть виступати правовими стандартами при встановленні відповідності національного законодавства праву Ради Європи. Рішення Суду чітко демонструють позицію Суду щодо Конвенції та її вимог, а тому у ньому констатується наявність певного європейського правового стандарту на основі відповідної норми конвенції [29, с. 42].

У яких випадках ЄСПЛ може розглядати заяви між державами учасниками передбачено в ст.33 ЄКПЛ. Щодо вимог до індивідуальних заяв, які надходять до ЄСПЛ – то варто ознайомитися зі ст. 34 Конвенції [30]. Це називається юрисдикція за колом суб'єктів або *ratione personae*.

По перше, ЄСПЛ може розглядати і міждержавні заяви. Адже, традиційно, суб'єктами звернення в міжнародні судові інстанції є первинні суб'єкти міжнародного права – держави.

Тому, відповідно до ст.33 ЄКПЛ будь-яка держава-учасниця Конвенції може звернутися до Суду не лише в разі порушення прав і свобод її громадян іншою державою, але й у всіх випадках, коли вона вважає, що інша держава-учасниця порушує положення Конвенції та протоколів до неї. Таке звернення не можна вважати втручанням у внутрішні справи держави, оскільки скарги стосуються виключно тих прав зобов'язання по охороні яких держави взяли в силу того, о стали договірною стороною Конвенції. Слід зазначити, що практика Суду щодо розгляду міждержавних справ є досить скромною [31, с. 60].

Своїм правом на подання заяви до ЄСПЛ держава Україна скористалась у 2014 році, подавши до Суду заяву на дії Російської Федерації щодо порушень прав людини в Автономній Республіці Крим у зв'язку з окупацією цієї частини суверенної території України. Перші слухання по цій справі відбулись 11 вересня 2019 року. Оскільки ЄСПЛ не уповноважений розглядати справи що стосуються територіальних суперечок між країнами-учасницями, тому, фактично метою подання цієї міждержавної заяви, на думку Уповноваженого у справах ЄСПЛ в Україні Івані Ліщини, є, по-перше, встановлення дати, коли Україна втратила контроль над цією територією, адже це дасть можливість говорити про те, що саме Російська Федерація несе відповідальність за дотримання прав людини, передбачені Конвенцією і протоколами до неї, на території Автономної Республіки Крим. А, по-друге, метою є також припинити масові і системні порушення прав людини на території анексованого Криму, особливо прав тих людей, які є етнічними українцями і займають проукраїнську позицію, а також прав кримськотатарського народу. Рішення по цій справі поки що не оприлюднено [32].

Хоче це не єдина заява подана Україною проти Російської Федерації. Таких заяв на розгляді в ЄСПЛ перебуває п'ять, предметом яких є порушення прав людини передбачених Конвенцією та протоколами до неї у зв'язку з анексією Автономної Республіки Крим та збройним конфліктом на Донбасі [33]. Крім того 7 січня 2019 року подана ще шоста міждержавна заява до ЄСПЛ. Предметом цієї заяви є порушення прав українських військових моряків, що передбачені ст.ст.2, 3, 5, 6 та 38 ЄКПЛ у зв'язку з захопленням Російською Федерацією кораблів у Чорному морі, що призвело до поранення та захоплення українських моряків у Керченській протоці 25 листопада 2018 року, їхнього незаконного утримання в установах Росії та притягнення до кримінальної відповідальності у Росії [34]. До речі ця ситуація послужила підставою для введення воєнного стану у десяти областях України вкінці листопада та протягом грудня 2018 року [35].

Однак, більшість заяв, які є на розгляді в ЄСПЛ – це індивідуальні заяви, які подаються фізичними чи юридичними особами приватного права. Компетенція Суду щодо прийняття індивідуальних заяв є унікальною для міжнародного права. До «осіб», які мають право на подання індивідуальної заяви, належать юридичні та фізичні особи – як громадяни держав-учасниць Конвенції, так і інших держав, а також апатриди, біпатриди. Конвенція не визначає

ступеня право- та дієздатності осіб, які мають право на звернення до Суду. Це означає, що будь-які особи, незалежно від віку чи стану здоров'я, майнового стану тощо можуть бути заявниками до ЄСПЛ. І дискримінація за будь-якою ознакою, відповідно до ст.14 ЄКПЛ забороняється. Щодо юридичних осіб, то заявниками можуть бути так звані «неурядові організації» (за українським законодавством – це суб'єкти приватного права), зокрема, комерційні підприємства, профспілки, релігійні організації, політичні партії, громадськими об'єднаннями різного спрямування. Суб'єкти публічного права, а точніше органи державної влади самі мають виконувати функції держави, тому і не можуть бути подавати індивідуальні заяви до ЄСПЛ. Також не є суб'єктами звернення такі групи осіб як нація, національна меншина [36, с. 60-63].

Особа можете звернутися з заявою до Суду, якщо вважає, що особисто і безпосередньо стала жертвою від порушення одного чи більше основних прав з боку однієї або кількох із держав, які передбачені в Конвенції чи Протоколах до неї [37]. Поняття «жертва» має автономний зміст у практиці Суду, порівняно з таким у національних правових системах. Тягар доведення статусу потерпілого від дій однієї чи декількох держав покладений на заявника [38, с. 60-63]. Суд не розглядає анонімні заяви.

Щоб подати індивідуальну заяву до ЄСПЛ необхідно заповнити формуляр, розроблений самим Судом з метою покращення якості і зменшення випадків не прийняття заяв через формальні моменти. Слід зазначити, що свій формуляр ЄСПЛ регулярно оновлює. Тому, необхідно заповнювати найновіший формуляр заяви. На даний момент це формуляр від 2018 року. Оскільки заповнення формулярів інших років є підставою для не прийняття заяви до ЄСПЛ [39].

Щоб правильно і якісно заповнити цей формуляр індивідуальної заяви Суд розробив нотатку [40], де вказані основні вимоги і правила заповнення формуляру заяви для осіб, які бажають подати індивідуальну заяву до ЄСПЛ. Усі вимоги необхідно враховувати при заповненні формуляру.

ЄСПЛ – це міжнародна судова установа, уповноважена розглядати заяви осіб, які скаржаться на порушення одного або кількох прав, передбачених ЄКПЛ та протоколами до неї, які ратифіковані державою-відповідачем. Щодо прав, які закріплені в інших Конвенціях Ради Європи, то вони не можуть бути предметом розгляду в ЄСПЛ. Це називається предметна юрисдикція або *ratione materiae*. Слід звернути увагу, що перелік прав, на порушення яких можна звернутися до ЄСПЛ, не збігається із назвами статей ЄКПЛ чи протоколів до неї, а є ширшим. Навіть можна класифікувати ці права на такі групи: судові гарантії (право на незалежний і упереджений суд, заборона повторного засудження за одне і те ж правопорушення та інші), особисті права (право на життя, свобода совісті і віросповідання та інші), політичні і громадянські права (право на вільні вибори, право на свободу пересування та інші) [41, с. 53-55].

За загальним правилом, будь-яка інформація, яка міститься в документах, наданих Вами Секретаріату Суду, зокрема інформація про конкретних осіб або про тих, чію особу можливо встановити, може бути доступною громадськості. Крім того, така інформація публікується в базі даних Суду – HUDOC, доступній в Інтернеті [42].

Однією з вимог подання індивідуальної заяви до ЄСПЛ є вичерпання ефективних національних засобів захисту, до яких відносимо захист прав людини у суді. На даний час заяву до Суду можна подати протягом 6 місяців від дати прийняття остаточного рішення національного суду [43; 44, с. 62]. Слід звернути увагу на те, що з набранням чинності Протоколом № 15 термін подання заяви до ЄСПЛ зменшиться до чотирьох місяців [45].

ЄСПЛ не є апеляційною інстанцією стосовно національних судів і не уповноважений ні скасовувати, ні змінювати їхні рішення. Суд також не може від Вашого імені напряду втручатися в діяльність органу влади, на дії якого Ви скаржитесь [46]. Порядок виконання рішень ЄСПЛ передбачений Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [47], Цивільним процесуальним кодексом [48] та іншим законодавством України.

Хоча офіційними мовами в ЄСПЛ є англійська та французька, але особа може звернутися до Секретаріату Суду офіційною мовою однієї з держав, що ратифікували Конвенцію. Щоправда, якщо заява буде зареєстрована і почнеться етап комунікації між заявником та Судом, тоді заявник вже змушений буде користуватися офіційними мовами, які використовуються в Суді. Усі розділи формуляру заяви мають бути заповнені. Як заповнювати кожен розділ і інші всі вимоги ви можете отримати, ознайомившись з нотаткою для заповнення формуляру заяви до ЄСПЛ [49].

Ще два критерії, які враховуються під час подання індивідуальних заяв – це *ratione temporis* (часовий критерій) – згідно з ним Суд не може розглядати заяви стосовно фактів, які мали місце до набрання чинності Конвенції щодо держави-відповідача та до моменту визнання останньою можливості заявників звертатись до контрольних органів Конвенції з метою подання індивідуальних заяв. А також *ratione loci* (територіальний критерій) – Суд встановлює, чи є дії або заходи, на які скаржиться заявник, відбулися: а) на території держави-відповідача; б) на території, на яку поширюється юрисдикція держави-відповідача; в) посадовими особами держави-відповідача на території іншої держави [50, с. 51-67].

Недотримання цих всіх вимог є підставою для визнання заяви неприйнятною. До речі, відповідно до статті 35 ЄКПЛ, Суд таке рішення може ухвалити на будь-якій стадії судового розгляду. Якщо проаналізувати практику таких відмов у прийнятті заяви, то можна зазначити такі помилки при її оформленні: використання старого формуляру заяви до Суду, відсутність стислого викладу фактів у самому формулярі, відсутність документів, посилання на які

робиться у формулярі, протермінування 6-місячного строку подання заяви та інші. До речі, до суду, усі підтверджуючі документи подають в копіях, а не оригінали.

Основними етапами провадження у ЄСПЛ, відповідно до Регламенту ЄСПЛ, є: подання заявником індивідуальної заяви та реєстрація її Секретаріатом Суду; одночасно можливе також подання клопотання про застосування правила 39 з метою запровадження Судом тимчасових заходів у державі, яка, на думку заявника, порушує права передбачені Конвенцією; призначення судді-доповідача; комунікація між заявником, ЄСПЛ та урядом держави-відповідача та вирішення питання про прийнятність заяви; розгляд заяви та вирішення справи шляхом або дружнього врегулювання спору, або затвердження Судом односторонньої декларації, поданої представником держави-відповідача, або вирішення судом справи по суті. Додатковою стадією може бути перегляд справи Великою палатою ЄСПЛ або розгляд Судом клопотань про тлумачення рішення Суду, його перегляд чи виправлення в ньому технічних помилок. Слід звернути увагу на те, що у випадку коли заявник не погоджується на дружнє врегулювання ситуації, тоді держава-відповідач вправі подати Суду клопотання про вилучення заяви з реєстру справ ЄСПЛ з одночасним поданням декларації в якій визнає факт порушення статті Конвенції чи протоколів до неї та зобов'язується відшкодувати шкоду заявнику та, за необхідності, вжити заходів для відновлення порушених прав заявника. ЄСПЛ вправі відхилити таку односторонню декларацію і розглянути справу по суді або ж, навіть коли є заперечення заявника, затвердити таку односторонню декларацію держави-відповідача. Питання про прийнятність заяви та розгляд справи по суті можливе в Комітеті Суду, Палаті та Великій палаті ЄСПЛ. Комітети розглядають однотипні справи, по яких є вже усталена прецедентна практика Суду, приймає рішення про прийнятність заяви і вправі розглядати такі справи по суті. Рішення Комітетів з трьох суддів, прийняті одногосно, є остаточними і не можуть бути оскарженими, а відразу передаються в Комітет Міністрів Ради Європи для їх виконання державами-відповідачами. У випадку, коли нема одногосного рішення – справа передається на розгляд Палати з семи суддів, яка вправі вирішувати питання про прийнятність заяви та розгляд справи по суті, а також може відмовитися від розгляду справи передавши її на розгляд до Великої палати ЄСПЛ. Рішення Палати з семи суддів приймаються більшістю голосів і можуть бути оскаржені до Великої палати ЄСПЛ протягом трьох місяців. Велика палати ЄСПЛ розглядає справи у таких випадках: 1) коли Палата передала справу на розгляд Великої палати ЄСПЛ (коли порушується серйозне питання, яке потребує тлумачення Конвенції), 2) якщо вирішення по справі, що знаходиться на розгляді у Палаті, може бути несумісним з усталеною практикою Суду; 3) коли одна зі сторін скористалась правом подання заяви про перегляд рішення Палати протягом трьох місяців і Колегія у складі п'яти суддів прийняла рішення про перегляд рішення Палати. У цьому випадку Велика палати вирішує справу шляхом постановлення нового рішення. Рішення Великої палати ЄСПЛ є остаточними і оскарженню не підлягають, а передаються до Комітету

Міністрів Ради Європи, який здійснює контроль за виконанням цих рішень державами-відповідачами [51, с. 32-36, 45-48].

Детальна процедура розгляду індивідуальних заяв закріплена в Регламенті ЄСПЛ, остання редакція якого діє від 01 січня 2020 року [52].

З метою регулювання відносин, які виникають у зв'язку з обов'язком держави виконувати рішення ЄСПЛ у справах проти України, необхідністю усунення причин порушення Україною ЄКПЛ та протоколів до неї і зі створенням передумов для зменшення числа заяв до ЄСПЛ проти України, Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV. Відповідно до ст. 17 даного Закону при розгляді справ суди повинні застосовувати Конвенцію та практику Європейського суду як джерело права [53].

Якщо брати загальну теорію права, то слід звернути увагу на те, що у рішеннях Суду не міститься юридичних норм чи принципів права, тому їх не можна вважати таким джерелом права як прецедент у класичному розумінні. Якщо й застосовувати поняття прецедент щодо рішень Суду, то слід мати на увазі, що Суд жорстко не зв'язаний своїми попередніми рішеннями у аналогічних справах і при потребі може відступити від них з належною мотивацією зміни своєї позиції, більше того, відповідна процедура передбачена Регламентом Суду.

Проаналізувавши процесуальне законодавство, слід звернути увагу на деякі його норми. Зокрема, п. 2 ч. 3 ст. 423 ЦПК України, п. 3. ч. 5 ст. 361 КАС України закріплено, що однією з підстав для перегляду судових рішень у зв'язку з виключними обставинами є встановлення міжнародною судовою установою, юрисдикція якої визнана Україною, порушення Україною міжнародних зобов'язань при вирішенні даної справи судом [54]. Тобто рішення ЄСПЛ проти України є підставою для перегляду рішень національних судів. Проте не всі справи підлягають перегляду. Перегляд справи Верховним Судом можливе за умови, коли ЄСПЛ у своєму рішенні констатує порушення Україною певної статті ЄКПЛ. Не підлягають перегляду, зокрема, ті рішення національних судових інстанцій, коли ЄСПЛ констатував порушення конвенційних прав у зв'язку з тим, що недотримані розумні строки розгляду справ у національних судах чи невиконання (несвоєчасне виконання) рішень національних судів. У цьому випадку основним заходом індивідуального характеру є відшкодування справедливої сатисфакції.

Тобто, основною метою повторного розгляду справ є відновлення порушених прав заявника. І він можливий тільки тоді, коли є для цього відповідні підстави, зокрема рішення ЄСПЛ [55].

Заява до Верховного Суду про перегляд рішення ЄСПЛ подається особою, на користь якої постановлено рішення, не пізніше тридцяти днів з дня, коли така особа дізналася або могла дізнатися про набуття цим рішенням статусу остаточного. Така заява розглядається у складі Великої Палати Верховного Суду, а судовий збір за її подання та розгляд – не сплачується. За

наслідками розгляду заяви про перегляд рішення ЄСПЛ, Верховний Суд в Україні приймає постанову [56].

Для України показовими з негативної сторони є рішення ЄСПЛ у справах «Бочан проти України» та «Бочан проти України (№2)». Річ у тім, що у першому рішенні від 03.12.2007 р. ЄСПЛ постановив, що відбулося порушення прав заявниці на справедливий суд, вказавши на право заявниці на повторний розгляд справи національним судом, оскільки Україною було порушено ст. 6 ЄКПЛ. Проте держава не виконала була цього рішення так, як це було зазначено ЄСПЛ, оскільки, Верховний Суд України (на той момент найвища судова інстанція) відмовив у задоволенні вимог заявниці про перегляд справи за винятковими обставинами, мотивуючи тим, що ЄСПЛ дійшов висновку про законність та обґрунтованість судових рішень і стягнув грошову компенсацію у розмірі 2 тис. євро лише за порушення судами України «розумних строків» розгляду справ. Через це пані Бочан змушена була знову звернутись до ЄСПЛ і вже у другому рішенні від 05.02.2015 р. у справі «Бочан проти України (№2)» ЄСПЛ повторно встановив порушення права на справедливий суд, зазначивши, що обґрунтування Верховного Суду України можна тлумачити лише як «грубе свавілля» або «відмову у правосудді». На виконання вже цього рішення ЄСПЛ Верховний Суд України скасував рішення судів попередніх інстанцій та направив справу на новий розгляд до суду першої інстанції [57].

Позитивним же прикладом застосування заходу індивідуального характеру та виконання рішення ЄСПЛ є Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28.02.2018 р., справа № 2-1/07, провадження № 14-9свц18 на виконання рішення ЄСПЛ від 23.06.2016 р. у справі «I.N. v Ukraine» № 28472/08. Переглядаючи рішення національних судових інстанцій у зв'язку з виключними обставинами, Велика Палата Верховного Суду визнала заяву особи обґрунтованою і задовольнила її частково, скасувавши ті рішення і в тій частині, що не відповідали рішенню ЄСПЛ, а саме ухвалу Верховного Суду України від 12 лютого 2008 року та рішення Северодонецького міського суду Луганської області від 13 серпня 2007 року й ухвали Апеляційного суду Луганської області від 29 листопада 2007 року в частині відмови у задоволенні позовних вимог про визнання неправомірними дій Багатопрофільної лікарні м. Северодонецька Луганської області з примусового поміщення та утримання позивача в лікарні у період з 19 березня 2000 року до 21 березня 2000 року і Луганської обласної клінічної психоневрологічної лікарні з примусового поміщення та утримання особи в лікарні у період з 21 березня 2000 року до 7 вересня 2000 року, а також про відшкодування моральної шкоди, завданої цими поміщеннями й утриманнями [58].

Ця Постанова є першою, коли Велика Палата Верховного Суду скористалася повноваженням скасувати судові рішення й ухвалити нове про часткове задоволення позову, намагаючись відновити, наскільки це можливо, попередній юридичний стан заявника, та присудження відшкодування моральної шкоди, яка склала в сукупності 99 тисяч грн., про які

просив сам заявник, хоча, насправді компенсація могла б бути і значно вищою, враховуючи те, що відновити своє право заявник намагався протягом 18 років.

Відповідно до законодавства України Міністерство юстиції України є органом, який відповідальний за забезпечення представництва України в ЄСПЛ, а також за виконання рішень ЄСПЛ. Повноваження Уповноваженого у справах ЄСПЛ регулюється Постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 31 травня 2006 року, якою було затверджено Положення про уповноваженого у справах ЄСПЛ [59].

На виконання цього положення у структурі Міністерства юстиції України було створено посаду Уповноваженого у справах ЄСПЛ, на яку призначається та звільняється людина за рішенням Кабінету Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України. Особа, яка займає цю посаду є заступником Міністра юстиції, тому пропозицію на заняття цієї посади та звільнення з неї подає Міністр юстиції.

Вимоги, які ставляться до кандидата на заняття посади Уповноваженого у справах ЄСПЛ: 1) громадянин України; 2) має вищу юридичну освіту; 3) стаж роботи в галузі права не менше 3 роки; 4) володіє однією з офіційних мов Ради Європи (англійською або французькою). Діяльність Уповноваженого забезпечує Секретаріат Уповноваженого у справах ЄСПЛ. На даний момент заступником Міністра юстиції та Уповноваженим у справах ЄСПЛ є Іван Ліщина.

До основних завдань Уповноваженого у справах ЄСПЛ відноситься, зокрема, представництво України в ЄСПЛ, де наша держава є стороною у справі (справи про порушення Україною ЄКПЛ, справи за заявами України стосовно порушення ЄКПЛ іншими Договірними Сторонами, справи, коли Україна виступає як третя сторона). Також одним із завдань Уповноваженого у справах ЄСПЛ є звітування (інформування Комітету міністрів Ради Європи) про хід виконання рішень ЄСПЛ у справах, в яких Україна є стороною [60].

Відповідно до щорічного звіту про результати діяльності Уповноваженого у справах ЄСПЛ станом на 31 грудня 2019 року в ЄСПЛ на розгляді перебувало 59800 справ проти держав-учасниць Конвенції, з яких 8850 проти України, що становить 14,8 % від загальної сукупності справ та 3 місце у рейтингу держав-учасниць Ради Європи за кількістю справ, які перебувають на розгляді в ЄСПЛ. Біля 5000 індивідуальних заяв, поданих до ЄСПЛ, стосуються порушення прав людини на окупованих Російською Федерацією територіях України (Автономної Республіки Крим, частини Донецької та луганської областей).

Ще одним із завдань Уповноваженого у справах ЄСПЛ є виявлення причин порушення ЄКПЛ, розроблення пропозицій щодо їх усунення. У своїх звітах Уповноважений у справах ЄСПЛ вказує на невиконання або тривале виконання рішень національних судів, велику тривалість проваджень у цивільних та кримінальних справах; неефективне розслідування

обставин смерті осіб; жорстоке поводження з особами, які перебувають під контролем держави і неефективність розслідування скарг на таке поводження та інші порушення Конвенції в Україні [61].

Відповідно до Положення про Уповноваженого у справах ЄСПЛ, на людину, яка займає цю посаду покладено обов'язок щодо вивчення фактів та обставин справи про порушення Конвенції відповідно до запитів Суду [62].

Отже, діяльність Уповноваженого у справах ЄСПЛ регулюється законодавством України, вона є дуже важливою і особа, яка займає цю посаду має досить широке коло повноважень і прав, що дозволяє йому звертатись із запитами до державних органів, органів місцевого самоврядування, а також підприємств, установ, організацій різних форм власності та отримувати від них необхідні матеріали та інформацію.

2.2.2. Захист прав людини Європейським Союзом та Організацією з безпеки і співробітництва в Європі

ЄС це міжнародна організація, що діє на європейському континенті та, на сьогоднішній день, налічує 27 держав-учасниць, які також є і державами-учасницями Ради Європи. Прецедентною ситуацією є вихід Великої Британії з ЄС 31 січня 2020 року. Велика Британія була державою-учасницею ЄС 47 років (1 січня 1973 року). Рішення про вихід з цієї міжнародної організації уряд Великої Британії ухвалив 2016 року, після того, як на загальнодержавному референдумі про це проголосувало 52 % населення країни. Яким чином це вплине на розвиток самої організації – ще не відомо [63].

Якщо брати історично, то початок становлення ЄС пов'язаний з утворенням європейських співтовариств після II Світової війни 18 квітня 1951 року було підписано Паризький договір про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі. А у 1957 році, відбулось підписання Римських договорів про створення Європейського економічного співтовариства (ЄЕС, «Спільний ринок») і про створення Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратом) [64, с. 36].

Статусу юридичної особи ЄС набув у зв'язку з набуттям чинності Лісабонським договором 1 грудня 2009 року та став правонаступником Європейських співтовариств, перейнявши їх повноваження. Право Європейського Співтовариства стало правом ЄС. Однак, поряд з ЄС окремо продовжило існування Європейське співтовариство з атомної енергії (Євроатом) [65].

Становлення і закріплення принципу поваги до прав людини в праві ЄС пройшло довгий шлях.

Спочатку положення про права людини в договорах Європейських співтовариств не були включені. Однак, наприклад, у рішенні по справі International Handelsgesellschaft 1970 р. Суд ЄС підтвердив свою позицію: «Повага основних прав є невід'ємною частиною загальних принципів права, дотримання яких забезпечує Суд».

А в 1974 р. Суд Європейських співтовариств прийняв рішення у справі Nold57, в якому вказав, що міжнародно-правові акти з прав людини, до яких приєдналися держави-члени ЄС, в першу чергу ЄКПЛ, можуть і повинні враховуватися в рамках права Європейських співтовариств.

Тобто, оскільки ЄКПЛ була міжнародним договором, що мав обов'язкову юридичну силу для держав, які були й учасниками Європейських співтовариств тому Суд ЄС звертався при вирішенні справ до Конвенції, а у 1979 р. навіть було підготовлено Європейською комісією Меморандум на користь приєднання до ЄКПЛ [66, с. 67-78].

У справі 136/79 National Panasonic [1980] Суд ЄС вирішив, що, хоча ЄКПЛ не є складовою права ЄС, її положення повинні виконуватися. Тому будь-які заходи, ухвалені в межах ЄС, не будуть дійсними, якщо вони суперечать Конвенції. Таким чином завдяки практиці Суду ЄС права людини були віднесені до загальних принципів права європейських співтовариств.

Варто зазначити, що і в преамбулі Єдиного Європейського акту 1986 року було закріплено, що ЄКПЛ є основою підтримки демократії [67, с. 5].

7 лютого 1992 був прийнятий Договір про заснування ЄС, однак на той час питання про приєднання до ЄКПЛ не було вирішено. Це було виправлено згодом. Тому, Захист прав людини стала одним з предметів регулювання Амстердамського договору, підписаного 2 жовтня 1997 р. Згідно ч. 2 ст. 6 Договору про ЄС в редакції Амстердамського договору, пояснюється, що союз поважає основні права людини, як вони гарантовані ЄКПЛ, і як вони впливають із загальних конституційних традицій держав-членів, в якості загальних принципів права Спільноти [68, с. 67-78].

У Протоколі № 8 щодо ч. 2 ст. 6 Договору про ЄС про приєднання ЄС до ЄКПЛ вказується на можливість участі ЄС у контрольних органах ЄКПЛ. Відповідачами, відповідно до цього акту могли б бути держави-члени ЄС або сама ж ЄС [69, с. 151-161].

Також п.2. ст. 59 ЄКПЛ (в редакції Протоколу № 14) передбачає можливість приєднання ЄС до Конвенції. Тобто, ЄС, міг би стати 48 договірною стороною Конвенції.

Приєднання ЄС до ЄКПЛ, на думку доктора, професора Регенсбурзького університету Р. Арнольда, надасть завершеного вигляду системі захисту прав людини і громадянина в ЄС.

Насправді, таке приєднання не повинно було б порушувати компетенцію і природу ЄС і Європейського суду з прав людини. Як підкреслюють вчені, взаємодія між установами повинна ґрунтуватися не на суверенітеті, а на діалозі і взаємодії між державами [70, с. 29-30].

Але, все ж ЄС, як організація, свідомо не хоче приєднуватись і ставати офіційно стороною ЄКПЛ. Адже таке приєднання означало б обов'язковість Конвенції для самої організації – ЄС, всіх її інституцій, органів та посадових осіб. Тобто, індивіди зможуть звертатися до ЄСПЛ за захистом прав, передбачених ЄКПЛ, що були порушені, зокрема внаслідок прийняття правових актів інституціями ЄС або нормативно-правових актів державами-членами на виконання ними своїх зобов'язань за правом ЄС. При цьому, однією з умов прийнятності такої скарги, згідно ст. 35 ЄКПЛ щодо вичерпання всіх засобів національного правового захисту, буде обов'язковим звернення до Суду ЄС за відповідним рішенням [71, с. 151-161].

Варто зазначити, що 02 жовтня 2013 року було прийнято Протокол № 16 до ЄКПЛ, який набув чинності 01 серпня 2018 року. Якщо ЄС в майбутньому стала б стороною Конвенції, то, відповідно Суд ЄС мав би можливість звертатись до ЄСПЛ про надання таких консультативних висновків. Так, такі висновки не мали б обов'язкової сили, однак вони є частиною судової практики ЄСПЛ та в них є офіційне тлумачення Конвенції [72].

Отже, ЄС, хоч і співпрацює з Радою Європи, в обох міжнародних організаціях є розуміння важливості захисту прав людини, Суд ЄС готовий враховувати деякі правові позиції ЄСПЛ для вирішення колізій, однак ЄС не хоче ставати стороною Конвенції і виконувати рішення міжнародного судового органу іншої міжнародної організації – Ради Європи.

Основним документом ЄС в якому закріплені права людини є проголошена 7 грудня 2000 року Хартія основних прав ЄС. Спочатку цей документ не був обов'язковим. Однак, Новим етапом розвитку права ЄС, в тому числі в галузі забезпечення прав і свобод людини, став Лісабонський договір, підписаний 13 грудня 2007 року. З набранням чинності цим договором 1 грудня 2009 року Хартія основних прав ЄС набула юридичної сили і стала обов'язковою для держав-учасниць ЄС та самої міжнародної організації [73, с. 24-25].

Створення Хартії основних прав ЄС здійснювалося з метою закріплення прав людини в цій організації. За основу, звісно, брались вже існуючі міжнародні та європейські акти про права людини, зокрема, ЄКПЛ та прецедентне право ЄСПЛ, а також досить розвинену практику Суду ЄС. Однак, Хартія основних прав ЄС не повторює дослівно права, закріплені в ЄКПЛ, а містить більш ширший перелік цих прав. Наприклад, заборона рабства і примусової праці супроводжується заборонаю здійснення угод, об'єктом яких є людина. Також стаття 8 Хартії стосується права кожного на захист його персональних даних. У Конвенції це право окремо не виділено, а розглядається ЄСПЛ в контексті статті 8 ЄКПЛ – право на повагу до приватного і сімейного життя. Також Хартія містить більш широкий перелік підстав для заборони дискримінації, зазначаючи серед підстав вік і сексуальну орієнтацію. Цікавим також є те, що поділ документа на розділи не здійснюється традиційно на громадянські, політичні чи інші права, а права і свободи людини в Хартії згруповані в залежності від цінностей, на захист яких

вони спрямовані. Тому розділи у Хартії мають такі назви «Гідність», «Свободи», «Рівність», «Солідарність», «Громадянство» і «Правосуддя» [74, с. 67-78].

Серед науковців зазначаються певні проблеми практичного застосування Хартії основних прав ЄС. Зокрема, С. Добрянський виділяє такі проблеми: 1) норми Хартії ЄС мають обов'язковий характер лише для інституцій ЄС у процесі здійснення наданих їм повноважень, а приватні особи володіють обмеженими процесуальними можливостями щодо оскарження актів інституцій ЄС на предмет порушення останніми прав та свобод, закріплених у Хартії ЄС; 2) норми Хартії ЄС містять положення, за яким права та свободи, закріплені у цьому документі, мають мати однакове застосування як і одноіменні права і свободи, що закріплені в ЄКПЛ та протоколах до неї. Однак, Суд ЄС часто по своєму тлумачить права і свободи. Тому, щоб не було дуалізму і розбіжностей у тлумаченні однойменних прав людини в обох документах, варто все ж би було приєднатися ЄС до Конвенції і стати її Договірною Стороною. Це б тоді зобов'язало Суд ЄС враховувати тлумачення Конвенції ЄСПЛ [75, с. 28-29].

Однак, слід зважати на те, що право ЄС формувалося під впливом національних правових систем держав-учасниць цієї міжнародної організації. Правова система ЄС ґрунтується на фундаментальних принципах права, властивих міжнародному праву загалом. Це принципи справедливості, безпеки, миру, рівності та гуманізму. Однак існують і особливі принципи права, які властиві лише ЄС. В літературі до них відносять принцип пріоритетності права ЄС щодо внутрішнього права держав-учасниць організації та принцип прямої дії права ЄС, що означає, що норми і акти ЄС мають пряму дію і застосовуються органами державної влади безпосередньо без додаткової імплементації у внутрішнє законодавство держави.

Загалом джерела права ЄС в літературі прийнято поділяти на первинні норми (фактично до них належать установчі договори Європейських співтовариств та акти про заснування, ЄС, його розширення) та вторинні норми (різноманітні протоколи, додатки до договорів, регламенти, директиви, рішення) [76, с. 355-357].

Отже, ЄС – це міжнародна організація, яка створена на європейському континенті з метою узгодження політичного курсу держав-учасниць в різних сферах – економіки, забезпечення безпеки та основних прав і свобод людини, збереження демократичного ладу в країнах-учасницях. Основними цінностями ЄС називають, зокрема принцип верховенства прав і свобод індивіда, принцип безпеки та демократія, солідаризм та принцип чотирьох свобод - свобода руху капіталів, свобода руху товарів, свобода руху послуг та свобода руху робочої сили [77, с. 272-273].

Органи ЄС, в компетенцію яких прямо чи опосередковано входить охорона і захист прав людини, прийнято поділяти на судові та позасудові.

Судова система ЄС покликана забезпечити вирішення суперечок між суб'єктами європейської інтеграції та забезпечення взаємодії норм права ЄС та внутрішнього права

держав-учасниць організації. Суд ЄС – офіційна назва The Court of Justice, тому його в літературі ще називають Європейський суд правосуддя – був створений ще згідно Договору про Європейське об'єднання вугілля і сталі 1951 року, і згодом компетенція Суду ЄС постійно розширювалась. У зв'язку з набуттям чинності 1 грудня 2009 року Лісабонським договором і скасуванням так званої «триопорної» системи ЄС, органи Європейських Співтовариств стали органами ЄС.

Суд ЄС – вищий судовий орган ЄС, знаходиться в Люксембурзі та уповноважений перевіряти на відповідність законодавству ЄС документи, що видаються інституціями ЄС. Суд ЄС створений, перш за все, для обслуговування інтересів інтеграції. Тому Суд ЄС контролює правочинність законодавчих актів, актів Ради, Комісії та Європейського центрального банку, окрім рекомендацій і висновків, а також актів Європейського парламенту і Європейської ради, спрямованих на створення правових наслідків для третіх сторін. З цією метою Суд має юрисдикцію щодо позовів, з якими звертаються держави-члени, Європейський парламент, Європейська Рада або Європейська Комісія з причин відсутності компетенції, порушення суттєвих процедурних вимог, порушення договорів чи будь-якого іншого пункту, пов'язаного з їхнім застосуванням, або зловживанням повноваженнями. До Суду ЄС можуть звертатись Європейський парламент, Європейська Рада чи Європейська Комісія, щоб отримати висновок Суду щодо відповідності передбачуваної угоди договорам ЄС. Також Суд ЄС виступає правотворчим органом, який у своїх рішеннях формулює нові принципи та норми [78, с. 83-84].

Крім Суду ЄС також є і інші органи, які прямо чи опосередковано стосуються захисту прав людини в цій міжнародній організації, яка діє на європейському континенті.

Рада ЄС – це найголовніший орган ЄС, що виконує різноманітні функції та є головним нормотворчим органом ЄС. На вимогу однієї третини країн-учасниць або Європейської Комісії, Рада ЄС має можливість кваліфікованою більшістю ухвалити рішення стосовно обмеження права визначеної у висновку країни-учасниці, зокрема призупинити право на участь у голосуванні представника уряду зазначеної країни-учасниці на сесії Ради ЄС. Ухвалюючи таке рішення, Рада ЄС оцінює ймовірні наслідки цього обмеження права стосовно прав фізичних та юридичних осіб.

Основним виконавчим органом ЄС є Комісія ЄС, яка виконує функцію дізнання стосовно протиправних дій та застосування штрафних санкцій. Об'єктом протиправних дій є будь-яке правопорушення країною-учасницею вимог, покладених на неї установчими нормативно-правовими актами ЄС. При тому причини, які призвели до порушення цих прав державою-учасницею, не враховуються. Що цікаво, до Комісії ЄС вправі звернутися фізичні чи юридичні особи, які будуть вважати, що держава-учасниця ЄС порушила їхні права. Рішення, яке приймається Комісією ЄС по цьому питанню не мають обов'язкової сили для держави-

учасниці, тому за заявниками зберігається можливість подати індивідуальний позов до Суду ЄС.

З моменту набрання чинності Маастрихтським договором, прийнятим у 1992 р., в ЄС був створений механізм захисту прав особи – Омбудсмен ЄС в структуру якого входить секретаріат, апарат омбудсмена ЄС, департаменти (юридичний, адміністративний, фінансовий) та відділи (адміністрування, персоналу, бюджету, фінансів, зв'язків із громадськістю). Омбудсмен ЄС вправі розглядати заяви щодо роботи органів ЄС, окрім Суду ЄС. Крім аналізу скарг, що надсилаються, Омбудсмен ЄС може і самостійно розпочати розгляд ситуації, якщо буде вважати, що є протиправні дії держав-учасниць ЄС, які можуть призвести до порушення прав і свобод людини. Повноваження омбудсмена стосуються такого кола питань: скарги стосовно центральних і місцевих органів державної влади країн-учасниць (в тому числі якщо предмет скарги прямо чи опосередковано стосується права ЄС); скарги на бездіяльність або дії державних органів правосуддя та омбудсменів; скарги стосовно діяльності окремих приватних суб'єктів. Суб'єктами звернення до Омбудсмена ЄС є фізичні особи та юридичні особи приватного права, місцем реєстрації яких є країни-учасниці ЄС. Формуляр заяви звернення до Омбудсмена ЄС можна знайти на його офіційному веб-сайті. Що цікаво, Омбудсмен не відхилить заяву, яка до нього надійшла навіть коли питання не належать до його компетенції, а вчинить всі необхідні дії для сприяння вирішенню конфліктного питання.

Органом, який наділений спеціальними повноваженнями для утвердження прав і свобод людини є Агентство ЄС з основних прав, яке було засноване 1 березня 2007 року. Головне завдання цього органу – забезпечення допомоги інститутам ЄС та країнам-учасницям стосовно ухвалення рішень, необхідних для гарантування фундаментальних прав особи. Тобто, Агентство ЄС з основних прав виконує інформативну функцію, однак не розглядає індивідуальні чи міждержавні скарги [79]. Агентство ЄС з основних прав замінило Європейський центр моніторингу проявів расизму і ксенофобії, який припинив своє існування.

У структуру Агентства ЄС з основних прав входять: Комітет правлячих, виконавча рада (або виконавче бюро, яка готує проекти рішень для Комітету), науковий комітет та Директорат (відповідає за виконання завдань, покладених на Агентство).

Двома основними завданнями Агентства ЄС з основних прав є надання консультативної допомоги з питань дотримання прав людини інститутами ЄС чи державами-учасницями цієї організації, а також моніторинг дотримання прав людини в державах-членах ЄС з подальшою розробкою пропозицій та рекомендацій для вдосконалення права ЄС у сфері дотримання, охорони та захисту прав людини [80, с. 76].

Зазначені вище механізми охорони й захисту прав особи мають певні недоліки. Адже, навіть звернувшись до Омбудсмена ЄС чи до Агентство ЄС з основних прав, особа не матиме рішення, яке б держава-учасниця зобов'язана б була виконати

ОБСЄ – це ще одна міжнародна організація, яка діє на європейському континенті, і є найбільшою, оскільки об'єднує 57 держав-учасниць Європи. Україна є учасницею ОБСЄ з 30 січня 1992 року. Ця організація була створена з метою розвитку політичного діалогу та співробітництва у сфері безпеки, що включає в себе попередження та запобігання конфліктам між державами-учасницями, пошук можливості для мирного врегулювання конфліктів, моніторинг дотримання прав людини у державах-учасницях, боротьба з проявами тероризму, організованою злочинністю. Також до сфери діяльності організації входить зміцнення енергетичної безпеки та кібербезпеки у зв'язку з стрімким розвитком інтернету та поширенням персональних даних, протидія торгівлі людьми і захист навколишнього середовища [81].

ОБСЄ спочатку функціонувала як політичний орган, який розпочав свою роботу в Гельсінкі у 1973 році. Результатом чого було підписання 1 серпня 1975 року Заключного акту НБСЄ. Робота над цим актом здійснювалась з метою покращення відносин між державами і забезпечення умов, в яких їх народи можуть жити в умовах справжнього і стійкого миру. Цей документ був підписаний 33-ма європейськими державами США та Канадою, і в ньому було підтверджено повну і активну підтримку ООН і підвищення її ролі та ефективності в зміцненні міжнародного миру, безпеки і справедливості та в сприянні вирішенню міжнародних проблем, як і розвитку дружніх відносин і співпраці між державами.

У галузі прав людини і основних свобод держави-учасниці закріпили зобов'язання діяти згідно з цілями і принципами Статуту ООН та ЗДПЛ. Вони будуть також виконувати свої зобов'язання, які встановлені в міжнародних деклараціях і угодах в цій галузі, включаючи в тому числі Міжнародні пакти з прав людини [82].

До документів ОБСЄ, які закріплюють основні міжнародні стандарти прав та свобод людини слід віднести, крім вищепроаналізованого документу, можна віднести Підсумковий документ Мадридської зустрічі представників держав - учасниць НБСЄ; Підсумковий документ Віденської зустрічі держав - учасниць НБСЄ; документи Копенгагенської наради Конференції по людському виміру НБСЄ; документи Московської наради конференції по людському виміру НБСЄ; рішення Будапештського саміту НБСЄ 1994 року та інші. Аналізуючи їх можна сказати, що всі ці документи спрямовані на забезпечення миру і безпеки в Європі, встановлюють міжнародні стандарти щодо прав людини на регіональному рівні, регламентують безпеку людини в Європі [83].

На думку Ю. Разметаєвої в документах ОБСЄ були закріплені, зокрема, такі стандарти прав людини що стосуються заборони дискримінації і дотримання гендерної рівності; недопущення катування та забезпечення стандартів поводження з затриманими та ув'язненими особами; забезпечення права осіб на свободу пересування й вільний вибір місця проживання, забезпечення прав біженців та національних менших та інші [84, с. 123]. Крім того ОБСЄ здійснює освітню діяльність (публікація та розповсюдження міжнародних документів,

посібників), правозахисну діяльність (допомога в реформуванні системи правової освіти, сприяння співробітництву різних організацій).

З одного боку документи, що приймаються в рамках ОБСЄ під час самітів або зустрічей голів держав і урядів, чи в межах постійної ради, ради міністрів чи форумів із співробітництва та безпеки, є політично обов'язковими. Але з іншого, все ж документи ОБСЄ відносять до так званого «м'якого права», тому їх виконання залежить від політичної волі самих держав-учасниць.

Основними органами ОБСЄ є Парламентська асамблея ОБСЄ, Верховний комісар ОБСЄ зі справ національних меншин, Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини, Представник ОБСЄ з питань свободи ЗМІ, Секретаріат ОБСЄ, Суд з примирення та арбітражу, Мінська група ОБСЄ [85, с. 124].

Діяльність Верховного комісара ОБСЄ спрямована перш за все на виявлення та швидке вирішення ситуацій, пов'язаних з етнічною напруженістю, які могли б створити загрозу для миру, стабільності або дружніх відносин між державами-учасницями ОБСЄ. Представники Верховного комісара ОБСЄ їздять в країни-учасниці з місіями з метою моніторингу дотримання прав національних менших. Інформацію може отримувати з будь-якого джерела, в тому числі від засобів масової інформації та неурядових організацій, а також з конкретних доповідей від безпосередньо причетних сторін. Крім того Верховний комісар здійснює оцінку напруженості в певному регіоні, а також потенційних наслідків для світу.

У 1997 році Постійна рада ОБСЄ відповідно до рішення Лісабонської зустрічі 1996 року призначила Представника з питань свободи ЗМІ, який надає державам-учасницям ОБСЄ допомогу в створенні вільних і незалежних ЗМІ. Основне завдання – це попередити можливі конфліктні ситуації, що виникають у процесі діяльності ЗМІ, порушення прав журналістів та свободи преси. [86, с. 151-152].

Щодо України, то на території нашої держави вже двічі діяла місія ОБСЄ. Перший раз це було в 1994-1999 роках. Основну увагу Місії було зосереджено на питаннях підтримки суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів України у відповідності до основоположних принципів ОБСЄ. 30 квітня 1999 р. Місія ОБСЄ в Україні завершила свою роботу у зв'язку з виконанням свого мандату. Це вперше в історії ОБСЄ, коли її Місія припинила своє існування саме завдяки успішному виконанню покладених на неї завдань.

1 червня 1999 р. була заснована посада Координатора проектів ОБСЄ в Україні, таким чином поглиблюючи співпрацю між державою та організацією. Завдання Координатора полягає у підготовці та реалізації в Україні різного роду проектів відповідно до компетенції ОБСЄ та забезпечення їх фінансування за рахунок виділення цільових коштів міжнародними організаціями (як державними, так і недержавними) чи іншими державами-учасницями ОБСЄ. До основних напрямків діяльності Координатора проектів ОБСЄ можна віднести розвиток

громадянського суспільства, забезпечення прав людини, зокрема, гендерної рівності, забезпечення регіональної безпеки, покращення надання адміністративних послуг, протидія тероризму та інші.

Вдруге представники ОБСЄ приїхали в Україну з місією у 2014 році. Це Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ основним завданням якої є моніторинг дотримання прав людини, дотримання режиму припинення вогню на території, де проводиться операція об'єднаних сил, а також на ділянках окупованих Російською Федерацією територіях, а саме Автономної Республіки Крим та м. Севастополь [87].

Звісно, не завжди в звітах, які готує ця Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ, є повна інформація про порушення, які відбуваються на території України, однак ці дані, які зафіксовані фактично можуть слугувати додатковим доказом на підтвердження фактів, які будуть предметом розгляду в ЄСПЛ чи в Міжнародному суді ООН. Крім того, розташування представників цієї місії дає відчуття більшої безпеки мешканцям територій біля яких потенційно можуть відбуватися збройні конфлікти.

2.2.3. Американська та африканська системи захисту прав людини

Американська система захисту прав людини пов'язана з діяльністю Організації американських держав (ОАД), статут якої був прийнятий 30 квітня 1948 року в Боготі на IX Міжамериканській конференції Панамериканського союзу. На сьогоднішній день державами-учасницями ОАД є 35 країн. Штаб-квартира знаходиться у Вашингтоні (США).

Серед документів, які складають фундамент цієї системи, варто назвати такі.

Американська декларація прав і обов'язків людини від 2 травня 1948 року. Оскільки ця Декларація була прийнята на 7 місяців раніше ніж Загальна декларація прав людини, то в літературі вважають, що саме вона стала першим міжнародним документом в якому закріплювалися громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні права, а також обов'язки осіб щодо суспільства, держави, окремих категорій інших осіб [88, с. 116]. Загалом в декларації закріплено 27 прав і 10 обов'язків людини [89]. Цікавим також є положення статті 28 цієї Декларації, в якій закріплено положення про те, що права кожного обмежуються правами інших осіб, їх безпекою та заради загального благополуччя [90, с. 116]. Також Декларацією передбачений і перелік обов'язків людини перед суспільством, державою, батьками та інші [91, с. 52]. Зокрема передбачені такі обов'язки: брати участь у голосуваннях, виконувати закони, служити суспільству та нації, платити податки, працювати, утримуватися від політичної діяльності в інших країнах тощо [92].

Американська конвенція з прав людини від 1969 року. Ця Конвенція набула чинності 18 липня 1978 року. У преамбулі Конвенції визнається важливість економічних, соціальних і

культурних прав людини, однак основна увага в Конвенції приділена громадянським і політичним правам [93, с. 118]. Конвенція передбачає механізм захисту цих прав – Міжамериканську комісію з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини. Обидва органи складаються з 7 осіб кожний. Місце перебування комісії – м. Вашингтон (США), суду – м. Сан-Хосе (Коста-Рика) [94].

Міжамериканська конвенція про запобігання і покарання тортур від 1985 року (розвиває заборону катування та право не бути підданим жорстокому та такому, що принижує гідність покаранню).

Міжамериканська конвенція про запобігання, покарання та викорінення насильства щодо жінок 1994 від року (стосується заборони різних форм насильства щодо жінок та відповідних механізмів захисту й попередження). Зокрема цією Конвенцією передбачене право жінок на життя без насильства, право на дотримання її фізичної, психічної та моральної цілісності, повага гідності і заборона катування та інші [95, с. 252-253].

Додатковий протокол до Американської конвенції з прав людини 1969 року, прийнятий 1988 року. У цьому Протоколі передбачені зобов'язання держав-учасниць вжити заходів для забезпечення дотримання прав людини.

Міжамериканська конвенція про насильницьке зникнення людей 1994 року, відповідно до якої договірні сторони Конвенції взяли на себе зобов'язання не допускати за жодних обставин примусове зникнення людей, а співпрацювати між собою для запобігання таким зникненням та покарання за них.

Серед інших документів, які прийняті на американському континенті також варто зазначити і такі: Американська соціальна хартія 2012 року, яка прийнята з метою покращення рівня життя людей і зменшення соціальної нерівності населення [96, с. 53-54]; Міжамериканська конвенція з боротьби проти расизму, расової дискримінації та пов'язаної з ними нетерпимості 2013 року (стосується заборони расової дискримінації у всіх формах); Міжамериканська конвенція проти всіх форм дискримінації і нетерпимості від 2013 року (містить широке розуміння дискримінації, критерії захищених ознак); Протокол про скасування смертної кари від 1990 року (до Американської конвенції з прав людини від 1969 року, стосується скасування смертної кари як покарання за будь-які порушення прав людини); Конвенція проти запобігання всіх форм дискримінації проти інвалідів 1999 року.

Американська система захисту прав людини включає в себе два основних органи – Міжамериканську комісію з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини.

Створення Міжамериканської комісії з прав людини було передбачено ще в Статуті ОАД, але почала працювати лише 1959 року [97, с. 252-253]. Ця Комісія розглядає індивідуальні та міждержавні заяви. Індивідуальні звернення можуть подати будь-які особи чи групи осіб, а також неурядові організації, якщо вони вважають, що має місце порушення прав,

які передбачені Американською декларацією прав і обов'язків людини та Американською конвенцією з прав людини. Звернутися до Комісії можна протягом шести місяців з моменту коли особа дізналась про остаточне рішення національним органом. Комісія не прийме до розгляду заяву, предмет якої є на розгляді іншої міжнародної установи. За результатами розгляду скарги Комісія направляє державі рекомендації, де вказує, що слід державі зробити у даній справі.

Крім того Комісія займається підготовкою доповідей про стан дотримання прав людини у регіоні та приймає рекомендації на цій основі, її представники можуть приїжджати в держави-учасниці з місіями для розслідування порушень прав людини. Головне завдання Комісії – сприяти повазі і захисті прав людини. Комісія дає рекомендації державам-учасникам, готує доповіді про стан дотримання прав людини в цих країнах, вправі надавати консультативні висновки. Комісії, при необхідності, може звернутися з проханням в Міжамериканський суд щодо винесення рішень про «тимчасові заходи» в державі-учасниці; може передавати справи до Міжамериканського суду з прав людини і виступати в суді під час судового розгляду [98, с. 120-122].

Міжамериканський суд з прав людини є основною міжнародною установою на американському континенті. Цей орган розглядає справи, передані Міжамериканською комісією та державами-учасниками Американської конвенції з прав людини. Але справа в Міжамериканський суд з прав людини може бути передана тільки за умови, що відповідна держава ратифікувала Американську конвенцію з прав людини та визнала юрисдикцію Міжамериканського суду з прав людини і зобов'язалась виконувати його рішення [99, с. 252-253].

Африканська система захисту прав людини пов'язана з діяльністю Організації Африканської Єдності, створеної 25 травня 1963 року. 9 липня 2002 року була створена міжнародна міжурядова організація – Африканський Союз, який об'єднує усі африканські держави та є правонаступницею ОАЄ [100].

ОАЄ, а згодом Африканський Союз, прийняла ряд важливих документів, які стосуються прав людини. Зокрема: Конвенція про регулювання специфічних аспектів проблем біженців в Африці, яка вступила в силу 20 червня 1974 року; Міжнародна Конвенція про припинення злочину апартеїду і покарання за нього 1973 року; Міжнародна конвенція проти апартеїду в спорті 1985 року; Декларація про політичний і соціально-економічний стан Африки 1990 року; Африканська хартія прав і основ добробуту дитини 1999 р.; Африканська хартія молоді 2006 р.

Однак основним документом все ж вважається Африканська хартія прав людини і народів, прийнята 27 червня 1981 року. Проаналізувавши цю Хартію Шуміло І. виділяє такі особливості цього документа: 1) те, що Хартія закріплює таз звані права третього покоління – народів. Жоден документ на міжнародному рівні, поряд з індивідуальними правами не

закріплював ще й колективні права; 2) визнання неподільності всіх прав людини та надання пріоритету інтересам громади, до обов'язків якої входить захищати права людей. Серед усіх міжнародних договорів, Африканська хартія прав людини і народів проголошує колективні екологічні права – право народів на загальний задовільний рівень навколишнього середовища [101, с. 90-91].

Аналізуючи цей документ регіонального значення О. Лукашова зазначає, що в Хартії закріплені такі права, як право на міжнародний мир і безпеку, право на розвиток, право на безпечне навколишнє середовище та інші, які спрямовані на розвиток Африки [102, с. 523-524].

У 2014 році Африканським Союзом була прийнята Хармутська декларація. Її метою є вирішення корінних причин міграції шляхом комплексного підходу до врегулювання міграційних потоків. Однією з таких причин є бідність населення, яка призводить до нерегульованої міграції. У зв'язку з цим запроваджується боротьба з нелегальною міграцією, удосконалення законодавства з цього питання та обмін інформацією на добровільній основі державами-учасницями цієї Декларації. Також спрямовується робота на захист біженців і шукачів притулку, боротьба з корупцією тощо [103, с. 58-59].

Міжнародним органом, який уповноважений здійснювати захист прав людини, на африканському континенті є Африканська комісія з прав людини і народів. Комісія створена у відповідно до положень Хартії у 1986 році і продовжує свою роботу навіть після створення Африканського Союзу та Африканського суду з прав людини [104, с. 259-260]. Африканська комісія з прав людини щорічно проводить сесії на яких формує пропозиції до законодавства щодо забезпечення прав людини. Аналізуючи повідомлення, що надходять до Комісії, цей орган розрізняє порушення, які стосуються індивідуальних прав особи, а які – колективних. І, якщо Комісія дійде висновку про серйозні і систематичні порушення прав людини і народів, вона про це повідомляє Асамблею Африканського Союзу, яка є вищим органом цієї міжнародної організації, до якої входять глави держав та урядів членів Африканського Союзу [105, с. 523-524]. Проте рішення цього органу не мають обов'язкової сили.

Африканська комісія з прав людини здійснює моніторинг дотримання прав людини та народів, готує доповіді та рекомендації, організовує семінари, підтримує національні і місцеві організації, які займаються проблематикою прав людини, а також застосовує спеціальні процедури щодо прав жінок, інвалідів, осіб похилого віку та корінних народів [106].

У 1998 році був прийнятий Протокол до Африканської хартії прав людини і народів, яким було передбачено створення Африканського Суду з прав людини і народів, який почав працювати лише з 2004 року [107, с. 259-260]. На сьогодні цей протокол ратифікували 30 держав і лише 9 з них (а саме: Бенін, Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуар, Гана, Малаві, Малі, Танзанія, Туніс та Гамбія) погодилися на повноваження суду щодо індивідуальних заяв (від фізичних осіб та неурядових організацій). Перше рішення цей судовий орган прийняв у грудні 2009 року,

а станом на 30 листопада 2018 року Суд отримав 190 заяв та розглянув 48 справ. Африканський Суд складається з 11 суддів, які обираються строком на 6 років, однак, загалом протягом року вони працюють приблизно 60 днів на рік (чотири сесії по 15 днів кожна). Будівля Суду знаходиться в Аруші (Танзанія), а його офіційними мовами є арабська, англійська, французька та португальська.

До Африканського Суду з прав людини і народів, як правило, можуть звернутися держави й організації (міждержавні африканські). Лише у виключних випадках, у разі спеціального погодження на це державою при ратифікації названого протоколу – індивіди та неурядові організації. Тому і неможливо захистити навіть елементарні права, в тому числі заборону катувань чи нелюдського поводження, оскільки Африканською хартією прав людини і народів не передбачено звернення напряду до Африканського суду, а право на індивідуальне звернення визнали лише декілька держав [108].

Разметаєва Ю. виділяє такі специфічні риси африканської системи захисту прав людини, зокрема, домінування прав народів над індивідуальними правами; тлумачення прав людини в поєднанні з обов'язками перед державою, суспільством, сім'єю; збереження значної кількості звичаєвих та релігійних норм і розгляд прав людини міжнародними органами на африканському континенті здійснюється з врахуванням ідеологічно-культурних особливостей [109, с. 259-260].

Отже, існує не лише європейська система захисту прав людини, але також є інші регіональні системи захисту прав людини, зокрема на американському та африканському континентах. Щоправда, на відміну від Африканського суду з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини регулярно виносить різноманітні рішення стосовно індивідуальних заяв фізичних осіб чи неурядових організацій.

Висновки до розділу 2

Права і свободи людини і громадянина можуть залишатися декларативними, якщо не буде механізму їх реалізації, охорони та захисту. Саме декларування прав людини в законодавстві держави не свідчить про те, що люди мають реальні можливості їх реалізувати. Права людини – це ті можливості, які кожна людина, не залежно від віку, статі, раси чи інших особливостей, могла б здійснити. Тому і існують певні зобов'язання держав, в тому числі і щодо виконання міжнародних угод та конвенцій стороною яких є Україна. Тому в кожній державі мають бути реальні гарантії здійснення та захисту прав людини.

Діяльність міжнародних організацій та їх інституційних та конвенційних органів забезпечується різноманітними міжнародно-правовими актів. Кожен з цих актів не лише закріплює мінімальні стандарти – принципи і норми, що розкривають зміст та обсяг прав людини, але й також сприяють захисту прав людини у державах-учасниках. Адже саме по собі

закріплення прав людини не було б ефективним, якби не було можливості звернутися за захистом таких прав. Тому, така можливість і передбачена Конституцією України, де кожному, хто вичерпав ефективні національні засоби захисту, гарантується право звернутися до установ чи органів міжнародних організацій. Щоправда, щоб захист на міжнародному рівні був ефективним необхідно передбачити обов'язковість виконання рішень, які приймаються Комітетами ООН, а також закріпити можливість перегляду рішень національними судами для виконання рішень Комітетів ООН в яких зафіксовані порушення прав людини.

Регіональні механізми захисту прав людини діють на різних континентах – в Європі (це діяльність Ради Європи, ЄС та ОБСЄ), Азії, Америці тощо.

Оскільки Україна є частиною європейського континенту та є з 1995 року державо-учасницею Ради Європи, тому найбільш детальний аналіз зроблено саме європейського механізму захисту прав людини.

На підставі ЄКПЛ є створений ЄСПЛ, до якого можуть з індивідуальними заявами звертатися фізичні особи та неурядові юридичні особи, які вичерпали національні засоби захисту і вважають, що їх права, які передбачені ЄКПЛ чи протоколами до неї, є порушеними. ЄСПЛ не є апеляційною інстанцією стосовно національних судів і не уповноважений ні скасовувати, ні змінювати їхні рішення.

Другою міжнародною організацією на європейському континенті можемо назвати ЄС, яка створена з метою узгодження політичного курсу держав-учасниць в різних сферах – економіки, забезпечення безпеки та основних прав і свобод людини, збереження демократичного ладу в країнах-учасницях.

Україна протягом багатьох років також старалась приєднатись до ЄС. Однак, вдалось лише підписати Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами.

Варто зазначити, що ЄС не є договірною стороною Конвенції про захист прав та основоположних свобод, хоча така можливість самою Конвенцією передбачена. Однак ЄС співпрацює з Радою Європи, в обох міжнародних організаціях є розуміння важливості захисту прав людини, а Суд ЄС готовий враховувати деякі правові позиції ЄСПЛ при вирішенні питань.

Основним документом, який регулює захист прав людини в ЄС є Хартія основних прав ЄС.

Ще однією міжнародною організацією, яка діє на європейському континенті, є Організація з безпеки і співробітництва в Європі, учасницею якої Україна є ще з 1992 року.

Крім європейської системи захисту прав людини, також є і на інших континентах розвиток системи захисту прав людини, передусім міжамериканської (в межах Організації Американських Держав, основним документом, який містить стандарти прав людини є Американська конвенція про права людини від 1969 року, а органом, уповноваженим захищати

ці права - Міжамериканський суд з прав людини) та африканської (діяльність Африканського Союзу, стандарти прав людини містяться в першу чергу в Африканська хартія прав людини і народів від 1981 року, а органами в цьому регіоні є Африканський Суд з прав людини та Африканська комісія з прав людини і народів). Крім того виділяють азіатську систему захисту прав людини (захист прав людини здійснює Комісія Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини захищаючи ті права, які передбачені Декларацією Асоціації держав Південно-Східної Азії з прав людини від 2012 року) та арабську систему (оскільки є Арабська хартія з прав людини від 2004 року).

Однак, все ж найбільш розвиненою системою є захист прав людини ЄСПЛ, який є конвенційним органом Ради Європи, та в основному розглядає індивідуальні заяви, в яких передбачено скарги на порушення прав, передбачених ЄКПЛ та протоколами до неї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 2

ПІДРОЗДІЛ 2.1

1. *Луць Л.А.* Сучасні правові системи світу. Навчальний посібник. – Львів: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 247 с.
2. *Шмельова Г.Г.* Міжнародно-правові гарантії прав людини: загальнотеоретичний аспект. *Правові новели: науково-виробничий журнал.* 2016. № 1. С.99-103. URL: http://www.legalnovels.in.ua/journal/1_2016/24.pdf (дата звернення: 20.07.2020).
3. *Савчук К. О.* Стандарти міжнародні. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко [та ін.]. К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5 : П–С. С. 615.
4. *Оганесян С. М.* Понятие международных стандартов прав человека. *Международное публичное и частное право.* 2008. № 2. С. 18–21.
5. *Рабінович П. М.* Світова «Біблія» людських прав (до 60-річчя проголошення Всезагальної декларації прав людини). *Вісник Академії правових наук України.* 2009. № 1 (56). С. 21–30.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнар. док. від 16.12.1966 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 17.03.2020).
7. Про правонаступництво: Закон України від 12.09.1991 р. № 1543-ХІІ. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text> (дата звернення: 30.07.2020).
8. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: міжнар. док. від 16.12.1966 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних*

«Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086#Text (дата звернення: 30.07.2020).

9. Про заяву Верховної Ради України «Про відступ України від окремих зобов'язань, визначених Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод»: Постанова Верховної Ради України від 21.05.2015 р. № 462-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-19#Text> (дата звернення: 22.07.2020).
10. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: міжнар. док. від 16.12.1966 р. / Організація об'єднаних націй. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 30.07.2020).
11. Рабінович П. М. Світова «Біблія» людських прав (до 60-річчя проголошення Всезагальної декларації прав людини). *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 1 (56). С. 21–30.
12. Конвенція про права дитини: міжнар. док. від 20.11.1989 р. / Організація об'єднаних націй. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 05.03.2020).
13. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: міжнар. док. від 18.12.1979. / Організація об'єднаних націй. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 05.03.2020).
14. Права людини у сфері охорони здоров'я: практичний посібник / за наук. ред. І. Я. Сенюти. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2012. 552 с.
15. Конвенція про права осіб з інвалідністю: міжнар. док. від 13.12.2006. / Організація об'єднаних націй. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 30.03.2020).
16. Конвенція про права осіб з інвалідністю: міжнар. док. від 13.12.2006. / Організація об'єднаних націй. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 30.03.2020).
17. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. 15 груд. № 93. Ст. 3103.

18. Конвенція про статус біженців: міжнар. док. від 28.07.1951 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення: 30.07.2020).
19. Див.: Конвенція про права дитини: міжнар. док. від 20.11.1989 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 05.03.2020); ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: міжнар. док. від 16.12.1966 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 17.03.2020); ст.10 Конвенції про права осіб з інвалідністю: міжнар. док. від 13.12.2006. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 30.03.2020).
20. Див.: ст. 19 Загальної декларації прав людини: прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. 15 груд. № 93. Ст. 3103.; ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права: міжнар. док. від 16.12.1966 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 17.03.2020).
21. Див.: ст. 16 Загальної декларації прав людини: прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. 15 груд. № 93. Ст. 3103.
22. Див.: Преамбулу Конвенції про права дитини: міжнар. док. від 20.11.1989 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 05.03.2020); ст.10 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права: міжнар. док. від 16.12.1966 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 30.07.2020).
23. Загальна декларація прав людини: прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. *Офіційний вісник України*. 2008. 15 груд. № 93. Ст. 3103.
24. Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації: міжнар. док. від 21.12.1965 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 13.08.2020).

25. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: міжнар. док. від 18.12.1979 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207 (дата звернення: 05.03.2020).
26. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: міжнар. док. від 16.12.1966 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення: 30.07.2020).
27. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.
28. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15 квітня 2014 р. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 13.08.2020).
29. Про створення вільної економічної зони «Крим» та про особливості здійснення економічної діяльності на тимчасово окупованій території України : Закон України від 12 серпня 2014 р. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-18#Text> (дата звернення: 13.08.2020). Див.: ст.12 Закону.
30. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. К., 2008. 350 с.
31. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.
32. *Антонович М.М.* Україна в міжнародній системі захисту прав людини: Теорія і практика. К., 2007. 384 с.
33. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. К., 2008. 350 с.
34. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І.Б. Лисенко, 2018. 357 с.
35. *Антонович М.М.* Україна в міжнародній системі захисту прав людини: Теорія і практика. К., 2007. 384 с.
36. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І.Б. Лисенко, 2018. 357 с.
37. Суд в Гаазі визнав свою юрисдикцію у справі України проти Росії щодо дискримінації в Криму. *Радіо свобода.* 08.11.2019 р. URL:

- <https://www.radiosvoboda.org/a/news-haaha-sud-ukraina-krym/30260328.html> (дата звернення 20.08.2020).
38. Міжнародні організації : Навч. посіб. / За ред. О.С. Кучика. 2-ге вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2007. 749 с.
39. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf (дата звернення: 20.08.2020).
40. Комітет ООН з прав людини ухвалив рішення у справі громадянина. 19.09.2018. *Міністерство юстиції України: офіц. веб-сайт*. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/komitet-oon-z-prav-lyudini-uhvaliv-rishennya-u-spravi-gromadyanina> (дата звернення: 25.08.2020).
41. *Мехед Н., Демидова О.* ООН визнала право кліматичних біженців на притулок. 21.01.2020. *Deutsche Welle (DW)*. URL: <https://p.dw.com/p/3WZWd> (дата звернення: 20.08.2020).
42. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права: міжнар. док. від 10.12.2008 р. / Організація об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_i50#Text (дата звернення: 20.08.2020).
43. *Яковенко О.* Факультативний протокол до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права – новий міжнародний договір у сфері захисту прав людини. *Міністерство юстиції України: офіц. веб-сайт*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_14387 (дата звернення: 20.09.2019).
44. Комітет ООН з економічних, соціальних та культурних прав розглянув 7-му періодичну доповідь України. *Постійне представництво України при відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві*. 21.02.2020. URL: <https://geneva.mfa.gov.ua/news/komitet-oon-z-ekonomichnih-socialnih-ta-kulturnih-prav-rozglyanuv-7-mu-periodichnu-dopovid-ukrayini> (дата звернення: 30.07.2020).
45. Подання до Комітету ООН з економічних, соціальних та культурних прав щодо державної доповіді України VII циклу про виконання Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права: Українська Гельсінська спілка з прав людини. 05.02.2020. *Українська гельсінська спілка з прав людини: офіц. веб-сайт*. URL: <https://helsinki.org.ua/publications/podannia-do-komitetu-oon-z-ekonomichnykh-sotsial-nykh-ta-kul-turnykh-prav-shchodo-derzhavnoi-dopovidi-ukrainy-vii-tsyklu-pro>

vykonannia-mizhnarodnoho-paktu-pro-ekonomichni-sotsial-ni-ta-kul-turni-prav/ (дата звернення: 30.07.2020).

46. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf (дата звернення: 20.09.2019).
47. Загальні рекомендації, ухвалені Комітетом ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок № 1 – 37. ООН Жінки в Україні. 332 с. URL: <https://land.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/Загальні-рекомендації-Комітету-ООН.pdf> (дата звернення: 30.03.2020). С.59 (24-7).
48. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо процедури повідомлень: міжнар. док. від 20.11.2014 р. / Організація об'єднаних націй. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_160#Text (дата звернення: 20.08.2020).
49. *Похил О.М.* Міжнародно-правові засоби захисту людиною своїх прав і свобод. *Теорія і практика правознавства*. 2019. Вип. 1 (15). С. 11-18. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/230567063.pdf> (дата звернення: 17.08.2020).
50. Як виконуються рішення Комітетів ООН в Україні. 11.03.2015. *Українська Гельсінська спілка з прав людини: офіц. веб-сайт*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/yak-vykonuyutsya-rishennya-komitetiv-oon-v-ukrajini/> (дата звернення: 17.08.2020).

ПІДРОЗДІЛ 2.2

1. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. К., 2008. 350 с.
2. Статут Ради Європи: міжнар. док. від 05.05.1949 р. / Рада Європи. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001#Text (дата звернення: 16.08.2019).
3. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. К., 2008. 350 с.
4. *Луць Л.А.* Сучасні правові системи світу. Навчальний посібник. – Львів: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 247 с.

5. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І.Б. Лисенко, 2018. 357 с.
6. Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи. 25 жовтня 2019 р. *Міністерство закордонних справ України: офіц веб-сайт.* URL: <https://mfa.gov.ua/mizhнародni-vidnosini/rada-yeвроpi/kongres-miscevih-i-regionalnih-vlad-radi-yeвроpi> (дата звернення: 26.03.2020).
7. *Луць Л.А.* Сучасні правові системи світу. Навчальний посібник. – Львів: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 247 с.
8. *Рабінович П.* Міжнародні стандарти прав людини : загальні ознаки, класифікація. *Вісник Академії правових наук України.* 2012. № 4 (71).
9. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. К., 2008. 350 с.
10. *Луць Л.А.* Сучасні правові системи світу. Навчальний посібник. – Львів: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. 247 с.
11. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Офіційний вісник України.* 2006. 5 квіт. № 12. Ст. 792.
12. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 17.08.2019).
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. *Урядовий кур'єр.* 2010. 17 листоп. № 215.
14. *Дудаш Т.І.* Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 368 с.
15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. *Урядовий кур'єр.* 2010. 17 листоп. № 215.
16. *Дудаш Т.І.* Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 368 с.
17. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 20.03.1952 р. / Рада Європи. *База даних «Законодавство України» /*

- ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 16.08.2019).
18. Протокол №4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї: міжнар. док. від 16.09.1963 р. / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_059 (дата звернення: 16.08.2019).
 19. Протокол №6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари: міжнар. док. від 28.04.1983 р. / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802 (дата звернення: 16.08.2019).
 20. Протокол №13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин: міжнар. док. від 03.05.2002 р. / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_180 (дата звернення: 16.08.2019).
 21. *Дудаш Т.І.* Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 368 с.
 22. Протокол № 11, який передбачає перебудову контрольного механізму, створеного Конвенцією про захист прав і основних свобод людини: міжнар. док. від 11.05.1994 р. / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_536#Text (дата звернення: 16.08.2019).
 23. Протокол №12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.2000 р. / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537 (дата звернення: 16.08.2019).
 24. Протокол №14 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який змінює контрольну систему Конвенції: міжнар. док. від 13.05.2004 р. / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_527 (дата звернення: 16.08.2019).
 25. Протокол №15 про внесення змін до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 24.06.2013 р. / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-13 (дата звернення: 16.08.2019).
 26. Протокол №16 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 02.10.2013 р. / Рада Європи. *База даних «Законодавство України»* /

- ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_002-13 (дата звернення: 16.08.2019).
27. Чабан В. Протокол №16 в дії: ключові положення та значення для українського судочинства. *Юридична газета online*. 01 серпня 2018 р. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/protokol-16-v-diyi-klyuchovi-polozhennya-ta-znachennya-dlya-ukrayinskogo-sudochinstva.html> (дата звернення 11.08.2019 р.)
28. Сосніна О. Деякі аспекти формування європейських стандартів у галузі прав людини. *Теорія прав людини, держави і права. Історія правових вчень*: зб. наук. пр. К., 2008. Вип. 3. С. 21–28.
29. Дудаш Т.І. Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 368 с.
30. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. *Урядовий кур'єр*. 2010. 17 листоп. № 215.
31. Дудаш Т.І. Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 368 с.
32. Україна проти Росії. Аналіз слухання справи щодо Криму у Великій палаті ЄСПЛ. 09.10.2019 р. *Українська Гельсінська спілка з прав людини: офіц. веб-сайт*. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/ukraina-proty-rosii-analiz-slukhannia-spravy-shchodo-krumu-u-velykiy-palati-yespl/> (дата звернення: 17.08.2020).
33. Україна розглядає п'ять справ «Україна vs Росія». 18.09.2020. Інформаційне агенство Укранформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3102420-espl-rozgladae-pat-sprav-ukraina-vs-rosia.html> (дата звернення: 23.09.2020).
34. Україна подала до Страсбурзького суду повну заяву проти Росії через полонених моряків. 07.01.2019 р. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ukrajina-rosija-moriaky-jeespeel/29695923.html> (дата звернення: 22.08.2020).
35. Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України від 26.11.2018. № 2630-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2630-19#Text> (дата звернення: 21.08.2020).
36. Дудаш Т.І. Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 368 с.
37. Нотатка для заповнення формуляру заяви до Європейського суду з прав людини. *Європейський суд з прав людини: офіц. веб-сайт*. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Application_Notes_UKR.pdf (дата звернення: 22.08.2020).

38. *Дудаш Т.І.* Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 368 с.
39. Формуляр заяви до Європейського суду з прав людини. *Європейський суд з прав людини: офіц. веб-сайт.* URL: <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=applicants/forms/ukr&c=> (дата звернення: 22.08.2020).
40. Нотатка для заповнення формуляру заяви до Європейського суду з прав людини. *Європейський суд з прав людини: офіц. веб-сайт.* URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Application_Notes_UKR.pdf (дата звернення: 22.08.2020).
41. *Дудаш Т.І.* Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 368 с.
42. Нотатка для заповнення формуляру заяви до Європейського суду з прав людини. *Європейський суд з прав людини: офіц. веб-сайт.* URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Application_Notes_UKR.pdf (дата звернення: 22.08.2019).
43. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 04.11.1950 / Рада Європи. *Урядовий кур'єр.* 2010. 17 листоп. № 215.
44. *Дудаш Т.І.* Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 368 с.
45. Протокол №15 про внесення змін до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: міжнар. док. від 24.06.2013 р. / Рада Європи. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-13 (дата звернення: 16.08.2019).
46. Нотатка для заповнення формуляру заяви до Європейського суду з прав людини. *Європейський суд з прав людини: офіц. веб-сайт.* URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Application_Notes_UKR.pdf (дата звернення: 22.08.2019).
47. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Офіційний вісник України.* 2006. 5 квіт. № 12. Ст. 792.
48. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004. № 1618-IV. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.08.2020).
49. Нотатка для заповнення формуляру заяви до Європейського суду з прав людини. *Європейський суд з прав людини: офіц. веб-сайт.* URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Application_Notes_UKR.pdf (дата звернення: 22.08.2019).

50. *Дудаш Т.І.* Практика Європейського Суду з прав людини: навч.-практ. посібник. К. : Алерта, 368 с.
51. *Караман І.В., Козіна В.В.* Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство. К.: ВАІТЕ, 2015. 136 с.
52. Регламент Європейського суду з прав людини від 01.01.2020 р. *Європейський суд з прав людини: офіц. веб-сайт.* URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf (дата звернення: 22.08.2020).
53. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Офіційний вісник України.* 2006. 5 квіт. № 12. Ст. 792.
54. Див: Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005. № 2747-IV. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 20.08.2020); Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004. № 1618-IV. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.08.2020).
55. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Офіційний вісник України.* 2006. 5 квіт. № 12. Ст. 792.
56. Див: ст.ст. 34, 363, 364, 365 Кодексу адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005. № 2747-IV. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 20.08.2020); ст.ст. 34, 322, 425, 429 Цивільного процесуального кодексу України: Закон України від 18.03.2004. № 1618-IV. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 20.08.2020).
57. *Кобець І.* Виконання рішень ЄСПЛ: застосування заходів індивідуального характеру. *Юридична газета online.* URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/vikonannya-rishen-espl-zastosuvannya-zahodiv-individualnogo-harakteru.html>. (дата звернення: 20.08.2019).
58. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 лютого 2018 р., справа № 2-1/07, провадження № 14-9свц18. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72757030> (дата звернення: 20.08.2019).
59. Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» : Постанова Кабінету

Міністрів України від 31.05.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-%D0%BF#Text> (дата звернення 30.03.2020 р.).

60. Про затвердження Положення про представника Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини і регіональне відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 09.02.2007 р. № 44/5. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0044323-07> (дата звернення: 18.08.2019).
61. Щорічний звіт про результати діяльності Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини у 2019 році. *Міністерство юстиції України: офіц. веб-сайт*. URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2020/04/02/20200402115102-80.pdf> (дата звернення 30.08.2020 р.).
62. Про затвердження Положення про представника Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини і регіональне відділення Секретаріату Урядового уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини : затв. Наказом Міністерства юстиції України від 09.02.2007 р. № 44/5. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0044323-07> (дата звернення: 18.08.2019).
63. Brexit відбувся: Британія вийшла з Євросоюзу. 01.02.2020. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/02/1/7105860/> (дата звернення: 20.08.2020).
64. *Посельський В.* Конституційний устрій Європейського Союзу: Навч. посібник: К.: Таксон, 2005. 280 с.
65. Решота В. Європейський суд правосуддя в судовій системі Європейського Союзу. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*. 2011. Вип. 8. URL: http://www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik8/fail/Reshota.pdf (дата звернення: 20.08.2020).
66. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.
67. *Муравйов В.І., Святун О.В.* Організаційно-правовий механізм захисту прав людини в Європейському Союзі. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2013. Випуск 117 (частина 1). С. 3-16.
68. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.

69. *Фалалєєва Л.Г.* Приєднання Європейського Союзу до Конвенції з прав людини: правова позиція Суду. *Судова апеляція*. 2017. № 3 (48). С.151-161.
70. *Мукан Б.* Правові засади діяльності інституту уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини як елемент асоціації між Україною та Європейським Союзом. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2018. Вип. 3 (38). С. 25-32.
71. *Фалалєєва Л.Г.* Приєднання Європейського Союзу до Конвенції з прав людини: правова позиція Суду. *Судова апеляція*. 2017. № 3 (48). С.151-161.
72. *Чабан В.* Протокол №16 в дії: ключові положення та значення для українського судочинства. *Юридична газета online*. 01 серпня 2018 р. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/protokol-16-v-diyi-klyuchovi-polozhennya-ta-znachennya-dlya-ukrayinskogo-sudochinstva.html> (дата звернення 11.08.2019 р.).
73. *Добрянський С.* Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволюдний стандарт. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3. С. 23-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2013_3_5 (дата звернення 26.08.2020 р.).
74. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.
75. *Добрянський С.* Хартія основних прав Європейського Союзу як регіональний праволюдний стандарт. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 3. С. 23-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vapny_2013_3_5 (дата звернення 26.08.2020 р.).
76. Загальна теорія права: підручник /за заг. ред.. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2016. 392 с.
77. *Савчин М.В.* Порівняльне правознавство. Загальна частина: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 288 с.
78. *Яворська І.* Роль і значення Суду ЄС в системі органів Європейського Союзу. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2015. Випуск 37. Частина 2. С.82-88.
79. *Коваленко Ян.* ЄС на захисті прав людини. *Юридична газета online*. 03 вересня 2018. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/es-na-zahisti-prav-lyudini.html> (дата звернення: 16.08.2019).
80. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.

81. Організація з безпеки і співробітництва в Європі. 14.12.2019. *Місія України при НАТО: офіц. веб-сайт*. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/pro-ukrayinu/mizhnarodna-spivpracya/organizaciya-z-bezpeki-i-spivrobotnictva-v-yevropi> (дата звернення: 16.08.2020).
82. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе (Хельсинки, 01.08.1975). *Офіційний вісник України*. 2005. 11 лют. № 4. Ст. 266.
83. *Колодій А.М., Олійник А.Ю.* Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: Підручник. К., 2008. 350 с.
84. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І.Б. Лисенко, 2018. 357 с.
85. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І.Б. Лисенко, 2018. 357 с.
86. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.
87. Організація з безпеки і співробітництва в Європі. 14.12.2019. *Місія України при НАТО: офіц. веб-сайт*. URL: <https://nato.mfa.gov.ua/pro-ukrayinu/mizhnarodna-spivpracya/organizaciya-z-bezpeki-i-spivrobotnictva-v-yevropi> (дата звернення: 16.08.2020).
88. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.
89. *Зайчук О.В.* Американська система захисту прав людини. *Юридична енциклопедія*. / За ред. Шемшученко. 1999. Том 1.
90. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.
91. *Сироїд Т.Л.* Міжнародний захист прав людини: навч. посібн. / Т.Л.Сироїд, Л.О.Фоміна. Харків: Право, 2019. 310 с.
92. *Зайчук О.В.* Американська система захисту прав людини. *Юридична енциклопедія*. / За ред. Шемшученко. 1999. Том 1.
93. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.
94. *Зайчук О.В.* Американська система захисту прав людини. *Юридична енциклопедія*. / За ред. Шемшученко. 1999. Том 1.
95. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І.Б. Лисенко, 2018. 357 с.

96. *Сироїд Т.Л.* Міжнародний захист прав людини: навч. посібн. / Т.Л.Сироїд, Л.О.Фоміна. Харків: Право, 2019. 310 с.
97. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І.Б. Лисенко, 2018. 357 с.
98. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.
99. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І.Б. Лисенко, 2018. 357 с.
100. Африканський Союз. 23.10.2019. *Міністерство закордонних справ України: офіц. веб-сайт.* URL: <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/afrikanskij-soyuz> (дата звернення: 26.08.2020).
101. *Шуміло І.А.* Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник Х.: І.Б. Лисенко, 2019. 168 с.
102. Права человека: учебник / отв. ред. Е.А.Лукашева. 2-е изд., перераб. М.: Норма, 2011. 560 с.
103. *Сироїд Т.Л.* Міжнародний захист прав людини: навч. посібн. / Т.Л.Сироїд, Л.О.Фоміна. Харків: Право, 2019. 310 с.
104. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І.Б. Лисенко, 2018. 357 с.
105. Права человека: учебник / отв. ред. Е.А.Лукашева. 2-е изд., перераб. М.: Норма, 2011. 560 с.
106. *Сіваш О.М.* Африканська хартія прав людини і прав народів та її контрольний механізм. *Правові засади гарантування та захисту прав і свобод людини і громадянина* : зб. тез наук. доп. і повідомл. II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 6 груд. 2013 р.). Харків, 2013. С. 245–248. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7986/1/Sivash_245-248.pdf (дата звернення: 26.08.2020).
107. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І.Б. Лисенко, 2018. 357 с.
108. *Некрасова А.* «Африканський Страсбург»: як захищаються права людини на континенті. *Центр дослідження Африки.* URL: <https://african.com.ua/африканський-страсбург-як-захищаю/> (дата звернення: 26.08.2020).
109. *Разметаєва Ю.С.* Доктрина та практика захисту прав людини: навчальний посібник. Х. І. Б. Лисенко, 2018. 357 с.

РОЗДІЛ 3

БЕЗПОСЕРЕДНІЙ ПРОЯВ РЕАЛІЗАЦІЇ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА — ОСНОВА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ, ПЕРШОДЖЕРЕЛА ПРАВА

3.1. Європейські правові стандарти: окремі аспекти поняття, якості та змісту

Однією із самих актуальних проблем інтеграції України в європейський правовий простір і адаптації законодавства до європейських стандартів України є забезпечення єдності розуміння та застосування правової термінології. Одним із таких понять є «європейський правовий стандарт» і похідні та суміжні з ним поняття в різних юридичних конструкціях.

Поняття «стандартів» у останні десятиліття є досить поширеним і вживається в різних правових актах і джерелах доктринального характеру. Так, термін «стандарти» в різних юридичних конструкціях застосовується, зокрема, в документах Генеральної Асамблеї ООН, Комітету міністрів РЄ, Парламентської асамблеї РЄ, рішеннях Європейського суду з прав людини, законах України, указах Президента України тощо.

У Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів і адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини від 12.05.2004 р., зазначено: «головною передумовою ефективного захисту Конвенцією прав людини у Європі є застосування Конвенції державами в їхньому правопорядку у світлі прецедентної практики Суду. Це передусім передбачає приведення державами законів і адміністративної практики у відповідність з Конвенцією».

1. Україна є членом Ради Європи і взяла на себе обов'язок запроваджувати стандарти Європейської конвенції з прав людини та практику Європейського суду з прав людини. З цією метою в Україні було прийнято ряд нормативних-правових актів, у яких в контексті доктрини верховенства права ставиться завдання запровадження «європейських стандартів» [1].

Водночас, легальне визначення поняття «європейський стандарт» у законодавстві України відсутнє, що породжує проблему правової невизначеності поняття, відокремлення змісту та якості «європейських стандартів» від інших за змістом: правових явищ і в невід'ємному контексті доктрини верховенства права.

Проблема з'ясування правових стандартів має місце і в наукових дослідженнях. Проте, відсутня єдність наукових позицій і критеріїв щодо визначення правового змісту поняття «стандарт». Тому виникає необхідність з'ясувати окремі аспекти доктринального та

юридичного змісту поняття «європейський правовий стандарт» у співвідношенні з іншими подібними, похідними й суміжними з ним поняттями у різних юридичних конструкціях у нормотворчості, правозастосуванні, правосудді та механізмі забезпечення прав та свобод.

У цьому контексті слід зазначити, що в окремих дослідженнях цієї тематики поняття правових стандартів ототожнюється з нормами позитивного права. Так, П.А. Кучеренко стверджує, що міжнародні стандарти в галузі виборчого права розуміються «як сукупність міжнародно-правових норм, що закріплюють базові виборчі права громадян та принципи їхньої реалізації, наявність яких дозволяє гарантувати проведення демократичних виборів» [2, с. 8].

З. Б. Демичева, використовуючи в якості наукового інструментарію доктрину позитивістського правового аналізу, дотримується позиції, що поняття «правові стандарти» Ради Європи «...позначає міжнародно-правові норми, що містяться в нормативно-правових актах Ради Європи (конвенціях, протоколах, хартіях) і відбиває основні досягнення європейських держав у різних сферах» [3, с. 11].

Тому, на думку З.Б. Демичевої, «...резолуції й рекомендації Комітету міністрів РЄ, як і рішення Парламентської асамблеї РЄ, не носять юридично обов'язкового характеру (*vis obligandi*) і не мають прямих правових наслідків для держав-членів, а, отже, не є джерелами правових стандартів Ради Європи». Крім того, рішення й постанови Європейського суду з прав людини також, на думку З.Б. Демичевої, не є джерелами правових стандартів Ради Європи [4, с. 12].

У цьому контексті викликає сумнів позиція авторів щодо ототожнення поняття «правовий стандарт» із змістом норми позитивного права і, тим більше, викликає заперечення розрізнення «правового стандарту» від «не правового» за ознакою юридичної обов'язковості в дусі радянського позитивізму та всупереч ідеології верховенства права.

Крім того, ряд авторів щодо практики Європейського суду з прав людини часто пояснюють зміст понять «прецедент» «правова позиція», *ratio decidendi*, принцип *stare decisis* у смислі певних «правових стандартів», «що знаходяться в основі прецедентного права» [5, с. 167-176].

Тому виникає потреба з'ясувати окремі аспекти змісту та співвідношення понять: «європейський стандарт» «правовий стандарт», «законодавчий стандарт» «стандарти у галузі прав людини» «норма-стандарт» та інші подібні юридичні конструкції. Не менш значущою проблемою є з'ясування доктринального та юридичного значення цих понять у нормотворчості, правозастосуванні, правосудді та механізмі забезпечення громадянських прав та основних свобод.

Поняття «стандарт» (від англ. *standart*) - це певний зразок, взірець, модель. Тлумачний словник української мови пояснює поняття «стандарт», зокрема, як єдину типову форму організації, проведення, здійснення чого-небудь [6]. Відповідно до цього поняття «правовий

стандарт» окреслює певну типову та взірцеву форму (правову модель) буття всіх правових явищ.

Принагідно слід зазначити, що правове моделювання є ознакою сучасного розвитку юридичної думки й використовується як на міжнародному, так і національному рівні [7, с. 357-375]. Показовим прикладом слугує, зокрема, Модельний інформаційний кодекс для держав-учасників СНД від 3 квітня 2008 року. ,

Але юридичну конструкцію «правовий стандарт» не виправдано ототожнювати із поняттям «норма-стандарт», що міститься в нормативно-правовому акті. Адже, поняття правові акти охоплює: нормативно-правові акти, акти правозастосування, акти тлумачення та акти договірних права. Так, наприклад, Постановою Кабінету Міністрів «Про затвердження типової форми заяви (клопотання) про вибір місця розташування земельної ділянки» від 18 лютого 2009 р. № 113 затверджено стандарт правозастосовного документа: форму заяви та перелік документів, що додаються до заяви.

Важливо також мати на увазі, що поняття «право» і «закон» не тотожні як з точки зору форми, так і з точки зору якості. Зокрема, Європейський суд з прав людини юридичну конструкцію «згідно із законом» тлумачить у смислі єдності права «писаного» та «неписаного». У контексті поняття «єдність права» законодавчий стандарт вимагає наповнення правовим змістом в результаті тлумачення та усталеності відповідної судової практики. У ньому смислі «законодавчий стандарт» є однією із форм існування матерії права. Тому доцільно виокремити поняття «правові стандарти», «законодавчі стандарти», «норми-стандарти» та «стандарти тлумачення» і надати їм певного правового змісту. .

Отже, стандарт у правовій сфері можливо виявити як за формою, так і за змістом чи якістю правових явищ. Стандарт може бути матеріальним або процесуальним, доктринальним або юридичним, нормативним або правозастосовним, модельним нормативним актом або окремою типовою нормою, взірцевою юридичною процедурою чи процесуальним механізмом тощо.

Правове моделювання в умовах міжнародної та європейської інтеграції є одним із засобів гармонізації національних законодавств. Норми-стандарти існують у міжнародному праві та будь-якій правовій системі. У західній науці існує думка, що відмінність стандартних норм від звичайних полягає в їх «оціночному характері». Оціночні поняття цих норм потребують тлумачення судової влади. Приймаються такі норми законодавцем у випадку неспроможності повністю передбачити наслідки реалізації законів і, таким чином, надають необхідну гнучкість праву [8, с. 199 -200].

Норми-стандарти мають місце і в європейському праві. Поняття «стандарт», у якості норми, знайшло своє відображення і у ряді нормативно-правових актів України. Так, у статті 1 Закону України «Про стандартизацію» від 17 травня 2001 року закріплено: «стандарт -

документ, розроблений на основі консенсусу та затверджений уповноваженим органом, що встановлює призначені для загального і багаторазового використання правила, інструкції або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, включаючи продукцію, процеси або послуги, дотримання яких є обов'язковим. Стандарт може містити вимоги до термінології, позначок, пакування, маркування чи етикетування, які застосовуються до певної продукції, процесу чи послуги».

У статті 1 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 р. визначено поняття державних соціальних стандартів. «Державні, соціальні стандарти - встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантії».

Відповідно до зазначеного закону, поняття «державний соціальний стандарт» окреслює зміст, обсяг соціальних прав громадян і рівень їх державних гарантії, що знаходить свою об'єктивізацію в нормативно-правових актах. Тому поняття «державний соціальний стандарт» у цьому контексті тотожно поняттю «законодавчий соціальний стандарт».

Отже, правові стандарти можуть мати місце в усіх актах правового характеру (законодавчих, адміністративних, судових) , що за своїм змістом або сутністю, або формою визначають певний типовий правовий взірць, модель діяльності у сфері права та окреслюють відповідну систему соціальної взаємодії, типові механізми, принципи чи засоби досягнення правової мети, гарантії забезпечення верховенства прав і основних свобод.

2. Основною гуманістичною ідеєю сучасної правової науки є ідея про те, що «право» і «закон» - поняття нетотожні. З позицій доктрини верховенства права не кожен закон (законодавчий стандарт) є правовим, що водночас виокремлює необхідність з'ясування співвідношення права та держави.

«Держава народжується як передумова подальшого розвитку суспільних відносин правового характеру, як засіб та інструмент забезпечення ефективної дії права і є його закономірним і не залежним від волі окремих суб'єктів результатом». Водночас, «права і свободи, позитивні обов'язки та відповідальність людини і громадянина у всі часи були критерієм визначення конкретних функцій держави, їх головного змісту та прояву у реалізації» [9]. У цьому розумінні права людини та право як об'єктивна природно-соціальна реальність імпліцитно має верховенство над державою та її позитивним правом.

Верховенство права є одним із важливих європейських правових інструментів, що окреслює мету та якісний зміст діяльності різних міжнародних та національних урядових і неурядових організацій у сфері захисту прав. Так, верховенства права є визначальним критерієм правових позицій (стандартів) і Страсбурзького суду. Розвиток цієї доктрини Судом, всупереч формальним теоріям верховенства права, також дає підставу стверджувати про надпозитивний

та природно-соціальний характер прав[10, с. 106-117], що вимагає їхнього адекватного та якісного визнання, утвердження та ефективного забезпечення засобами позитивного регулювання. Тому в зазначеному аспекті поняття «законодавчий стандарт» не тотожний поняттю «правовий стандарт».

Не менш вадливим у цьому контексті є необхідність відповідно до статті 8 Конституції України розмежувати поняття «верховенство права» та «верховенство Конституції» як поняття не ідентичні. Деякі складові верховенства права, підкреслює М.І. Козюбра не завжди прямо фіксуються в Конституції України, а сформульовані переважно правовою наукою та судовою практикою, зокрема, принципи правової визначеності та пропорційності [12, с. 6].

Отже, в якісному аспекті «правовий стандарт» є єдністю букви та духу права: конституційного закону, правової доктрини та судової (прецедентної) практики, що забезпечують верховенство права, справедливий баланс між інтересами окремої особи та суспільства.

Подібним чином конституційний стандарт щодо визнання невичерпності, гарантій, заборони скасування, звуження змісту та обсягу конституційних прав і свобод (стаття 22 Конституції України) доповнюється: правовою позицією Конституційного Суду України щодо змісту понять: «звуження змісту та обсягу прав», «обсяг прав людини» «зміст прав людини» «скасування прав людини» [13]; доктринальним тлумаченням щодо змісту поняття «невичерпності прав та свобод людини і громадянина» у науково-практичному коментарі [14, с. 116-120].

Отже, єдність змісту та смислу конституційного, судового й доктринального стандартів у контексті доктрини верховенства права і утворюють відповідний національний правовий стандарт в галузі прав людини у якісному його змісті.

Поряд із цим, поняття «єдності духу та букви права» в національних правових системах, недостатньо розглядати тільки в межах національного «закона» (писаного й неписаного). Важливою складовою, що визначає якість правових стандартів, є міжнародне право, судова практика та правова доктрина.

Не менш значною правовою реальністю є також той факт, що міжнародні стандарти зазнають постійного розвитку. Так, Страсбурзький суд створює прецеденти (*ratio decidendi*) в результаті ре інтерпретації Конвенції (як живого інструмента) та повторюваності власних правових позицій, які тільки згодом набувають певної лаконічності, чіткості, правової визначеності, передбачуваності. Але, не зважаючи на всю значимість власних прецедентів та дотримання в прийнятті рішень принципу «відповідно до незмінної судової практики», Суд не вважає формально зобов'язаним дотримуватись своїх раніше прийнятих рішень.

Отже, власні стандартні правові позиції Суду уявляють собою теж певні формалізовані уявлення про право. Еволюція правової реальності потребує корегування прецедентів, що

забезпечує їм правову якість. Показовою в цьому відношенні є справа проти Сполученого Королівства» від 22 листопада 1995 року щодо скасування Апеляційним судом і Палатою лордів подружнього імунітету проти судового переслідування за згвалтування своєї дружини.

«Право не служить жодній цілі жодної з влад; воно лише забезпечує можливості реалізації незліченних і відмінних цілей різних індивідів». Суддя діє як слуга існуючого абстрактного та спонтанного порядку взаємодії приватних громадян. Як наслідок цього спонтанного порядку, що відображає відповідні звичаї та очікування, формується загальне право [15, с. 46].

З огляду на вище аналізоване, вважаємо, що з позицій принципів верховенства права та єдності права писаного й неписаного, юридичні конструкції «правові стандарти» і «законодавчі стандарти» не тотожні за формою та змістом.

Поняття «правовий стандарт», у першу чергу, відображає певну якість і дух права. Поняття «законодавчий стандарт», спочатку звертає увагу на догму права, типові засоби юридичної техніки, модельні юридичні конструкції тощо.

Розглядаючи поняття «правового стандарту» в якості правила, що міститься в міжнародних нормативно-правових актах, важливо, в першу чергу, звернути увагу на проблему їх обов'язковості та формальної визначеності.

Вважаємо, що правові стандарти містяться не тільки в нормативно-правових актах, що мають обов'язковий характер, але і в актах, наприклад, рекомендаційного характеру як такі, що відповідають вимогам моделі та взірця правового змісту. Неформальна юридична визначеність і обов'язковість є головними ознаками міжнародного правового стандарту, а його здатність - певною правовою моделлю та взірцем.

Так, наприклад, у міжнародних відносинах головним джерелом і формою законодавчої діяльності є багатосторонні угоди, міжнародні звичаї, спільні загальні принципи, рішення міжнародних судів тощо. Правові режими в міжнародному публічному праві є ті, що держава визнає прийнятними. Більшість міжнародних судів діють на засадах згоди, а ісламські країни взагалі не визнають західну концепцію особистої свободи [16, с. 146-149].

Досить поширеними є правові звичаї та нормативно-правові акти, що встановлюють певні стандарти (норми, принципи) в галузі прав людини, але не мають загальнообов'язкового значення. Чільне місце серед цих актів займає Загальна декларація прав людини. Декларація не має обов'язкового характеру, але як джерело міжнародних стандартів слугувала взірцем для Європейської конвенції захисту прав і основних свобод та ряду національних конституцій.

Особливого значення серед міжнародних актів, що встановлюють стандарти прав людини, набули Міжнародний пакт про громадянські й політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права 1966 р. Ці акти були прикладом для конституційного правотворення багатьох країн світу.

Рекомендаційні норми-стандарти в галузі прав людини є інструментом у процесі створення ряду інших міжнародних актів, зокрема, резолюцій і конвенцій. Наприклад, Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя у відношенні неповнолітніх (Пекінські правила), Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй відносно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням: (Токійські правила).

Мінімальні стандартні правила, поряд з іншим, зосереджують певні міжнародні доктринальні цінності в галузі захисту прав людини, не мають прямої дії та обов'язковості імплементації (принцип згоди). Правила мають на меті: встановлення мінімальних стандартних гарантій і механізмів захисту окреслених прав; забезпечення можливості адаптації правил до національних умов у певному просторі і часі та відповідний рівень дискреції та поле розсуду держави; забезпечення балансу прав окремої особи та суспільних інтересів.

Не менш важливою формою закріплення стандартів у міжнародних актах є принципи. Серед них виокремлюються принципи-стандарти у галузі прав людини, прийняті й проголошені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН. Наприклад, принципи, що стосуються статусу національних установ, які займаються заохоченням і захистом прав людини; Сіракузькі принципи тлумачення обмежень і відступів від положень Міжнародної конвенції з громадянських і політичних прав; керівні принципи Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх; основні принципи незалежності судових органів тощо.

Загальною умовою застосування зазначених принципів є рекомендація Генеральної Асамблеї: враховувати економічні, соціальні, культурні умови і традиції у кожній країні; здійснювати тлумачення та застосування принципів в межах міжнародних документів і норм у галузі прав Людини.

Не менш важливими в сфері захисту прав людини, є міжнародні доктринальні стандарти-принципи, які створюються під егідою різних міжнародних правничих асоціацій і з допомогою міжнародних експертів. Ці принципи, як правило, ґрунтуються на визнаних міжнародних і регіональних стандартах з прав людини, правозастосовній та судовій практиці окремих держав і загальних принципах права, визнаних міжнародним товариством.

Серед міжнародно-визнаних документів, що визначають зміст міжнародної доктрини з прав людини, в якості прикладу можна назвати: Паризькі мінімальні стандарти щодо прав людини в надзвичайних ситуаціях та Йоганнесбурзькі принципи щодо національної безпеки, свободи вираження думок і доступу до інформації.

Отже, в міжнародному праві правові стандарти за формою можуть бути, зокрема, в якості правових звичаїв, судових прецедентів чи формально-визначених правил та принципів у нормативно-правових актах чи правових доктринах. Ступінь обов'язковості, застосування та

тлумачення цих стандартів визначаються, поряд з іншим, в результаті угоди та волі сторін з урахуванням національних особливостей і в межах загальноновизнаних міжнародних актів.

3. Для розуміння змісту «європейські правові стандарти» важливо мати на увазі, що цей термін охоплює стандарти, створені в правових системах (*acquis communautaire*) країн Європейського Союзу та Ради Європи.

З точки зору проблеми знаходження змісту поняття «правових стандартів» у праві Європейського Союзу, потрібно враховувати, що більша частина законодавства Співтовариства успадкувала вигляд *loi cadre* (рамкового формату). Законодавство затверджує загальні принципи критеріїв, які мають бути прийняті, залишаючи органам виконавчої влади їх детальне заповнення [17, с. 38-39].

Завданням актів рамкового формату є створення певних взірцевих (стандартних) положень. Певний рівень абстрактності та правової визначеності цих положень забезпечує врахування культурного різноманіття та особливостей правових систем держав-членів Євросоюзу. Так, у ч.2 статті 6 Договору про Європейський Союз, зазначено, що «Союз імплементує засадничі права, що їх гарантовано Європейською Конвенцією про захист прав людини та засадничих свобод і що впливають із конституційних традицій, спільних у державах-членах, і трактує їх як загальні принципи права Спільноти».

Поряд із цим, після підписання меморандуму про взаєморозуміння між Радою Європи та Європейським Союзом 23.05.2007 р. в Європі визнається необхідність забезпечення єдності між стандартами Європейського Союзу та Ради Європи. Крім того, завданням європейських країн є не завдати шкоди міжнародно-визнаним мінімальним стандартам, а забезпечити більший ступінь захисту та гарантій прав і свобод.

У межах системи європейських стандартів загальноновизнаним є виокремлення стандартів у галузі прав людини. П.М. Рабінович запропонував наступну дефініцію поняття європейських стандартів прав людини: «європейські стандарти прав людини - це зафіксовані в юридичних актах і документах європейських та міжнародних організацій (Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ і ін.) принципи і норми відносно прав і свобод людини, що слугують орієнтиром для відповідної внутрідержавної юридичної практики» [18, с. 245].

Важливо, що професор Рабінович до європейських стандартів відносить не тільки норми-стандарти, але й норми-принципи Ради Європи, Європейського Союзу та міжнародних організацій, виокремлюючи їх модельну взірцеву орієнтованість (не примусовість) на національні правові системи [19, с. 245-246].

У цьому аспекті доцільно зазначити, що резолюції й рекомендації Комітету міністрів РЄ, рішення Парламентської асамблеї РЄ, а також правові акти: Конгресу місцевої й регіональної влади Європи, Комісара РЄ по правах людини, Європейської комісії за демократію через право

не носять юридично обов'язкового характеру, але їм також властиво закріплення певних взірців-моделей (правових стандартів) для держав-членів РЄ.

Звісно, що головним орієнтиром у справі забезпечення стандартів прав людини в Європі залишається Конвенція про захист прав людини та основних свобод. У Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи № I (2000) 7 «Про право журналістів не розкривати свої джерела інформації» від 8 березня 2000 р., роз'яснюється, що принципи, проголошені в статті 10 Конвенції, слід розглядати, як мінімальні стандарти поваги до свободи вираження поглядів» [20, с. 70].

З точки зору розуміння смислу поняття «європейські правові стандарти у галузі прав людини» у якості прикладу можна навести спосіб закріплення стандартів у Конвенції про захист прав і основних свобод з Протоколами до неї.

Так, обов'язковою умовою вступу до Ради Європи є ратифікація Конвенції, Проте, стаття 57 Конвенції закріплює право застережень держав-учасниць щодо положень Конвенції та Протоколів до неї, які обмежують обсяг гарантованих державою у відповідності до Конвенції та Протоколів окремих прав і свобод громадян. Крім того, держава-учасник має право вказати територію чи території, на які поширюється підписаний нею Протокол. Протоколи можуть бути ратифіковані, прийняті чи схвалені, а у випадку денонсації одного чи декількох Протоколів не тягнуть за собою денонсацію Конвенції.

Отже, за умови ратифікації Конвенції окремі конвенційні правові стандарти набувають імперативного характеру залежно від особливостей правової системи та волі держави-учасника. Тому зміст поняття «європейський правовий стандарт» у сфері прав людини не можна пов'язувати з його обов'язковістю в тому чи іншому нормативно-правовому акті та формально-юридичним визнанням чи не визнанням його державою-членом Ради Європи.

Досить показовим є приклад розуміння смислу поняття «європейський правовий стандарт» у контексті змісту права на повагу до власності, закріпленого в статті 1 Протоколу № 1 до Конвенції про захист прав і основоположних свобод.

У статті 1 визначаються обов'язкові вимоги-принципи (стандарт) за яких власність може бути вилучена: в інтересах суспільства; умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. За державами визнається право забезпечувати виконання таких законів, які їй уявляються необхідними для здійснення, зокрема, контролю за використанням власності у відповідності до суспільних інтересів. Усе це певною мірою створює загальноєвропейський конвенційний стандарт права на повагу до власності та меж дискреції влади щодо втручання в це право. Поряд із цим, абстрактність юридичних конструкцій: «передбачено законом», «суспільні інтереси», «принципи міжнародного права» потребує тлумачення та надання такому тлумаченню певної усталеності в застосуванні. Останнє здійснює в своїй прецедентній практиці Європейський суд з прав людини, який

створює відповідні правотлумачні стандарти щодо змісту зазначених правових категорій, понять або принципів, забезпечуючи, зокрема, справедливий баланс інтересів індивіда і суспільних інтересів, ефективність, практичність і верховенство прав і свобод відповідно до стандартів Конвенції.

Правові стандарти (правові позиції) Європейського суду - «це загальні правила, підтвержені багаторазовим застосуванням, які склалися в результаті тлумачення Судом норм Конвенції та Протоколів до неї в процесі розгляду скарг на порушення прав і свобод людини, гарантованих Конвенцією і доповнюючими Протоколами» (21, с. 170].

У цьому контексті важливо підкреслити, що повна дефініція поняття прав людини (стандарт - В.Т.), слушно зауважує П.М. Рабінович, у рішеннях Суду не зустрічається, але ряд суттєвих властивостей і параметрів цього явища зафіксовано в його рішеннях. Серед факторів, що формують обсяг і зміст (межі) прав людини виокремлюються: інтереси людини, справедливо збалансовані з інтересами суспільства; домінуюча в державі мораль у певному часі; мета певного права людини та відповідність «співмірність» їй правореалізуючої, правозабезпечувальної та правообмежувальної діяльності держави [22, с. 246]. Останнє є факторами (умовами) формування прецедент-них стандартів у галузі прав людини.

Отже, абстрактність мінімальних конвенційних правових стандартів наповнюється певною конкретизацією та правовою оцінкою Європейського суду, що окреслює, зокрема, зміст (умови та засоби) та обсяг прав і свобод, мету та межі дискреційних повноважень держави. Прецеденти обмежують свавілля влади, виявляють певні не закріплені прямо в нормах цінності відповідно до стандартів практичної розумності, принципів природної справедливості (процедурної чесності), рівності та моральності.

Отже, в актах європейського права визначаються, зокрема, стандарти щодо: змісту прав; гарантій прав; механізмів захисту; контрольні функції Конвенції про захист прав і основних свобод і роль Європейського суду з прав людини в цьому контрольному механізмі.

Поняття «європейський правовий стандарт», крім зазначеного вище, має також певну сутнісну орієнтацію на європейську демократичну правову культуру, морально-правові цінності, традиції, звичаї тощо. У галузі забезпечення прав і свобод сутнісна характеристика поняття «європейський правовий стандарт» визначається, поряд з іншим, принципом верховенства права як основоположною доктриною, що визначає європейську концепцію прав людини.

Отже, в європейському правовому полі за змістом правовими стандартами можуть бути норми, принципи, різноманітні юридичні конструкції, судові прецеденти тощо. За формою, в якості правових стандартів можуть бути як нормативно-правові акти (конвенції, резолюції, рекомендації тощо), так і акти адміністративної чи судової практики. Європейські правові стандарти мають місце також в європейській правовій доктрині та міжнародному звичаєвому

праві. За сутністю, європейський й правовий стандарт - це, поряд із іншим, вияв ідеї справедливості та верховенства права. Гарантуються європейські стандарти визнанням і дотриманням принципів міжнародного права, вільної згоди, добросовісності, рівності, поваги до зобов'язань норми *pacta sunt servanda* тощо.

3.2. Принцип пропорційності та особливості засобів забезпечення громадянських прав і свобод у практиці Європейського суду з прав людини

Принцип пропорційності як складова частина концепції верховенства права в західній правовій доктрині має досить значну історію свого становлення та розвитку. Цей принцип визнано в теорії та практиці в якості найбільш важливої інституційної гарантії прав людини від порушення з боку держави та є одним з основних правових інструментів, що використовується Європейським судом з прав людини. Поняття принципу пропорційності в науці і практиці в різних країнах має досить широкий спектр свого змістовного наповнення. Поряд з цим, визначальна ідея цього поняття - «пошук справедливого балансу між суспільними інтересами і вимогами щодо захисту основоположних прав індивіда» [1] є домінуючою в розумінні основного його смислу. Важливо зазначити, що ідея пошуку балансу є головною в цій дефініції, позаяк пошук балансу інтересів поряд із застосування абстрактних правових принципів має метою забезпечити певну якість правової комунікації - справедливість. Справедливість за своєю правовою сутністю здебільшого моральна категорія, а тому в кожному правовому випадку треба віднайти справедливість як якість, що породжує рівновагу відповідно до конкретних суспільних та індивідуальних моральних, релігійних та інших переконань. Принцип пропорційності за своїм змістом має складові елементи. У науці та практиці тлумачення національними судами, Судом ЄС та Європейським судом з прав людини ці елементи визначають по-різному. Серед складових принципу пропорційності вирізняються, зокрема, наступні основні правові ідеї та інструменти: визначення зв'язку між обмеженням і метою; засоби, які обираються законодавцем у нормативному акті, оптимально слугують досягненню легітимної мсти; обрані засоби мінімально обмежують гарантовані права і свободи; використовувані засоби розумно й адекватно співвідносяться з переслідуваними цілями тощо [2, с.478-483].

Отже, проблема з'ясування принципу пропорційності потребує, зокрема, дослідження особливостей морально-правового змісту та якості засобів забезпечення прав і свобод відповідно до принципу пропорційності.

1. Здійснення особою громадянських прав і свобод пов'язано з необхідністю забезпечення інших індивідуальних або суспільних інтересів, що тягне за собою втручанням у ці права. Зокрема, відповідно до п. 2 статті 10, здійснення, передбачених п. 1 статті 10, свобод,

оскільки воно пов'язане з обов'язками й відповідальністю, може підлягати формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, які відповідають стандартам законності, легітимної мети й необхідності в демократичному суспільстві.

Терміни «формальності», «умови», «обмеження» «санкції» застосовуються Судом і щодо втручання в інші права, передбачені Конвенцією. Так, у справах щодо порушення статті 8 Конвенції, Суд, посилаючись на власну прецедентну практику, зазначив, що «закон - має бути достатньо чітко сформульований, для того щоб адекватно зорієнтувати осіб щодо обставин та умов, за яких органи державної влади мають право вдаватися до подібних таємних заходів» [3].

Відповідно до цього, розрізняють і засоби, що використовує влада для забезпечення прав і свобод. Засоби вибирають компетентні державні органи на свій розсуд відповідно до вимог Конвенції [4], але «будь-які обмеження, встановлені для конвенційних прав, повинні бути пропорційними правомірній меті, що переслідується» [5]. Засоби повинні мати об'єктивну та розумну виправданість з точки зору цілі та ефективності застосовуваних засобів і з урахуванням принципів демократичного суспільства [6]. Відповідно до цього, вибір засобів здійснюється з дотриманням принципу свободи розсуду [7].

Ступінь свободи розсуду та способи її здійснення повинні відповідати, зокрема, критеріям: правомірності переслідуваної мети, вказані з достатнім ступенем ясності, особі забезпечується адекватний захист від довільного втручання [8, с. 184-185], у випадку обмеження прав і свобод не повинен бути втрачений реальний зміст прав [9, с. 535]. Засоби захисту «повинні мати достатній ступінь надійності не тільки в теорії, але й на практиці. При цьому вони повинні бути неодмінно ефективними й доступними» [10, с. 221], та спрямованими: на гарантування прав «не теоретичних та ілюзорних, а прав здійснюваних у практиці та ефективних» [11, с. 274], на «забезпечення й розвиток ідеалів і цінностей демократичного суспільства» [12, с. 143], на пошук характерного для всієї Конвенції справедливого балансу між основоположними правами, загальними інтересами громади та інтересами особи як основи демократичного суспільства [13, 14), який би, поряд з іншим, забезпечив справедливий і належний режим для меншості та уникав би зловживання домінуючим положенням» [15].

Свобода розсуду не є безмежною. Межі свободи розсуду будуть різними залежно від природи передбаченого Конвенцією права, що є предметом суперечки: його значимості для людини, характеру діяльності, що обмежується; а також характеру цілей, переслідуваних цим обмеженням [16]. Межі визначаються також залежно від ступеня важливості та конкуренції суспільних та індивідуальних інтересів [17]; ступеня правової визначеності закону; ступеня єдності морально-правових стандартів у держава?: тощо.

Так, наприклад, якщо право в Конвенції та відповідний обов'язок держави визначений не достатньо конкретно, то держава має широку свободу розсуду у виборі засобів для ефективного

здійснення права [18, с. 85]. Проте, засоби забезпечення конкретного права чи свободи не повинні привести до порушення іншого права чи свободи, захищених Конвенцією.

Важливим аспектом розуміння засобів забезпечення прав є необхідність урахування концепції Суду щодо змісту поняття «закон». Цей термін «проходить через усі статті Конвенції, охоплює як писане, так і неписане право і володіє необхідними якостями, в тому числі доступністю та передбачуваністю» [19 с.162]. У цьому аспекті Суд вважає бажаним формулювати закони з певною гнучкістю, яка б дозволяла судам розвивати право в світлі їх розуміння про те, які засоби є необхідними в інтересах справедливості [20, с. 184]. Але тлумачення закону не повинно виходити за мела розумної передбачуваності [21, с. 162] та забезпечувати реалізацію та ефективність конвенційним гарантіям [22, с. 640].

У цьому контексті досить показовими є декілька справ, що визначають важливість засобів прецедентного права та їх якості в забезпеченні правової визначеності, доступності та передбачуваності законодавства. Так, у справі «Г. проти Франції» (1995), Суд, з'ясовуючи передбачуваність і доступність окремих статей Кримінального кодексу, прийняв до уваги опублікований (доступний) і стабільний за своєю якістю, судовий прецедент Касаційного суду, в якому роз'яснювалося поняття насильства та зловживання владою [23, с. 307]. У справі «Кантоні проти Франції» (1996) п. Кантоні, посилаючись на незрозумілий спосіб викладу поняття «ліки» в Кодексі про охорону здоров'я, не визнавав, що реалізовувана ним продукція відноситься до медикаментів. Європейський суд прийшов до висновку, що, зважаючи на цілий ряд прецедентів Касаційного суду з цього питання, п. Кантоні повинен був оцінити якість товару та незаконність її продажу і передбачити наслідки своєї діяльності [24, с. 314-317].

Засоби забезпечення прав і свобод мають відповідати основоположним цілям Конвенції та забезпечувати повагу до гідності й свободи людини як природної якості. За своєю якісною характеристикою, засоби повинні відповідати концепції верховенства права, що стосується не тільки нормотворчості, але й адміністративної та судової діяльності.

Права та свободи визначаються у його реальному бутті. Реальність буття права вимагає врахування умов сьогодення та використання адекватних засобів, що забезпечують стандарти прав «конкретних і реальних, а не теоретичних та ілюзорних» [25, с. 87]. З цього приводу Суд у справі «Національна профспілка поліції Бельгії проти Бельгії», зокрема, зазначив, що для визнання права на участь у консультаціях в якості елемента права, гарантованого Конвенцією (як, наприклад, «право на суд»), треба виявити наявність однієї з наступних обставин: чи це право передбачено Конвенцією, чи внутрішнім законодавством, чи практикою держав учасниць, чи є необхідним для вільної діяльності профспілок [26, с. 83].

У цьому змісті право людини постає як певна пізнавальна реальність. Пізнання права створює умови для його визнання, утвердження та захисту. У цьому контексті можна навести декілька прикладів з практики Суду. Так, у справі «S.W. проти Сполученого Королівства» було

визнано рівноправність жінки з чоловіком у шлюбі та поза ним і право вільно розпоряджатися собою всупереч прецедентна традиції [27, с. 164]. У справі «Маркс проти Бельгії» визнано рівноправність дітей, народжених у шлюбі та поза шлюбом всупереч національному законодавству. Подібним чином діяв Суд і стосовно справ: пов'язаних із транссексуалами, визнаючи необхідність постійного перегляду проблеми належних правових заходів у світлі наукового та суспільного розвитку (див. рішення в справі *I. v. the United Kingdom* (2002)); щодо декриміналізації приватних гомосексуальних стосунків між повнолітніми дорослими особами за взаємною згодою (див. рішення у справі *Dudgeon v. the United Kingdom* (1981)).

Не є непорушними й правові позиції Європейського суду. «Суд повинен брати до уваги зміну ситуації в державах-учасниках Конвенції й реагувати, наприклад, на будь-яку єдність, що з'являється, відносно стандартів, які повинні бути досягнуті» [28].

Отже, вибір засобів, що гарантують реалізацію фундаментального конвенційного права, пов'язано із необхідністю збереження ідей і цінностей демократичного суспільства, єдності духу та букви права.

З позицій верховенства права розглядається і застосування органами виконавчої влади засобів, що визначені як втручання в права і свободи. У першу чергу, будь-яке втручання в права та свободи повинно бути передбачено законом, що належним чином опублікований. Так, наприклад, у справі «Кхан проти Сполученого Королівства» Суд визнав, що використання засобів для прослуховування, що передбачені в неопублікованих Рекомендаціях Міністерства внутрішніх справ, становлять втручання в здійснення заявником права на приватне й сімейне життя [29, с. 338].

Правозастосування має бути законними та добросовісним, не перевищувати встановлені Конвенцією межі необхідності, гарантовано судовим контролем і ефективними засобами правового захисту особи перед державним органом [30, с. 177,181]. Дискреційні повноваження повинні також здійснюватися розумно та ретельно [31], обережно та добросовісно [32, с. 1811].

Так, застосування сили до засудженого, у випадку необхідності здійснюється, відповідно до принципу крайньої необхідності, як умови дотримання гідності людини. У випадку застосування правоохоронними органами і заходів для захисту людей від протиправного насильства, що можуть привести до смерті, засоби захисту відповідно до принципу пропорційності мають відповідати критерію абсолютної необхідності [33].

Ідеї верховенства права притаманні і у сфері вибору засобів покарання. Зокрема, ступінь жорсткості засобів покарання повинен відповідати за своїм характером, тривалістю чи способом виконання ступеню суспільної небезпечності правопорушення. З цього приводу Суд зазначив, що «в суспільстві, де діють принципи верховенства права, покарання у вигляді позбавлення волі віднесені до «кримінальної сфери», за виключенням тих, які за своїм характером, тривалістю чи способом виконання не можуть вважатись таким, що наносять

відчутну шкоду». Вибір засобів покарання залежить також від «відповідальності» та «обов'язків», що покладаються на громадян [34, с. 114]. Обов'язки та відповідальність є різними відповідно того чи іншого права чи свободи, що забезпечується.

Засоби забезпечення прав і свобод можна класифікувати з точки зору негативних і позитивних обов'язків держави. Наприклад, право особи на повагу до сімейного життя передбачають законодавчі гарантії інтеграції дитини в сім'ю з моменту його народження та відсутність будь-якої дискримінації по ознаці народження [35, с. 235]. Держава не може залишатися пасивною і «немає місця між діями і упуцненням» [36, с. 235].

Засоби забезпечення прав і свобод, що обирає держава, можуть бути різними, але в кінцевому підсумку повинні гарантувати права «не теоретичні та ілюзорні, а права, здійснювані на практиці та ефективні».

Так, одним із цих засобів є система юридичної допомоги, яка в свою чергу, створює умови реальності та ефективності права на суд і доступу до правосуддя. Так, у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» міністр внутрішніх справ заборонив п. Голдеру звернутися до адвоката за консультацією щодо обвинувачень стосовно нього з боку офіцера тюремної адміністрації (об'єктивна перепона, що виходить від держави) та захисту права, гарантованого статтею 6 п. 1, що унеможливило доступ до правосуддя [37, с. 46].

У справі «Ейрі проти Ірландії» Суд зробив висновок, що стаття 6 п. 1 може в деяких випадках примушувати державу надавати допомогу адвоката в цивільних справах, коли вона необхідна для забезпечення реального доступу до правосуддя у випадках складності процесу чи обов'язковості відповідно до національного законодавства [38, с. 276].

У справі «Артіко проти Італії» було визнано пасивність держави щодо забезпечення права особи на захист у кримінальній справі. У зв'язку з бездіяльністю офіційно призначеного адвоката італійська влада мала позитивний обов'язок забезпечити реальне користування зазначеним правом [39, с. 324].

Вибір обмежуючих засобів і досягнення пропорційності в їх застосуванні здійснюється у взаємозв'язку з іншими принципами. Зокрема важливого значення в цьому має принцип конкуренції інтересів.

Забезпечення принципу пропорційності та врахування конкуренції інтересів має певні особливості у випадках переважання: абсолютного права - щодо права відносного, конвенційних прав і свобод - щодо непередбачених прав і свобод у Конвенції, суспільних інтересів - щодо особистих, особистих - щодо суспільних, громадянських - щодо економічних тощо.

Так, у випадку конкуренції права чи свободи, гарантованих Конвенцією з правом чи свободою, що не вказані в ній як такі обмеження Конвенційних прав і свобод можна тільки за умови безспірних імперативів [40].

Так, у справі «Чахал проти Сполученого Королівства» від 15 листопада 1995 року, Суд визнав висилку неправомірною у зв'язку з доведеною реальною загрозою особи стати жертвою порушення права, передбаченого в статті 3 Конвенції (заборона тортур). Суд з цього приводу зазначив, що «заборона поганого поводження, що міститься в статті 3, має такий же абсолютний характер у випадку висилки». У цьому зв'язку у держави виникає позитивний обов'язок захистити особу від такого поводження поза залежністю від небезпечності чи небажаності дій особи за умови, що: загроза поганого поводження реальна; обставини загрози вагомі та доведені [41, с. 2651].

Показовим прикладом щодо різних засобів і підстав втручання є свобода вираження поглядів, які є різними, зокрема, у випадку забезпечення свободи вираження поглядів щодо: приватних осіб, політичних діячів, державних службовців і уряду.

Стосовно політичних дебатів і питань, що становлять суспільний інтерес загальна позиція Суду полягає в наступному: частина 2 статті 10 Конвенції визначає невелику сферу застосування обмежень щодо політичних дебатів і питань, що становлять суспільний інтерес [42, с. 301].

Так, з'ясовуючи достатність і виправданість підстав втручання та порівнюючи конкуруючі інтереси, Суд надає переваги зацікавленості демократичного суспільства в забезпеченні свободи преси. Наприклад, у справі «Гудвін проти Сполученого Королівства» від 27 березня 1996 року, було визнано, що для виправдання судового наказу про розкриття джерела інформації недостатньо тільки посилання на необхідність забезпечення користування правом чи правом уникнути негативних правових наслідків [43, с. 187-188].

Більше того, іноді формальні вимоги закону не переважають необхідності реального забезпечення користування правом як, наприклад, у справі «Мануссакіс та інші проти Греції» (1996) щодо недотримання вимог отримання дозволу використання приміщення для релігійних служб і молитви [44].

У випадку свободи вираження поглядів щодо діяльності уряду, Суд дотримується позиції, що «межі дозволеної критики уряду є набагато ширшими, ніж у випадках приватних осіб або, навіть, політичних діячів... Домінуюче положення уряду вимагає від нього обмеження в застосуванні кримінального переслідування, зокрема, коли наявні інші засоби для відповіді на невиправдані нападки та критику опонентів» [45] Проте, «коли такі нападки підбурюють до насильства проти конкретної особи, політичного діяча або частини населення, органи державної влади користуються широкою свободою розсуду при визначенні необхідності втручання в свободу вираження поглядів» [46].

Досить показовими в контексті проблеми конкуренції інтересів є стандарти справ «Яновський проти Польщі» (1999) та «Нікула проти Фінляндії» (2002).

У справі п. Яновського було визнано, що його образливі зауваження щодо державних службовців не були частиною дискусії навколо предмета суспільного інтересу; не стосувалися вони й питання свободи преси, оскільки заявник, хоч і журналіст за професією, в цьому випадку діяв як приватна особа.

У справі «Нікула проти Фінляндії» Суд, з'ясовуючи достатність підстав для втручання-в право на свободу вираження поглядів юридичного радника сторони захисту в межах залу суду стосовно іншої сторони кримінального провадження, зазначив, що таке втручання можливе лише у виключних випадках [47]. Поряд з цим, критика не повинна становити особистої образи [48].

2. Загальне розуміння поняття мінімальних засобів втручання в права людини треба тлумачити, виходячи з того, що Європейська конвенція в єдності з прецедентною практикою Суду встановлюють мінімальні стандарти поваги до прав і свобод, окреслюючи зміст і обсяг прав і свобод та межі дискреційних повноважень держави. Ураховуючи, що частина громадянських прав не мають абсолютного характеру, то існує можливість для імпліцитних обмежень [49, с. 534]. Тому держави мають право відповідно до легітимної мсти певну свободу розсуду щодо обмеження використання прав і свобод.

Відповідно до усталеної практики Суду «будь-які обмеження, встановлені для конвенційних прав, повинні бути пропорційними правомірній меті, що переслідується» [50]. Крім того, принцип пропорційності є елементом доктрини верховенства [51]. Проте, принцип верховенства права, «який неминуче впливає з кожної статті Конвенції [52, с. 108], є сутністю кожної норми Конвенції та відображає, поряд з іншим, свободу від свавільного втручання в здійснення прав, то принцип пропорційності, в першу чергу, є засобом забезпечення цієї свободи».

Відповідного до цього, і засоби обмеження свободи можуть бути тільки тими, що забезпечують реальність іншої свободи. Логічним висновком є також те, що не будь-яке мінімальне обмеження права створює максимум меж правової комунікації. Обмеження має створювати рівновагу між правами, що й визначає межі правової комунікації, об'єм і обсяг конкуруючих прав.

Відповідно до стандартів Конвенції та усталеної практики Суду, загальні вимоги щодо мінімальності засобів втручання полягають, зокрема, в наступному: забороняється скасування будь-яких прав та їх обмеження в більшому ступені, ніж це передбачено Конвенцією [53]; легітимні обмеження не повинні вести до втрати їх реального змісту та ефективності [54, с. 45-46]; будь-які дискримінаційні засоби не мають «об'єктивної й розумної підстави» [55].

У цьому зв'язку Суд, посилаючись на власну усталену практику, зокрема, зазначив, що «відмінність у поведженні є дискримінаційною, якщо вона «не має об'єктивних і розумних підстав», тобто, якщо вона не здійснюється з «легітимною метою» або якщо не існує «розумної пропорційності між застосованими засобами та метою, яку належить реалізувати» [56]. Поряд із

цим, «держави користуються певними межами самостійного оцінювання у визначенні, наскільки відмінності в інших подібних ситуаціях виправдовують різне поводження» [57].

Важливо мати на увазі також, «стаття 14 не існує незалежно, а відіграє важливу роль, доповнюючи інші положення Конвенції та протоколів, оскільки вона захищає окремих осіб, які опинилися в подібних ситуаціях, від будь-якої дискримінації у здійсненні прав, викладених у цих положеннях» [58].

Таким чином, недотримання мінімальності засобів втручання в конвенційні права та свободи як елементу принципу пропорційності та, особливо, правова невизначеність цієї якості засобів потенційно створює умови дискримінації, а, отже, й порушення принципу верховенства права.

Серед останніх справ Європейського суду щодо порушення заборони дискримінації показовими є справи щодо: неможливості участі заявника в системі соціального страхування фермерів у зв'язку з його громадянством [59, с. 44-45]; неможливість ув'язненого спілкуватися по телефону зі співмешканкою, оскільки вони не були одружені (у контексті статті 8 Конвенції) [60, с. 51-52]; направлення циганських дітей у «спеціальні» школи (у контексті статті 2 Протоколу № 1 до Конвенції) [61, с. 45-48].

Отже, орієнтиром у справі визначення мінімальних засобів є єдність стандартів Конвенції та Європейського суду. Тому виникає необхідність визначити більш широке коло принципів, що окреслюють дану проблему з точки зору прецедентної практики Європейського суду.

У контексті даної проблеми важливо мати на увазі, що Суд у конкретних справах щодо використання засобів і визначення критеріїв мінімізації втручання користується різними конвенційними та прецедентними принципами. Крім того, Суд шляхом поширювального тлумачення із конвенційних прав виводить інші його складові та створює відповідні принципи щодо їх забезпечення. Наприклад, право на справедливий судовий розгляд включає в себе право: на суд, захист, доступу до суду, виконання судових рішень, мовчання та свобода від самозвинувачень.

Отже, розмежовуючи по ступеню загальності принципи прецедентного права, виявляємо необхідність виявлення критеріїв загального та особливого характеру в розрізі проблеми мінімальності засобів втручання у громадянські права.

Не менш важливою обставиною є те, що прецедентне право Європейського суду не є сталою догмою і тому стандарти, загальні принципи (верховенство права, пропорційності тощо) та окремі автономні поняття (громадянські права, приватне життя, кримінальне обвинувачення тощо) набувають своєї правової визначеності та стабільності протягом усієї практики Суду в контексті конкретних справ.

Сталою практикою є також доповнення застосовуваних принципів важливими положеннями, що розвивають проблему в розрізі тільки складової частини конвенційного права. Іноді Суд, визначаючи окремі елементи конвенційного права, посилається на відсутність обов'язку вирішувати питання загального принципу в цій сфері.

Крім того, Суд часто не воліє до розробки окремих «загальних теорій» (обмеження права на суд [62], права особисто браги участь у судових слуханнях [63], позитивних обов'язків [64] тощо) чи давати вичерпне визначення окремим поняттям. Зокрема, до останніх відносяться окремі автономні поняття, що визначають сферу дії чи межі права. Наприклад, право на «повагу до приватного життя» розглядається в якості автономного поняття та включає, поряд з іншим, право на самовизначення, фізичну та моральну недоторканість, розвиток стосунків з іншими людьми, діяльність професійного чи ділового характеру тощо. Але Суд «не вважає можливим чи необхідним давати вичерпне визначення поняттю «приватне життя» [65].

Не менш важливими для визначення засобів і можливого ступеню їх втручання є врахування окремих оціночних понять, що не можуть бути визначені абстрактно. Наприклад, поняття «розумний строк» відповідно до практики суду визначається в кожному конкретному випадку відповідно до обставин справи та з урахуванням критеріїв, встановлених Судом [66]. При цьому Суд використовує окремі прецедентні справи за аналогією [67].

Поняття «повага» до приватного життя також не чітко визначені в Конвенції і тому «вимоги цього поняття відчутно різнитимуться залежно від обставин справи» [68]. Тому засоби та спосіб втручання у права та свободи Суд розглядає, поряд із іншим, у єдності конвенційних та національних стандартів, що містяться у законодавстві та практиці суду та у конкретному випадку та в контексті всіх обставин справи, забезпечуючи практичність та ефективність прав та свобод.

Не менш важливою обставиною є необхідність урахування того, що Конвенція є «живим інструментом, який слід тлумачити, виходячи з умов сучасного життя» [69]. Тому Суд щодо окремих фактів порушення прав згодом надає іншу кваліфікацію. Зокрема, «Суд вважає, що дедалі вищий рівень вимог у сфері захисту прав людини та основних свобод зумовлює, паралельно й неухильно, більшу рішучість при оцінюванні посягань на основні права в демократичних державах. Таким чином, деякі факти, що колись кваліфікувались як «нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження», а не як «катування», в майбутньому можуть мати іншу кваліфікацію» [70]. Відповідно змінюється і зміст стандартів мінімальних засобів у конкретних аналогічних справах.

3. Показовими прикладами щодо критеріїв визначення поняття «мінімальних засобів» обмеження прав і свобод служать, зокрема, стандарти справ: «Гаскін проти Сполученого Королівства» від 7 липня 1989 року; «Геттон та інші проти Сполученого Королівства» від 2

жовтня 2001 року; «Мікулич проти Хорватії» від 7 лютого 2002 року; «Одєвр проти Франції» від 13 лютого 2003 року.

Проблема загальних критеріїв мінімальних засобів обмеження прав у цих справах визначається в межах усталеної прецедентної практики та в контексті наступних стандартів: єдності застосовуваних принципів щодо визначення позитивних та негативних обов'язків держави, що впливають із захищеного Конвенцією права; справедливої рівноваги між конкуруючими інтересами особи та суспільства; свободи розсуду держави щодо вибору засобів; взаємозв'язку між цілями втручання і позитивним обов'язком держави вживати обґрунтовані та належні заходи для охорони прав; усвідомлення справи та зацікавленість держави щодо альтернативних способів забезпечення прав і свобод [71].

Зазначені стандарти (принципи) потребують окремого аналізу в контексті відповідних справ. Так, особливістю справи «Регіон та інші проти Сполученого Королівства» є скарга на збільшення нічного авіаційного шуму в аеропорту Гітроу, який не є власністю, не контролюється й не управляється урядом. Попри це, Суд, посилаючись на власну прецедентну практику, зазначив, що держава має позитивний обов'язок вживати обґрунтовані та належні заходи для охорони прав заявників, згідно з частиною 1 статті 8 Конвенції. Застосовувані принципи щодо позитивних і негативних обов'язків є подібними. Крім того, цілі, зазначені в частині 2 статті 8, можуть бути істотні при встановленні належного балансу навіть у зв'язку з позитивними обов'язками, які впливають з частини 1 статті 8 [72].

У взаємозв'язку з цими принципами Суд зазначив, «що просте посилення на економічний добробут країни є недостатнім для відступу від прав інших. «Держави повинні, наскільки це можливо, зводити втручання в ці права до мінімуму шляхом пошуку альтернативних рішень і досягати своїх цілей у найменш обтяжливий для прав людини спосіб. Для цього, перш ніж ужити відповідних заходів, має бути проведено належне й повне розслідування чи вивчення ситуації. Головна мета Уряду - знайти найоптимальніше рішення, яке справді забезпечуватиме справедливу рівновагу» [73]. Чим вище ступінь мінімізації втручання в права альтернативними засобами, тим менш серйозне втручання становить їх застосування [74].

Межі такої свободи розсуду не є однаковими в кожній справі, вони змінюються залежно від конкретної ситуації. При цьому необхідно зважати на такі чинники, як характер цього права за Конвенцією, його значення для конкретної особи та характер конкретних заходів [75].

Стандарт цієї справи згодом застосовувались Судом і в справах: «Фадеева проти Росії» від 9 червня 2005 року [76, с. 27-30], «Фурлепа проти Польщі» від 18 березня 2008 року [77, с. 26] «Фегершельд проти Швеції» від 26 лютого 2008 року [78, с. 26-28] та інші. Зокрема в справі «Фадеева проти Росії» Суд визнав, що небажання російської влади відселити заявницю з безпосередньої близькості з приватним металургійним заводом, незважаючи на очевидну

шкоду її здоров'ю від діяльності підприємства суперечить праву на приватне життя. Держава зобов'язана була прийняти розумні та адекватні міри, що забезпечують справедливу рівновагу між конкуруючими інтересами особи й суспільства в цілому [79, с. 27-30].

Отже, Судом було окреслено стандарти, що визначають зміст дискреції держави та умови мінімізації застосовуваних нею засобів. У контексті цих стандартів діяв Суд і у справі «Мікулич проти Хорватії» від 7 лютого 2002 року. Суд, використовуючи власну прецедентну практику, зокрема, зазначив, що «межа між позитивними й негативними зобов'язаннями держави у відповідності зі статтею 8 Конвенції не допускає точного визначення. Застосовувані принципи, проте, є подібними. Зокрема, в обох випадках увага повинна бути приділена балансу між спірними інтересами, і в обох випадках, держава проявляє певний ступінь зацікавленості» [80].

Відповідно до вказаних принципів, Суд стосовно права заявника на визначення свого походження, поряд з іншим, пояснив, що «відсутність правових засобів примусу пройти тест на ДНК для з'ясування батьківства відповідає принципу пропорційності тільки тоді, коли водночас забезпечено альтернативні засоби встановлення неупередженим органом факту батьківства протягом розумного строку. У даній справі такі, альтернативні засоби були відсутні» [81, с. 270-271].

Таким чином, у межах змісту єдиних стандартів Суд звертає увагу на обов'язок держави бути зацікавленим у пошуку засобів забезпечення права особи на визначення свого походження. У той же час, Суд не наполягає на необхідності примусу відповідача пройти тест на ДНК, а пропонує віднайти інші засоби, які б меншою мірою втручалися в право відповідача. І дійсно, встановлення рівноваги між; спірними інтересами не означає встановлення переваги одного інтересу над іншими, що є, як видно, позицією Суду. Баланс конкуруючих інтересів забезпечується за умови мінімального втручання у права інших осіб. Порушення вимоги мінімальності свідчить про відсутність необхідного балансу конкуруючих інтересів та веде до зменшення змісту чи обсягу прав і свобод.

У цьому контексті важливо також мати на увазі, що існують різні способи забезпечення, зокрема, «поваги особистого життя», але зобов'язання держави залежать від оскаржуваного аспекту особистого життя [82]. У зв'язку із цим, держави повинні виявити усвідомлення справи [83] та зацікавленість стосовно визначення способів в національному праві, які підходять для забезпечення прав, гарантованих Конвенцією [84].

Проблема альтернативних засобів як принципу мінімізації втручання у права та свободи має місце не тільки щодо прав передбачених статтями 8-11, але і стосовно інших конвенційних прав. Принцип альтернативності засобів застосовується, зокрема, в справах щодо забезпечення справедливого судочинства п.1 статті 6. Так, стосовно права доступу до суду Суд однозначно відстоює позицію, що у разі відсутності режиму надання судової допомоги уряд повинен запропонувати інші засоби, які б дозволили особі в порядку цивільного судочинства

скористатися процедурою розгляду справи [85]. «Все, що вимагає Конвенція, - це щоб особа реально користувалась своїм правом доступу до правосуддя...» [86]. Поряд із цим, «будь-яке обмеження має переслідувати законну мету і при цьому забезпечувати належне пропорційне співвідношення між використаними засобами та переслідуваною метою» [87].

Отже, залежно від змісту конкуруючих інтересів та необхідності знаходження їх балансу, держава має адекватні позитивні зобов'язання та свободу розсуду у виборі засобів дня створення умов користування певним громадянським правом. Враховуючи, що ці ж засоби потенційно можуть чи обмежують Брва інших осіб, держава повинна бути зацікавленою мінімізувати таке втручання шляхом пошуку альтернативних засобів. Крім всього, альтернативні засоби повинні мати об'єктивну і розумну підставу.

Проблема пропорційності та мінімізації засобів втручання у права стосовно легітимної мети вирішується судом і стосовно права на життя. Зокрема, в справі «Начова проти Болгарії» від 6 липня 2005 року Суд зазначив, що принцип суворої пропорційності міститься в етап і 2 Конвенції і не може тлумачитися поза зв'язком з основною метою статті - охороною права на життя. Будь-яке застосування сили повинне бути строго пропорційним і «абсолютно необхідним» для досягнення однієї або більше цілей, установлених підпунктами (а), (б) і (с) стані 2. «Ця умова встановлює більше строгий і однозначний критерій визначення необхідності, ніж той, який звичайно застосовується при визначенні того, чи допустила держава - відповідно до пунктів 2 статей 8-11 Конвенції - втручання, «необхідне в демократичному суспільстві» [88]. Тому компетентні органи влади зобов'язані вживати всі доступні засоби з метою забезпечення мінімального ризику для життя [89].

Проблема мінімізації засобів втручання в громадянські права має місце і у випадку застосування державними органами різних формальностей, що стосуються користування особою громадянськими правами та свободами. Так, у справі «Раймондо проти Італії» від 22 лютого 1994 року у зв'язку з різними формальностями, пов'язаними, зокрема, із внесенням до державних реєстрів записів про скасування оскаржуваних запобіжних, заходів у кримінальній справі, було встановлено порушення права мирно володіти своїм майном, права на свободу пересування та на отримання в розумний строк судового рішення про скасування запобіжних заходів [90].

У цьому контексті слід зазначити, що застосування тих або інших процесуальних формальностей щодо втручання в права особи вимагає наявності певних фактичних обставин. Європейський суд нерідко чітко визначає мінімальні критерії, що визначають можливість втручання в права та свободи.

Так, щодо позбавлення свободи Суд роз'яснив, що «відмінність між: позбавленням свободи та обмеженням свободи відбиває не більше, ніж відмінність у суворості, чи інтенсивності застосування цих заходів і не свідчить про відмінності в їхньому характері чи

змісті» [91]. Отже, обмеження свободи вимагає дотримання певного мінімального стандарту суворості чи інтенсивності, що і визначає зміст поняття обмеження свободи як засобу втручання у права.

Аналогічно Суд визначає поняття «навмисного завдання жорстокого болю чи страждань». Суд зазначив, що визначення болю чи страждань «жорстокими» (мінімум суворості) залежить від всіх обставин справи, як от: тривалості цих дій, їхнього фізичного та психологічного ефекту і, в деяких випадках, статі, віку та стану здоров'я жертви» [92].

Досить чітко Суд визначає також: три мінімальні умови, що створюють можливість позбавлення особи свободи на підставі наявності в неї психічного розладу [93]; критерії визначення «розумного строку» судового розгляду [94]; право на змагальність провадження у справі [95) критерії стандарту доведення «поза розумним сумнівом» [96] тощо.

Отже, засоби втручання в права і свободи, поряд із іншим, повинні мати чітко окреслені мінімальні критерії, що визначають можливість застосування тих або інших правових інструментів, формальностей або умов і забезпечують: справедливий баланс конкуруючих інтересів; передбачувані та мінімальні межі втручання в права і свободи.

Порушенням принципу мінімального втручання в права можна кваліфікувати як певні дії та бездіяльність держави щодо різних конвенційних прав. У цьому контексті важливим є, поряд із іншим, урахування стандарту, відповідно до якого на представниках органів влади лежить обов'язок нести відповідальність за осіб, які перебувають під їхнім контролем [97].

Аналізуючи останні справи Європейською суду, можна зробити висновок, що до таких порушень відносяться: відмова в забезпеченні засобів штучного запліднення засудженому [98], утримання незаконних іммігрантів понад 10 днів без забезпечення їх основних потреб [99], відмова у звільненні від оплати юридичної допомоги при заперечуванні вимоги про податкову пеню [100], попадання медичної допомоги ВІЛ - інфікованому ув'язненому [101], позбавлення можливості проведення генетичного дослідження, що має значення для вирішення питання про право заявниці на аборт [102], продовження превентивного затримання після закінчення максимального строку, що допускався в момент прийняття такої міри [103], засудження за діяння, що, відповідно до міжнародного права, не було злочином під час його здійснення [104].

Обов'язковою умовою мінімізації втручання в права та свободи є встановлення адекватних засобів захисту та справедливих і належних процедур від непропорційного чи свавільного втручання. Так, одним із конвенційних способів мінімізації втручання у права і свободи є принцип дружнього урегулювання, передбачений статтею 39 Конвенції. Пунктом 3 статті 6 Конвенції передбачено комплексний захист особи, що обвинувачується в здійсненні кримінального злочину тощо.

У контексті застосування різних процесуальних заходів забезпечення прав і свобод та мінімізації їх втручання принципове значення має визначення цих засобів у єдності з іншими

конвенційними принципами забезпечення прав і свобод, зокрема, принципом правової визначеності.

Закон повинен чітко визначати обсяг дискреційних повноважень і спосіб їх здійснення з урахуванням законної мети заходів, що вживаються, з тим, щоб забезпечити фізичним особам мінімальний захист від свавільного втручання з боку державних органів. Визначення розсуду в термінах необмежених повноважень суперечило б принципу верховенства права [105].

Отже, свобода розсуду у виборі альтернативних засобів мінімізації втручання у правозастосовних органів влади має бути чітко визначена щодо: їх обсягу, процесуального порядку застосування; мінімальних доступних і ефективних засобів захисту тощо. Рівень правової визначеності обсягу дискреційних повноважень, порядку їх здійснення та судового контролю створює й певний рівень якості та визначеності мінімальності засобів втручання.

Важливо враховувати, що принцип правової визначеності закону треба розуміти в змісті єдності писаного та неписаного. Тлумачення закону безпосередньо впливає на визначення мінімальності засобів втручання у права. Так, у справі «Кантоні проти Франції» від 15 листопада 1996 неповага до суду була кваліфікована судом у змісті, що раніше не використовувався. З цього приводу Суд зазначив, що особа може сподіватися на отримання юридичних порад у тих випадках, коли відповідний закон може отримувати різні тлумачення, а за порушення цього закону загрожує кримінальна відповідальність. Слід мати на увазі, що юридичне правило пройде якісну перевірку як закон тоді, коли воно є «досить ясним у значній більшості справ» [106].

Показовими в цьому аспекті є також справи «Калинова проти Болгарії» від 8 листопада 2007 року (поширювальним тлумаченням законодавства про реституцію), «Сміт та Греді проти Сполученого Королівства» від 27 вересня 1999 року (широкого тлумачення національними судами політики, які спростували змогу позиватися до національних судів у світлі Конвенції стосовно своїх прав, гарантованих статтею 8 Конвенції).

У пошуку мінімальних засобів поряд із зазначеними вище стандартами Суду слід брати до уваги: особливості національної правової системи та традицій, співвідношення інтересів (приватних і суспільних); правовий статус особи; особливості змісту права, що захищається; контекст фактичних обставин справи та відповідного законодавства [107], відповідність національних стандартів конвенційним принципам і обґрунтованість рішень прийнятною оцінкою відповідних фактів [108]. Причому, у різних справах ці критерії мають різне співвідношення та взаємозв'язок, що й визначає альтернативні засоби забезпечення прав та свобод і ступінь їх мінімальності.

Зокрема, доступ до інформації про походження, передбаченого статтею 8 Конвенції в контексті конкуренції різних інтересів має різні засоби забезпечення. Суперечка про доступ до інформації про походження й про особистості рідних батьків не тотожні суперечці про доступ

до архівних відомостей про дитину, яка перебувала на піклуванні, або суперечки про доведення передбачуваного батьківства [109]. Тому право доступу до інформації у вказаних випадках вирішується Судом по-різному у 10]. Відповідно, межі втручання у права третіх осіб є різними. Різними є й засоби, що мінімізують це втручання.

Так, у справі «Гаскін проти Сполученого Королівства» щодо захисту права заявника на доступ до архівної інформації про його дитинство в установі опіки, в яку його помістили після смерті матері, Суд зіставив інтереси особи в одержанні інформації про дитинство, інтереси третьої сторони щодо збереження конфіденційності та інтереси держави стосовно накопичення об'єктивної та достовірної інформації. У цьому зв'язку Суд зазначив, що «незалежний орган влади сам вирішує, чи надати доступ до інформації, якщо її депонент не дав своєї відповіді або відмовив у дозволі. Проте, процедура, яка дозволяла б незалежному органу приймати остаточне рішення про надання доступу до матеріалів персональної справи була відсутня [111]. Таким чином, Суд визнав інтереси всіх зацікавлених сторін, не надаючи переваги жодній із них, та встановив мінімальні процесуальні гарантії для забезпечення цих інтересів.

У згаданій справі «Мікулич проти Хорватії» щодо доведення передбачуваного батьківства, Суд, оцінюючи різні інтереси, застосував стандарти, відповідно до яких національні суди повинні керуватися, насамперед, пріоритетним принципом забезпечення інтересів дитини та правом особи визначати деталі власної ідентифікації як особистості [112].

У той же час, у справі «Одьевр проти Франції» Суд, захищаючи пріоритет права народженої дитини на життя, визнав право матері на анонімність народження дитини й, таким чином, абсолютно обмежив право на доступ до інформації про походження та можливості встановлення заявником стосунків з батьком, братами та сестрами. У цій справі Суд вказав на три конкуруючих інтереси: право знати своє походження; інтерес жінки в нерозголошенні своєї особи задля збереження свого здоров'я, що гарантувалося в разі народження дитини в належних медичних умовах; збереженні здоров'я матері та дитини при її народженні, в уникненні абортів та в створенні умов дотримання належної процедури відмови від народженої дитини [113].

У якості мінімальних засобів, що забезпечують рівновагу та достатнє співвідношення між конкуруючими інтересами матері та дитини, Суд визнав можливість одержати не ідентифікуючу інформацію про свою матір; право матері відмовитися від права на конфіденційність; систему соціальної та психологічної підтримки. Тому Суд визнав право на анонімність матері, що залишила свою дитину в дитячому будинку [114].

Тому, з точки зору позитивних та негативних обов'язків, держава, маючи певні межі свободи розсуду, зацікавленість та усвідомлення справи, повинна оцінити альтернативні засоби забезпечення конкуруючих інтересів та вибрати ті, що без дискримінації та за мінімального обмеження прав та свобод досягають балансу конкуруючих інтересів.

3.3. Забезпечення особистих немайнових прав людини як умова практичної реалізації принципу верховенства права в Україні

З розвитком України як правової держави все наполегливішою стає вимога до влади й суспільства щодо переосмислення місця та ролі людини як неповторного, багатогранного, до кінця незбагненого творіння, від природи наділеного необхідними правами.

Передумовою побудови правової держави й розвитку в ній громадянського суспільства є утвердження людини-особистості. Людина народжується індивідом, з притаманними йому природними задатками та здібностями, а як особистість - формується під впливом соціального середовища. Особистість - це суб'єкт прав чи права (якщо сутність права бачити в правах людини), а отже, суб'єкт свободи. Її відмінною рисою є прагнення до власної та повага до чужої незалежності [1, с. 203]. Визначальну роль у формуванні особистості відіграє усвідомлення того, що індивід є носієм наданих йому природою прав, забезпечених державою за допомогою державно-владних інститутів. Г. Гегель, визначаючи державу як духовно-моральну ідею, яка виявляється у формі людської волі та її свободи, зазначав, що усе в державі залежить від верховної ідеї [2, с. 257]. Тож появі в суспільстві значної кількості особистостей передуює відповідно до законодавства природно-правовій концепції, основним принципом якої є принцип верховенства права; формування індивідуальної та суспільної правосвідомості на основі природно-правової доктрини, якою захищаються насамперед такі цінності, як життя, свобода, справедливість і добро. Оскільки ця доктрина є антропоцентричною, то її пронизує ідея невідчужуваності природних прав людини на життя, свободу, справедливе ставлення людини до себе, гідність, власність тощо [3, с. 26]. Забезпечення державою (реалізація, охорона та захист) невід'ємних від людини прав у політичній, економічній, соціальній та інших сферах суспільного життя створюють передумови для її духовного, творчого росту, надають їй відчуття потрібності, причетності до процесів, що відбуваються навколо неї, формують її як діяльну істоту.

Обрання пострадянською Україною, правова система якої мала соціалістичне спрямування, шляху інтеграції з високорозвиненими державами Заходу, загальними засадами конституційного ладу яких є верховенство права, вимагало гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, ратифікації ряду міжнародно-правових актів у галузі прав людини (Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та ін.). В Україні, на теренах якої майже століття існував тоталітарний режим, що визначався вивіщенням держави над людиною, відбулася кардинальна зміна ціннісних орієнтацій. Вищі цінності природного права - невід'ємні права людини, як основа життєдіяльності людини, почали набувати все більшого значення. Держава потребувала докорінної реформи правової системи на основі зміни існуючого

легістського типу праворозуміння (за яким право ототожнювалось із законом) на юснатуралістичний (заснованому на принципах природної справедливості, свободи, добра, рівності, спільного блага тощо), усвідомлення, що права людини є безпосередньо діючим правом і можуть застосовуватися всупереч закону, якщо закон суперечить фундаментальним правам людини: не відображає природно-правові начала; не відповідає загально визнаним міжнародно-правовим принципам і нормам про права людини й громадянина; прийнятий нелегітимним органом державної влади [4, с.4]. Природне право існує поряд з позитивним правом як сукупність вимог, що спричинені об'єктивними умовами життєдіяльності людини, самим життям суспільства. Тому природне право містить такі можливості (права) людини, які зумовлені особливостями її природи (сутності), а також відповідають досягнутому' рівню розвитку суспільства [5, с. 4]. Закон не слід ототожнювати з правом, оскільки не будь-який закон містить ідеї права, не кожен закон є формою права, тобто відображає його ідеї та цінності. Найбільш предметним критерієм правомірності нормативно-правового акта мають бути невід'ємні, невідчужувані права людини. Вони, на думку М. Козюбри, є тим бар'єром, який в державі, яка претендує іменуватися демократичною і правовою, не можна подолати на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою владою [6, с. 34]. Якщо норми закону не відповідають природним законам, які закладені в серцях людей, це означає, що норма закону не виконує свого завдання. За допомогою норм право зберігає баланс інтересів в різноманітному суспільстві, взаємоузгоджує права й обов'язки, що призводить до суспільного визнання рівності, справедливості, свободи волі; надає рівні можливості для задоволення індивідуальних нематеріальних і матеріальних потреб. І оскільки забезпечення матеріальними благами є засобом задоволення фізіологічних, духовних, творчих та інших нематеріальних потреб, то саме особисті немайнові права є найбільш цінними для людини, будучи невід'ємними від її сутності, надаючи їй можливості вільно розпоряджатися собою, забезпечувати особисту свободу, життєво важливі умови існування, є гарантією будь-якого незаконного втручання в сферу її індивідуальної життєдіяльності [7, с. 25].

Для людини, яка перебуває в соціальному середовищі, категорія свободи є визначальною, вона простежується в будь-якому праві. Г.Гегель зазначав, що справжня свобода досягається завдяки визнанню: «Я тільки тоді істинно вільний, якщо й інший також вільний і мною визнається вільним» (Г. Гегель) 11, с. 201]. За допомогою свободи особистості з власними концепціями життя мають можливість співіснувати, взаємоузгоджувати свою поведінку з поведінкою інших суб'єктів. (Локк стверджував, що «природня свобода» людини полягає в тім, аби бути вільною від будь-якої вищої влади на землі, не перебувати під волею чи законодавчою владою людини, а мати за свою владу лише закон природи» [8, с. 227]. Однак свобода індивіда, будучи основним підсумком і головним критерієм досягнень людської цивілізації на різних етапах її історичного становлення та розвитку, можлива лише як право, тільки у правовій

формі, оскільки лише право (як всезагальна, рівна, а тому й однаково справедлива для усіх міра впорядкування, формалізації, регуляції людських відносин) проводить (і здатне провести) розмежовуючу лінію між свободою та сваволею, оформляє та нормує свободу як статус та відносини незалежних один від одного суб'єктів права в рамках загального порядку (в умовах дії загальної правової норми) [9, с. 4]. Головне для свободи людини - особисте самообмеження та особистий самоконтроль, виходячи з високих моральних цінностей та вимог, культурних установок і гуманних, загальнолюдських орієнтацій і спрямованості [10, с. 33].

Свобода, на думку С. Алексєєва, є проявом розуму, завдяки якому людина має можливість існувати як вища істота, здатна вибирати та вирішувати життєві проблеми, розвиватися як особистість. Розумом диктуються права, якими наділена людина від народження і, внаслідок яких вона має визнаватися особистістю. Він допомагає людині ввібрати необхідну інформацію, опрацювати її та використати для досягнення життєвих цілей. Для того, щоб це зрозуміла сама людина, вона повинна мати високий рівень культурного й духовного розвитку. Свобода людини визначається категорією справедливості. Якщо немає справедливості, то не може бути й свободи. Кожна людина має засновану на справедливості недоторканість, яка не може бути порушена навіть процвітаючим суспільством. Із цієї причини справедливість не допускає, щоб втрата свободи одними була виправдана більшими благами інших. Отже, в справедливому суспільстві мають бути встановлені свободи громадян, а права, які гарантуються справедливістю, не мають бути предметом політичної торгівлі або калькуляції політичних інтересів.

Верховенство права через ідеї свободи і справедливості вимагає втілення його в усі сфери діяльності, зокрема й в правотворчу, в якій міра свободи кожної особи відтворюється в мірі свободи та справедливості всього суспільства. Г. Гегель вважав, що «людина усередині себе має мірило правового», «її внутрішня сутність завжди говорить їй, як повинно бути, і вона в собі самій знаходить підтвердження чи не підтвердження того, що має силу закону [1, с. 96]. У нашій державі основні цінності природного права втілені в численних галузевих нормативних актах, центральне місце серед яких займає Конституція України. Природно-правова концепція, відтворена в Основному законі, обумовила в якості первинних принципів свободу та невід'ємність, невідчужуваність прав людини, які належать їй від народження [4]. Зокрема, ст. 3 Конституції України зазначає, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Ст. 27 Основного Закону визначає, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави- захищати життя людини. Крім того, статтею 8 цього ж Закону проголошено, що в Україні визнається й діє принцип верховенства

права. Зазначені положення свідчать про особливе місце особистих немайнових благ фізичної особи в ієрархії соціальних цінностей, спрямованість держави на всебічне забезпечення прав і свобод. Конституційним правам і свободам людини та громадянина притаманні певні властивості і риси, що зумовлюють їхню вирішальну роль у визначенні правового статусу особи в суспільстві та державі, її конституційно-правового статусу. Вони вирізняються від інших прав за змістом і формою закріплення, є основними за змістом не тільки фактично, а й юридично, оскільки визначені на конституційному рівні [1, с. 24].

Положеннями Розділу 2 Конституції України врегульовано права, свободи та обов'язки людини і громадянина, в тому числі і особисті немайнові права, серед яких: право на життя, охорону здоров'я, безпечне для життя й здоров'я довкілля, свобода та особиста недоторканість, повага до гідності та честі, вільний вибір місця проживання та інші немайнові права. Закріплення на конституційному рівні досить широкого переліку прав і свобод людини, зокрема особистих немайнових, означає, що держава визнає права й свободи людини, бере на себе певні зобов'язання створювати сприятливі умови для їх ефективного забезпечення: надавати громадянам справжні можливості для практичної реалізації ними своїх прав і свобод; охороняти права і свободи особи від можливих протиправних посягань; захищати права і свободи особи у випадку їх незаконного порушення [12, с. 363].

Конституційні норми щодо регулювання приватної сфери, в тому числі щодо забезпечення реалізації та захисту особистих прав, знайшли своє відображення в Цивільному кодексі України 2003 р., який загалом відіграв визначальну роль у досягненні особистої свободи людини, побудові життя на основі власної системи її цінностей і життєвих орієнтирів, і яким в основу цивільних відносин, у тому числі й особистих немайнових, було покладено юридичну рівність, вільне волевиявлення та майнову самостійність їх учасників. У сукупності із загальними засадами цивільного законодавства, серед яких неприпустимість свавільного втручання в сферу особистого життя людини, справедливість, добросовісність і розумність, тощо. Цей закон, в цілому, втілює природно-правову доктрину, забезпечив «прорив» невідчужуваних антропосоціальних прав людини в українське цивільне законодавство і, тим самим, підніс на якісно вищий рівень їх державну охорону й захист [13, с. 54].

Особистим немайновим правам особи і громадянина в цивілістиці відведено особливе місце. Не применшуючи значення майнових прав, законодавець визнав їх первинними відносно майнових прав (ст. 1 Цивільного кодексу України), підкреслив значення немайнових прав як невід'ємних від особи-носія цих прав. У юридичній літературі особисті немайнові права мають різну класифікацію, однак в Цивільному кодексі України відбувся їх поділ за спрямованістю або цільовим призначенням на такі, що забезпечують природне існування фізичної особи (Гл. 21 Цивільного кодексу України) та особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (Гл. 22 Цивільного кодексу України). Так, до особистих немайнових прав, що

забезпечують природне існування фізичної особи, відносяться: право на життя; право на усунення небезпеки, що загрожує життю й здоров'ю; право на охорону здоров'я; право на медичну допомогу; право на свободу; право на особисту недоторканість; право на сім'ю; право на опіку й піклування; право на безпечне для життя й здоров'я довкілля та інші. Особистими немайновими правами, що забезпечують соціальне буття фізичної особи є: право на ім'я; право на повагу до гідності та честі; право на повагу до людини, яка померла; право на недоторканість ділової репутації; право на індивідуальність; право на особисте життя та його таємницю; право на свободу пересування; право на недоторканість житла та інші. Ч. 3 ст. 270 Цивільного кодексу України передбачає, що перелік особистих немайнових прав, які встановлені Конституцією України, цим Кодексом та іншим законом, не є вичерпним. Отже, список немайнових прав людини є відкритим. Оскільки кожна людина - неповторна істота, з притаманним тільки їй особливим, для загалу до кінця не пізнаним, внутрішнім світом, то й особисті немайнові потреби в неї можуть виникати абсолютно різні. Законодавець, визнаючи необмежену множинність особистих немайнових прав, прийнявши їх під свою охорону та забезпечивши захист, фактично відмовляється від теорії октройованих («дарованих») прав, які надані особі доброю волею держави чи законодавця, і визнає їхній природний характер [14, с. 229]. На противагу радянському законодавству, в якому немайнові права майже не фігурували, захист прав, які навіть не встановлені законом, але відповідають основним принципам права, є показником антропоцентричного спрямування вітчизняного законодавства, його відповідності міжнародно-правовим підходам до захисту всіх немайнових прав, які можуть належати людині. Так, одним із завдань Ради Європи є приділення в своїй роботі уваги не лише захисту прав і свобод, які вже давно визнані, але: й удосконалювати такий захист, поширювати його на інші права. Україна, як член міжнародного та європейського співтовариства зобов'язана додержуватися загальноприйнятих міжнародних принципів у галузі прав людини, що закріплені в ратифікованих нею міжнародних актах [15, с. 447].

Щодо кількісного виміру належних людині немайнових прав серед науковців існують різні позиції. Так, на думку М. Априаніч, належне регулювання особистих немайнових відносин передбачає наділення правомочної особи тільки одним суб'єктивним правом, відповідно до якого правомочна особа наділена можливістю, крім випадків, встановлених законом, вимагати від усіх оточуючих осіб такого утримання від будь-яких дій, що забезпечує їй свободу визначення власної поведінки в немайновій сфері, не спрямованій на будь-які матеріальні або нематеріальні блага. Це суб'єктивне право може бути визначене як право особистої свободи [16, с. 14]. Р. Стефанчук, зважаючи на неоднозначні позиції щодо розуміння кількісного складу особистих немайнових прав умовно характеризує їх як моністичну та плюралістичну концепції. Підтримуючи плюралістичну концепцію, правильним вважає законодавчий підхід, відповідно до якого нормативна база щодо особистих немайнових прав передбачає широкий каталог

конкретних особистих немайнових прав фізичних осіб, чим здійснює їх позитивну регламентацію та створює реальну можливість охорони особистого немайнового інтересу фізичних осіб, не конкретизуючи їх в певне суб'єктивне цивільне право [17, с. 117].

Частково погоджуючись з тим, що множинність і різноманітність особистих немайнових прав (наприклад, право на охорону здоров'я, право на особисту недоторканість, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на індивідуальність) є складовою особистої свободи людини. Зауважимо, що для охорони належних людині немайнових благ це поняття доволі обширно й потребує детальної регламентації позитивним правом. Наприклад, похідними від права на життя є право на усунення небезпеки, яка загрожує життю й здоров'ю, право на охорону здоров'я, право на медичну допомогу, тощо (оскільки нездійснення або порушення цих прав може призвести до втрати життя). Детальна регламентація не тільки права на життя, але й прав, що походять від нього, дозволяє чітко визначити обсяг правомочностей щодо здійснення права, а також відповідальність за його порушення. Чітка поінформованість щодо змісту права та обсягу відповідальності за його порушення дозволяє особі-носію немайнового права здійснювати його в повній мірі, зменшує кількість порушень права з боку інших осіб, допомагає органам, в чиї обов'язки входить захист конкретного права, захистити його в повному обсязі, зменшує можливість зловживання з їх сторони. Так, ч. 5 ст. 284 Цивільного кодексу України «Право на медичну допомогу» передбачено, що в невідкладних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, медична допомога надається без згоди фізичної особи або батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника. Наявність даної норми виключає відмову лікаря надати медичну допомогу в разі настання реальної загрози життю фізичної особи, навіть якщо сама особа не бажає допомоги. Таким чином конкретна норма виключає можливість вибору для особи, в обов'язки якої входить надання медичної допомоги, надавати чи не надавати допомогу. Зазначена норма робить акцент на особливій цінності життя не тільки для конкретної людини, але й для всього суспільства, забезпечуючи його збереження навіть проти волі самого носія даного права.

У цивільному праві особисті немайнові права визначаються як міра можливої поведінки уповноваженої особи щодо невіддільних від її особистості абсолютних благ немайнового характеру, які позбавлені економічного змісту і надають людині можливість за своїм розсудом, без втручання інших осіб, визначати свою поведінку в сфері особистого життя [18, с. 200]. Цивільним кодексом України (ст. 269) особисті немайнові права розкриваються як такі, що належать кожній фізичній особі від народження або за законом, тісно пов'язані з нею, не мають економічного змісту. Фізична особа володіє ними довічно.

Краще зрозуміти природу особистих немайнових прав дозволяють характерні для них властивості, ознаки, серед яких особистісність, немайновість, об'єктом цих прав виступає

особисте немайнове або інше нематеріальне благо, цілеспрямування на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних або соціальних потреб [17, с. 122].

Особистісність як ознака немайнових прав проявляється в тісному зв'язку цих прав з фізичною особою (ч. 3 ст. 269 Цивільного кодексу України). Від них не можна відмовитись або бути позбавленим цих прав. Р. Стефанчук, характеризуючи дану ознаку, зауважує, що вона проявляється не стільки в їх тісному (як про це говорить Цивільний кодекс України), скільки в їх нерозривному зв'язку з особою носієм 117, с. 1221. Справді, словосполучення «тісно пов'язані», застосоване Кодексом, робить можливим від'єднання людини від визначеного немайнового права. Терміни «невід'єднані», «нерозривні» навпаки вказують на єдність людини та належного їй немайнового права, неможливість позбавлення людини цього права без втрати її цілісності (залежно від права - фізіологічної, моральної, духовної та ін.). Ця ознака розкриває особливий характер особистих немайнових прав, який проявляється не тільки в неможливості позбавлення їх з боку інших осіб, але й у неможливості особи відмовитися від свого немайнового права.

Немайновість особистого немайнового права проявляється в тому, що воно позбавлено економічного змісту, тобто не може бути точно оцінено, для нього не характерна оплатність, його здійснення не супроводжується зустрічним майновим наданням (еквівалентом) зі сторони інших осіб [19, с. 15].

Особливість об'єкта особистих немайнових прав полягає в тому, що ними виступають блага, які втілені в самій особистості - свобода, індивідуальність, життя, здоров'я, повага, ім'я та ін.

Цілеспрямування на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних чи соціальних потреб, будучи ознакою особистого немайнового права, розкриває дух указаній категорії прав, їх аксіологію. За допомогою цієї ознаки права набувають ціннісного орієнтира, тобто спрямованості на забезпечення свого внутрішнього духовного світу [17, с. 125].

Згідно зі ст. 271 Цивільного кодексу України зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно, на власний розсуд визначати свою поведінку в сфері свого приватного життя. Наприклад зміст права на повагу до людини, яка померла (ст. 298 Цивільного кодексу України) становить можливість близьких родичів померлого вимагати від усіх і кожного шанобливого ставлення до нього та його могили. У разі глузу над тілом людини, яка померла, або над місцем її поховання члени її сім'ї, близькі родичі мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди. Оскільки повага базується на толерантності, рівності прав і свобод, вимагає чуйності, доброзичливості, ввічливості зі сторони навколишніх, будь-яке зневажання людини знижує оцінку її почуття гідності. В приведеному прикладі сама людина, в силу свого стану, не може відчувати фізичних і моральних страждань. Разом з тим, у її близьких родичів залежно від їхньої духовності, рівня культури, порушення даного права

викликає негативні емоції, біль та страждання. Тому право на повагу до людини, яка померла, належить саме близьким родичам померлого. Визначення даного права на законодавчому рівні виражає його гуманістичний зміст, засудження байдужості, нечулості, вказує на піклування про людину не тільки під час її біологічного життя, але й після смерті.

Особливістю змісту особистого немайнового права є можливість особи на власний розсуд обирати поведінку в сфері свого приватного життя, чим визначається повага до приватності, визнання автономності людини. Не зважаючи на певні недоліки Цивільного кодексу, в цілому він відображає загальну тенденцію розвитку України як правової держави. Разом з тим, його положення розраховані на розвинуте суспільство з високим рівнем правової свідомості та правової культури, твердою життєвою позицією, бережливе ставлення до особистих немайнових благ, а особливо - до життя, як найбільших правових цінностей. В іншому випадку, право може послугувати на шкоду самій особі. Наприклад, своєрідним антиподом права на життя є право на смерть (суїцид). Фома (Тома) Аквінський обґрунтував заборону суїциду, вказавши, що самогубство є порушенням закону природи, відповідно до якого «усе природне повинно підтримувати своє буття»; це порушення закону моралі, оскільки шкодить суспільству, частиною якого є сам суїцидент; самогубство є порушенням закону Божого, що підкоряє людину Божому провидінню та залишає право лише Богові забирати життя людини. Таким чином, самогубство є потрійним гріхом: перед собою, перед суспільством та перед Богом [20]. Бажання вчинити суїцид може бути викликане масою різноманітних чинників: душевною хворобою, нестерпним болем від втрати близької людини, нерозділеним коханням тощо. Не зважаючи на причину суїциду, він завжди викликає в оточуючих негативне відношення. У нашому суспільстві небажання жити викликають також трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні і пов'язані з переорієнтацією економіки на ринкові відносини, призводять до негативних тенденцій, серед яких падіння рівня життя населення, нехтування найбільшими цінностями (життям, здоров'ям). Зростаючий рівень самогубств вказує на низький рівень опору людини життєвим обставинам, пов'язаний із слабкою життєвою позицією людини, байдужість оточуючих до проблем тих, хто знаходиться поруч. Українське законодавство не передбачає відповідальності людини, яка вчинила замах на власне життя (хоча в ст. 27 Конституції України вказано, що ніхто не може бути свавільно позбавлений життя), вважаючи не правом самої особи.

За визначенням А. Дайсі, а саме - відсутність у сучасної влади широких дискреційних повноважень; додержання юридичної рівності усіх громадян перед законом в межах єдиної, наявної системи юрисдикції; забезпечення прав людини у судовому порядку з українськими реаліями, зазначила, що основні ідеї класичного варіанту концепції верховенства права втілено в Конституції України, а саме - органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та в спосіб, що

передбачені Конституцією та законами України (ст. 19); громадяни мають рівні конституційні права й свободи та є рівними перед законом (ст. 24); права і свободи людини та громадянина захищаються судом, а юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. ст. 55 і 124) [6, с. 28].

Оскільки особа здійснює особисті немайнові права самостійно (крім випадків, коли вона за віком або станом здоров'я не може самостійно їх здійснювати), вільно й на власний розсуд, застосовуючи визначення А. Дайсі до положень Цивільного кодексу України, зазначимо, що в немайнових правовідносинах повноваження органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування зводяться до забезпечення здійснення правомочною особою належних їй немайнових прав (ч. 1. ст. 273 Кодексу). Крім того, фізична особа має право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею особистих немайнових прав (ч. 2 ст. 272 Кодексу). Для виконання визначених законом повноважень відповідними органами мають бути передбачені спеціальні процедури та правила, необхідні для забезпечення здійснення фізичною особою її особистих немайнових прав. Наприклад, реалізація особою, яка досягла шістнадцятирічного віку, права на зміну свого прізвища та ім'я відбувається у відповідному відділі РАЦСу у порядку, передбаченому Постановою КМУ від 11 липня 2007 р. № 915 «Про затвердження Порядку розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи», з урахуванням вимог Цивільного кодексу України.

Зміст ст. 1 Цивільного кодексу України розкриває основні ознаки, які є визначальними в характеристиці цивільно-правових відносин, у тому числі й особистих немайнових. Такими ознаками є юридична рівність усіх учасників цих відносин, їх вільне волевиявлення, майнова самостійність. Отже, не зважаючи на різний соціальний статус суб'єктів права, цивільним законом: закріплено їх формальну рівність між собою та перед законом. Формальна рівність передбачає рівну міру прав і обов'язків у всіх громадян, однаковий для всіх простір соціальної свободи. Міжсуб'єктні домовленості, на яких тримається багато видів суспільних відносин у сучасній державі з розвинутою правовою культурою, будується на рівновазі ціннісних, у тому числі юридичних, статусів її учасників [21].

Установлення формальної рівності є основною ознакою формальної визначеності права. «Формалізм» права не означає стирання всіх розходжень між людьми. Зрівнюючи усіх за формальним принципом, право, не вимагаючи примусового самовдосконалення чи проявів духовної і соціальної свободи, виявляється умовою реалізації людських здібностей саме тим, що віддає їх реалізацію на особистий розсуд громадян. У цьому розумінні формальна рівність виступає гарантом людської унікальності [1, с. 2031. Однак, у державі з низьким рівнем правової культури, вона практично поглинається фактичною нерівністю. Найбільш масштабно нерівність проявляється у відносинах, де об'єктом виступають немайнові блага, особливо

життя, і, на пряму пов'язане з ним, здоров'я. На фоні загального оголошення Конституцією України життя і здоров'я найвищими цінностями, ситуація в Україні є катастрофічною. Вираз «безкарність породжує вседозволеність» якнайскраміше характеризує сьогодення. Ланцюг безвідповідальності, який починається з безкарності за незаконне збагачення (в тому числі за хабарництво), завершується можливістю відкупу від відповідальності за будь-яке порушення. У медичній сфері, де життя* і здоров'я людини залежить від моральних і професійних якостей медичних працівників, їх відсутність призводить до незворотних процесів. Життя людини для більшості медичних працівників не становить ніякої цінності, оскільки є об'єктом доволі прибуткового бізнесу. Аналізуючи ситуацію, враховуючи загальну бідність, неплатоспроможність українського населення, приходимо до висновку, що, наслідком такого «бізнесу» буде приречення людини до хвороби або смерті (не зважаючи на передбачення ч.3 ст. 49 Конституції України права на безоплатну медичну допомогу в комунальних та державних закладах охорони здоров'я). З другого боку, і самі пацієнти провакують лікаря до одержання хабара, сподіваючись отримати більш кваліфіковану медичну допомогу, хоча на професійні якості лікуючого це ніяким чином вплинути не може. Тільки особа з високим рівнем правової свідомості, потрапляючи в подібну ситуацію, заздалегідь знає свої природні права, вимагає їх забезпечення, а, у разі порушення, знайде спосіб їх захисту. Для практичної реалізації прав людина має вивести їх у своїй свідомості з категорії абстрактної у категорію реальну, тому що знання прав не завжди означає їх реальне здійснення та захист.

І. А. Покровський, відмічаючи найбільш необхідні людині блага, зазначав, що людина вже від моменту своєї появи на світ придбаває природне право на захист цих благ, вони складають його природжені права, *jura connata*, права, які витікають із самої якості людини як особистості. Найперше, чого потребує людина, це охорона цих елементарних благ. І право, дійсно, споконвіку бере на себе таку охорону за допомогою встановлення кримінальних покарань за їх порушення, а також відшкодування нанесеної шкоди [22]. Сама держава, керуючись правом, має забезпечити реальну (фактичну) гарантованість прав і свобод людини та громадянина. А вже декларативне проголошення прав і свобод людини не можна розглядати як гарантії [23, с. 86].

Під реальними гарантіями слід розуміти здатність економічної, політичної та правової систем суспільства найповнішим чином забезпечити інтереси та потреби суб'єктів права, створити передумови творчої, вільної та ініціативної діяльності. Найсуттєвішими серед гарантій є «юридичні» гарантії, які, будучи забезпеченими засобами правового впливу, створюють фундаментальну базу для захищеності суб'єктивних прав [24, с. 54].

Однією з найефективніших гарантій існування суб'єктивного цивільного права, в тому числі й немайнового, є його реальний захист державою. А вже, кожне суб'єктивне право, відповідно до принципу «юридичної синхронності», повинно бути забезпечене відповідним

обов'язком, а невиконання останнього, в свою чергу, повинно бути забезпечено відповідальністю. В іншому випадку, суб'єктивне право не може вважатись гарантованою можливістю, а перебувати у форматі немайнового інтересу [17, с. 246]. Закріплення на конституційному рівні основних засад захисту прав і свобод створює обов'язок для державних органів щодо забезпечення такого захисту. В Україні захист немайнових прав передбачає як юрисдикційну форму, до якої відноситься судовий захист, захист прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, захист прав Уповноваженим Верховної Ради з прав людини (омбудсманом), так і неюрисдикційну, яка передбачає самозахист своїх прав уповноваженою особою. Запровадження інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є додатковим, порівняно новим позасудовим механізмом захисту прав, запровадження якого є показником європейської спрямованості України, визнання пріоритету людини, її прав і свобод. Однак найбільш поширеним є судовий захист, який може здійснюватись як загальними способами, визначеними ст. 16 ЦК України (припинення дії, що порушує право, визнання правочину недійсним, відшкодування моральної (немайнової) шкоди), так і спеціальними способами, які обираються відповідно до змісту права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило це порушення (ст. 275 ЦК України). Наприклад у разі порушення права на повагу до гідності та честі внаслідок поширення недостовірної інформації, особа, право якої порушено, може застосувати спеціальний спосіб захисту, що полягає у спростуванні цієї інформації (ст. 277 Цивільного кодексу України), а також на відшкодування моральної (немайнової) шкоди (ст. 16 Цивільного кодексу України), що є загальним способом захисту немайнового права. Відшкодування моральної шкоди є відносно новим способом захисту прав та інтересів, оскільки радянським законодавством такого захисту не передбачалося.

Найвищою судовою інстанцією і на сьогоднішній день найбільш ефективною, є захист прав людини, зокрема й особистих немайнових прав, Європейським судом, який розглядає скарги стосовно порушення положень Конвенції про захист прав і основних свобод людини. Оскільки особа може звернутися до Європейського суду тільки після того, як вичерпала всі засоби національного захисту, позивачем у таких справах виступає держава.

Незважаючи на популярність судової форми захисту прав, в основному їх розгляд відбувається за позовами, що випливають з договірних відносин. Захист судом особистих немайнових прав, навпаки, досі не популяризований, що однак не свідчить про відсутність порушень у цій сфері, а скоріше про непоінформованість основної маси населення про можливість та порядок такого захисту.

У питаннях захисту немайнових прав важлива роль відводиться самим учасникам немайнових правовідносин. По-перше, оскільки порушення може бути викликано діями або бездіяльністю не тільки представників органів державної влади, органів влади Автономної

Республіки Крим і органів місцевого самоврядування, юридичними особами, їх працівниками, окремими фізичними особами, професійні обов'язки яких стосуються особистих немайнових прав фізичної особи, а також і діями фізичних та юридичних осіб, у чиї службові або професійні обов'язки не входить забезпечення здійснення особою немайнових прав, тому всі, без виключення, в державі повинні утримуватися від порушення прав інших осіб. При цьому велике значення має не тільки власне утримання від порушення прав інших осіб, але й не байдуже ставлення до порушень прав іншими осіб. Як слушно зазначає А.С. Мучник, психологічна установка і практична готовність кожного захищати свої та чужі права в якості особистісних цінностей - ядро правової культури нації. Пристрасний захист прав іншої людини - найбільша гарантія захисту своїх прав [25, с. 450]. Щоденно, перебуваючи у взаємовідносинах один з одним, люди відчують конфлікт інтересів. І потрібно мати дійсно високий рівень правової свідомості, щоб власні інтереси врегулювати з інтересами інших. Насильницький же спосіб вирішення конфлікту обирається саме через низький рівень правосвідомості й відповідний культурний фактор [26, с. 44]. Реалії сучасного українського життя якраз свідчать про масові порушення як з боку владних структур (особливо судових), так і з боку населення. Це й намагання будь-яким способом обійти недосконалий закон, його нівелювання, зловживання правом, що призводить до приниження гідності, честі, заперечення індивідуальності людини, обмеження свободи, тощо. Довести, що особа стала жертвою, наприклад, психологічного тиску з боку іншої особи, практично не видається можливим навіть за наявності відповідних норм Конституції України та цивільного законодавства. З позиції С Архіпова кожен суб'єкт права - це, по суті, сукупність правових ідей, уявлень про те, яким повинно бути право, його норми. Звідси й правопорядок спирається на ті правові ідеї та уявлення, які виникають у правосвідомості індивіда і ним підтримуються [26, с. 45]. Індивідуальна правосвідомість та суспільна правосвідомість взаємовизначаються одна одною. Тобто суспільна свідомість має вплив на формування індивідуальної правосвідомості і навпаки, сукупність і взаємозв'язок правосвідомості різних індивідів визначають суспільну правосвідомість.

На жаль, не зважаючи на великі наукові напрацювання в сфері вивчення права, втому числі й цивільного права, його сприйняття залишається неоднозначним. М.Братасюк розвиток цивільного права вбачає в розвиненому філософському світогляді представників цієї галузі, яка має колосальний потенціал у формуванні, ствердженні й захисті людини-особистості як повноцінного, а не декларованого, суб'єкта приватного права [27, с. 44]. Ствердження принципу верховенства права в приватному житті людей, на її думку, є можливим тільки при переведенні від нормативістсько-легістських засад до юснатуралістичних, які на перше місце ставлять людину-особистість, її свободу, приватність тощо.

Тлумачення права як закону не узгоджується з положеннями норм, які містять права людини. Низька якість життя суспільства свідчить про абсолютне нівелювання права в нашому суспільстві, розрив зв'язку з нормативно-правовими актами і реальним життям. Розвиток правової системи має йти паралельно з розвитком правосвідомості громадян. Як наголошував І. Ільїн, право лише тоді знаходить предикат сили, лише тоді здійснює своє призначення, якщо правова свідомість сприйме його, наповниться його змістом і дозволить новому значенню впливати на життя душі, визначити її рішення й спрямувати поведінку людини. Тоді право стане силою у внутрішньому, а через це й у її зовнішньому житті [28, с. 40].

Право є ніщо, коли його положення не знаходять своєї реалізації в діяльності людей, у суспільних відносинах. Не можна зрозуміти право, якщо відволіктися від механізму його реалізації в житті суспільства [29].

Зафіксовані в Конституції України гарантії, на жаль, поки юридично виваженими не можна назвати, як того вимагають стандарти правової держави [23, с. 86]. Особисті немайнові права, закріплені Конституцією України та цивільним законодавством, мають, на жаль, декларативний характер. Однією з причин ускладнення практичної реалізації прав людиною є «засміченість» нормативних актів, неоднозначність тлумачення категорій, що містять норми, складність сприйняття пересічною людиною змісту їх положень. З одного боку, пасивність, низький рівень правової свідомості, байдужість самих людей, а з другою боку - відсутність бажання в держави, у відповідних державних органів, подолати правовий нігілізм, який проник у всі сфери життя. Незважаючи на сприяння окремих засобів масової інформації в ознайомленні людей з їх невід'ємними природними правами (і то, переважно в години, коли основна частина населення знаходиться на роботі), відсутність дієвих державних освітніх програм, масштабне засилля низькоякісної інформації, яка вселяє в свідомість людини псевдоцінності, в той час, як знищує основні моральні цінності, призводить до процесів, що прямо протилежні тим, які мають відбуватися в Україні, яка проголосила себе правовою державою. Поширення по телебаченню, в Інтернеті інформації за замовленням публічних осіб (співаків, політиків), що підвищує їх рейтинги, і водночас є недопустимою в суспільстві зі здоровим морально-етичним образом, формує в уяві людей, а особливо молоді, антиморальні, антигуманні цінності. Оскільки під поняттям «гідність людини» як загально філософської категорії та об'єкта цивільних правовідносин розуміють визнання за людиною зазначеної цінності (об'єктивний аспект), а з другого боку, - внутрішню самооцінку особою своїх якостей, а під поняттям «честь» слід розуміти зовнішню оцінку фізичної особи з боку суспільства чи соціальної групи, членом якої вона є [14, с. 266], можна собі лише уявити, яка гідність може бути в такої особи, і, яку оцінку їй може дати суспільство.

Проголошені Конституцією України вимоги щодо верховенства права, гарантій прав і свобод людини, орієнтири на цінності та стандарти Європейського Союзу зобов'язує нашу

державу до безумовного дотримання невід'ємних прав і свобод людини, до неухильного підвищення рівня захисту особистих немайнових прав, які є вищими від будь-якого закону чи іншого акта держави. У нашій країні склалася хибна думка, що держава надає особі права та визначає їхній обсяг. Необхідно переосмислити дану проблему, адже особисті немайнові права є природними, і повинні належати особі в силу факту її існування. Дані права здійснюються особою в приватній сфері, тому вона сама визначає для себе обсяг особистих немайнових прав, а держава повинна лише надати їй можливості для цього.

Проте, не лише держава винна в сучасному стані нашого суспільства, в якому порушення особистого немайнового права є частим явищем. Кожна людина повинна усвідомити, що саме вона є цінністю цього суспільства, і не держава, і ніхто інший, а сама вона повинна вимагати шанобливого ставлення до себе. До того ж, не слід перевищувати роль закону, адже сама правова норма не в силі забезпечити дотримання особистих немайнових прав. А.П. Довженко писав: «У нас немає справжнього почуття гідності, і поняття особистої свободи існує в нас як щось індивідуалістичне, анархічне, як поняття волі (звідси індивідуалізм і отаманство), а не як народно-державне розуміння... свободи, як усвідомлення необхідності» [11, с. 186].

Отже, розвиток України як демократичної держави та побудова в ній громадянського суспільства актуалізує проблему утвердження людини-особистості - дієвого, усвідомлюючого свою пріоритетну роль перед державою суб'єкта права. Особисті немайнові права, будучи невід'ємними від сутності людини, надають їй можливість визначати власну життєстверджуючу поведінку в середовищі собі подібних, є проявом свободи і справедливості.

Наша держава, розпочавши євроінтеграційні процеси, на основі ратифікованих нею основних міжнародних актів про права й свободи людини, взяла на себе зобов'язання щодо їх забезпечення. Закріплення в Конституції України (ст. 3) положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а також, що в Україні визнається й діє принцип верховенства права (ст. 8) вказує на те, що основними орієнтирами діяльності держави має бути реалізація природно-правової доктрини.

Забезпечення державою здійснення особистих немайнових прав людиною передбачає їх законодавче закріплення, створення гарантій реалізації та захисту цих прав. Незважаючи регламентацію в Конституції України та Цивільному кодексі України невід'ємних прав людини, їх практична реалізація вказує на декларативний характер цих прав. Найвагомішою причиною, що є перешкодою в реалізації особою прав Н. Карпачова виділяє бідність, є брутальним порушенням прав людини, і через неї унеможливується реалізація всіх інших прав. В основі проблеми бідності в Україні лежить, насамперед, брутальне порушення прав більшості членів українського суспільства на доступ до ресурсів, до національного багатства [30, с. 7]. Всебічне

порушення особистих немайнових прав як з боку органів державної влади, осіб, в обов'язки яких входить забезпечення цих прав, так і з боку самих громадян, свідчить про те, що в нашій державі особисті немайнові права не набули визначального значення, що є наслідком низької правової свідомості громадян та відсутності правової культури усього суспільства.

Висновки до розділу 3

1. Аналіз літератури дає підстави стверджувати, що недотримання мінімальності засобів втручання в конвенційні права та свободи як елементу принципу пропорційності та, особливо, правова невизначеність цієї якості засобів потенційно створює умови дискримінації, а, отже, й порушення принципу верховенства права. Отже, проблема з'ясування принципу пропорційності потребує, зокрема, дослідження особливостей морально-правового змісту та якості засобів забезпечення прав і свобод відповідно до принципу пропорційності.

Тому, вибір засобів, що гарантують реалізацію фундаментального конвенційного права, пов'язано із необхідністю збереження ідей і цінностей демократичного суспільства, єдності духу та букви права. З позицій верховенства права розглядається і застосування органами виконавчої влади засобів, що визначені як втручання в права і свободи. У першу чергу, будь-яке втручання в права та свободи повинно бути передбачено законом, що належним чином опублікований.

2. Європейські стандарти прав людини не є для сучасної людини нормами поведінки, а є орієнтирами, вказівниками в способі життя та в правилах побудови правовідносин, тобто Культура людини дозволяє визначати рівень її моральності, адже пріоритетність матеріальності повинна відходити у вчорашній день. Людина, минаючи етап інстинктивного, тваринного сприйняття всесвіту, переходить на рівень духовний. Вважаємо за доцільне наголосити на необхідності підвищення авторитетності судів, на практичному розмежуванні судової системи та правосуддя загалом від політичних впливів, удосконалення структури органів слідства, не голослівному, а дієвому захисті прав людини, підвищенні правової культури населення, зростанні авторитету права серед державних органів та громадян зокрема. Однією з цілей Конвенція про захист прав людини та основних свобод має на меті впровадження спільних цінностей, демократії, соціальних і культурних стандартів на європейському континенті. Нинішнім українцям треба глибинно реформувати правову сферу, замінивши існуючу легістську доктрину на природноправову, щоб обперти на природноправові засади європейські стандарти прав людини, інакше ця мета ними не зможе бути досягнута.

3. Наша держава, розпочавши євроінтеграційні процеси, на основі ратифікованих нею основних міжнародних актів про права й свободи людини, взяла на себе зобов'язання щодо їх забезпечення. Закріплення в Конституції України (ст. 3) положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною

цінністю, а також, що в Україні визнається й діє принцип верховенства права (ст. 8) вказує на те, що основними орієнтирами діяльності держави має бути реалізація природно-правової доктрини.

Забезпечення державою здійснення особистих немайнових прав людиною передбачає їх законодавче закріплення, створення гарантій реалізації та захисту цих прав. Незважаючи регламентацію в Конституції України та Цивільному кодексі України невід'ємних прав людини, їх практична реалізація вказує на декларативний характер цих прав. Найвагомішою причиною, що є перешкодою в реалізації особою прав, на наше переконання, є бідність, брутальне порушення прав людини, і через неї унеможлиблюється реалізація всіх інших прав. В основі проблеми бідності в Україні лежить, насамперед, брутальне порушення прав більшості членів українського суспільства на доступ до ресурсів, до національного багатства. Всебічне порушення особистих немайнових прав як з боку органів державної влади, осіб, в обов'язки яких входить забезпечення цих прав, так і з боку самих громадян, свідчить про те, що в нашій державі особисті немайнові права не набули визначального значення, що є наслідком низької правової свідомості громадян та відсутності правової культури усього суспільства

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 3

ПІДРОЗДІЛ 3.1

1. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 3.02.2006 № 3477-IV; Указ Президента України «Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10 травня 2006 року № 361/2006.
2. *Кучеренко П.А.* Реализация международных избирательных стандартов в правовой системе Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2007. 21с.
3. *Демичева З.Б.* Правовые стандарты Совета Европы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2006. 22с.
4. *Демичева З.Б.* Правовые стандарты Совета Европы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2006. 21с.
5. *Шевчук С.* Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К, 2007, 165с; *Абашидзе А.Х., Алисевич Е.С.* Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод : учебное пособие. М., 2007. 231с.
6. Новий тлумачний словник української мови: 42 000 слів: у 4 т.: для студ. вищих та серед, навч. закл. / уклад.: Василь Яременко, Оксана Сліпушко. К. : Аконті, 1998. 487с.

7. *Мурашин О.Т.* Модельні нормативно-правові акти в процесі інтеграції правових систем. *Трансформація правової системи України: євроінтеграційний вибір*. К., 2009. 236с.
8. *Шевчук С.* Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні. К., 2007.
9. *Темченко В.І.* Функції держави із забезпечення прав людини у ринковій економіці. *Право України*, 2003. №5. С. 48; Темченко В.І. Права і свободи людини як критерій розмежування функціональної спрямованості держави. *Підприємництво господарство і право*. 2005. №11. С.65-78.
10. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іваненка. К., 2007. С. 106-117.
11. Темченко В.І./ Верховенство права у механізмі забезпечення громадянських прав в умовах євроінтеграції. *Трансформація правової системи України: євроінтеграційний вибір*. К., 2009. С. 178-248; Темченко В.І. Особливості співвідношення Європейської Конвенції з прав людини, практики Страсбурзького Суду та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2007. №4. С. 91-99; Темченко В.І. Верховенство права у практиці Євросуду та Конституційного Суду України. *Наукові записки: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 64. С. 15-20.
12. *Козюбра М.І.* Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки: Збірник наукових праць. Юридичні науки*. К., 2007. Т. 64.
13. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). *Вісник Конституційного Суду України*. 2005. № 5. С. 45.
14. Конституція України: Науково-практичний коментар / В.Б. Авер'янов, О.В. Батанов, Ю.В. Баулін та ін. / Ред. кол.: В.Я. Тацій, Ю.П. Битяк, Ю.М. Грошевой та ін. Харків, 2003. С. 116-120.
15. *Аллан Т.Р.С.* Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права/ пер. з англ. Р. Семківа. К., 2008. 345с.
16. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іваненка. К., 2007.
17. *Кернз В.* Вступ до права Європейського Союзу : навч. посіб. / пер. з англ. К., 2002. 342с.
18. *Рабинович П.М.* Европейские стандарты прав человека: онтологические и гносеологические аспекты (в свете решений Европейского суда по правам человека).

Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы / под общ. ред. Е.Б. Кубко, В.В. Цветкова. К., 2003. 176 с.

19. Рабинович П.М. Европейские стандарты прав человека: онтологические и гносеологические аспекты (в свете решений Европейского суда по правам человека). *Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы* / под общ. ред. Е.Б. Кубко, В.В. Цветкова. К., 2003. С. 45.
20. Рада Європи. Комітет міністрів. Рекомендація № К (2000) 7 «Про право журналістів не розкривати свої джерела інформації». *Бюлетень Бюро інформації Ради Європи в Україні*. 2003. № 10. С.23-45.
21. Абашидзе А.Х., Алисевич Е.С. Право Совета Европы. Конвенция о защите прав человека и основных свобод : учебное пособие. М., 2007. 235 с.
22. Рабинович П.М. Европейские стандарты прав человека: онтологические и гносеологические аспекты (в свете решений Европейского суда по правам человека). *Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы* / под общ. ред. Е.Б. Кубко, В.В. Цветкова. К., 2003. 236с.

ПІДРОЗДІЛ 3.2

1. Soering v United Kingdom (1989). §89.
2. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті правової традиції. 2-е вид. Випр. доп. К.: Реферат, 2007. 349 с.
3. Kingdom (2000). § 26; Malone v. United Kingdom (1984). § 64.
4. Vogt v. Germani (1995). § 52-53.
5. Chassagnou and Others v. France (1999). § 112.
6. Решение «Национальный профсоюз полиции Бельгии против Бельгии» от 27 октября 1975 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001. 123 с.
7. Vogt V. Germani (1995). § 52-53.
8. Решение «Гудвин против Соединенного Королевства» от 27 марта 1996 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. Т. 2. М., 2001. 156 с.
9. Решение «Матье-Мозн и Клерфейт против Бельгии» от 8 июля 1986 г. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 2. 2001. 231 с.
10. Решение «Акдивар и другие против Турции» от 16 сентября 1996 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 2. 2001. 126 с.
11. Решение «Эйри против Ирландии от 9 октября 1979 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001. 127 с.

12. Решение «Къелдсен, Буск Мадсен и Педерсен против Дании» от 7 декабря 1976 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения:* в 2-хт. М., Т. 1. 2001. 132 с.
13. Chassagnou and Others v. France (1999). § 113.
14. Ozgiir Gundem v. Turkey (2000). § 42.
15. Chassagnou and Others v. France (1999). § 112.
16. Chapman v. United Kingdom (2001). § 91.
17. Chapman v. United Kingdom (2001). § 92.
18. Решение «Национальный профсоюз полиции Бельгии против Бельгии» от 27 октября 1975 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения:* в 2-хт. М., Т. 1. 2001. 124 с.
19. Решение «S.W. против Соединенного Королевства» от 22 ноября 1995 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения:* в 2-хт. М., Т. 2. 2001. 125 с.
20. Решение «Гудвин против Соединенного Королевства» от 27 марта 1996 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения:* в 2-хт. М., Т. 2. 2001.
21. Решение «S.W. против Соединенного Королевства» от 22 ноября 1995 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения:* в 2-хт. М., Т. 2. 2001.
22. Решение «Серинг против Соединенного Королевства». *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения:* в 2-хт. М., Т. 1. 2001.
23. Рішення у справі «Г. проти Франції» від 27 вересня 1995 року. *Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993-2002рр.)*. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія II. Коментарі прав і законодавства. Вип. 3. / Редкол. : П.М. Рабінович та ін. Х., 2003. 236 с.
24. Рішення у справі «Кантоні проти Франції» від 15 листопада 1996 року. *Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993-2002рр.)*. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія II. Коментарі прав і законодавства. Вип. 3. / Редкол. : П.М. Рабінович та ін. Х., 2003. 341 с.
25. Решение «Аллене де Рибемон против Франции» от 10 февраля 1995 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения:* В 2-хт. М., Т. 2. 2001. 176 с.
26. Решение «Национальный профсоюз полиции Бельгии против Бельгии» от 27 октября 1975 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения:* в 2-хт. М., Т. 1. 2001. 165 с.

27. Решение «S.W. против Соединенного Королевства» от 22 ноября 1995 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 2. 2001.
28. *Charman v. UK* (2001). § 70. 156 с.
29. Рішення у справі «Кхан проти Сполученого Королівства» від 12 травня 2000 року. *Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993-2002рр.)*. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія II. Коментарі прав і законодавства. Вип. 3.1 / Редкол. : П.М. Рабінович та ін. Х., 2003. 265 с.
30. Решение «Класс против Федеративной Республики Германии» от 6 сентября 1978 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001.
31. Решение «Сандитайме» против Соединенного Королевства» от 26 апреля 1979 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001.
32. *United Communist Parti of Turkey and Others v. Turkey* (1998). § 47; *Vogt v. Germani*, (1995). § 52-53.
33. Решение «Маккан и другие против Соединенного Королевства» от 27 сентября 1995 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 2. 2001; *Dzhamayeva and Others v. Russia* (2009). § 73.
34. Решение «Энгель и другие против Нидерландов» от 8 июня 1976 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001.
35. Решение «Маркс против Бельгии» от 13 июня 1979 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001.
36. Решение «Маркс против Бельгии» от 13 июня 1979 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001.
37. Решение «Голдер против Соединенного Королевства» от 21 февраля 1975 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: В 2-хт. М., Т. 1. 2001.
38. Решение «Эйри против Ирландии» от 8 октября 1979 года. *Европейский Судно правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001.
39. Решение «Артико против Италии» от 13 мая 1980 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001.
40. *Chassagnou and Others v. France* (1999). § 113.
41. Решение «Чахал против Соединенного Королевства» от 15 ноября 1995 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 2. 2001.
42. Решение «Уингроу против Соединенного Королевства» от 25 ноября 1996
43. Года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2- хт. М., Т. 2. 2001.

44. Решение «Гудвин против Соединенного Королевства» от 27 марта 1996 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 2. 2001.
45. Решение «Мануссакис против Греции» от 26 сентября 1996 года. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 2. 2001.
46. *Ceylon v. Turkey* (1999). § 34.
47. *Ceylon v. Turkey* (1999). § 34.
48. *Nikula v. Netherlands* (2002). § 52-54.
49. *Nikula v. Netherlands* (2002). § 52.
50. Решение «Матъе-Моэн и Клерфейт против Бельгии» от 8 июля 1986 г.. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001.
51. *Young, Janies and Webster V. United Kingdom* (2002). § 63; *Chassagnou and Others v. France* (1999). § 112.
52. *Olsson v. Suede* (1988). §61-62.
53. Рішення у справі «Броньовський проти Польщі» від 22 червня 2004 року. *Практика Європейського суду з прав людини: Рішення у справі*. Коментарі, 2004. № 4.
54. Конвенція про захист прав людини та основних свобод.
55. Решение «Голдер против Соединенного Королевства» от 21 февраля 1975 г. *Европейский Суд по правам человека. Избранные решения*: в 2-хт. М., Т. 1. 2001.
56. *Odievre V. Franse* (2003). § 55.
57. *Aziz v. Cyprus* (2004). § 34; *Thlimmenos v. Greece* (2000). § 44.
58. *Aziz v. Cyprus* (2004). § 34; *Willis v. the United Kingdom* (2002). § 39.
59. *Aziz v. Cyprus* (2004). § 354; *Dudgeon v. the United Kingdom* (1981). § 67; *Chassagnou and Others v. France* (1990). § 89.
60. Лучак против Польши : Постановление от 27 ноября 2007 г.: Вынесено IV Секцией = *Luczak v. Poland*, № 77782/01 / Европейский Суд по правам человека. *Бюллетень Европейского Суда по правам человека*. 2008. № 5. 237 с.
61. Петров против Болгарии Постановление от 22 мая 2008 г.: Вынесено V Секцией = *Petrov V. Bulgaria*, 15197/02 / Европейский Суд по правам человека. *Бюллетень Европейского Суда по правам человек.*, 2008. № 10.
62. D. Н. и другие против Чехии : Постановление от 13 ноября 2007 г.: Вынесено Большой Палатой = *D. H. and Others v. Czech Republic*, № 57325/00 / Европейский Суд по правам человека. *Бюллетень Европейского Суда по правам человека*. 2008. № 5.
63. *Deweer V. Belgium* (1980). § 49.
64. *Colozza v. Itali* (1985). § 29.
65. *Plattform «Arzte flir das Leben» v. Austria* (1988), §31.
66. *Niemietz v. Germani* (1992). § 29.

67. Серед багатьох інших джерел, рішення у справах: *W v. Switzerland* (1993). § 30; *Stogmuller v. Austria* (1988). § 4; *Wemhoff v. Germani* (1968). § 10; *Frydlender v. France* (1996). § 43.
68. *Yemanakova v. Russia* (2004). § 39.
69. *I v. United Kingdom* (2002). § 52.
70. *Selmouni c. France* (1999). §101.
71. *Bursuk v. Rouvanie* (2004). § 90.
72. *Hatton and Others v. the United Kingdom* (2001). § 94-97.
73. Див. рішення: *Hatton and Others v. the United Kingdom* (2001). § 95-96; див. також справи: *Rees v. the United Kingdom* (1986). § 37; *Lopez Ostra v. Spain* (1994). § 51; *Powell and Rayner v. the United Kingdom* (1990). § 41; *Leander v. Sweden* (1987). § 59 та рішення у справі: *Guerra v. Italy* (1998). § 58; *Leonid Shofman v. Russia* (2005). § 34.
74. *Hatton and Others v. the United Kingdom* (2001). § 97.
75. *Chapman v. United Kingdom* (2001). § 103.
76. *Leander v. Sweden* (1987). § 59; *Miailhe v. France* (1993).
77. *Фадеева против России* : Постановление от 9 июня 2005 г. : Вынесено I Секцией (в прежнем составе) *Fadeyeva - Russia*, № 55723/00 / Европейский Суд по правам человека. *Бюллетень Европейского Суда по правам человек*. 2005. № 11. С.43-56.
78. *Фурлепа против Польши* : Постановление от 18 марта 2008 г. : Вынесено IV Секцией = *Furlera v. Poland*, 62101/00 / Европейский Суд по правам человека. *Фурлепа против Польши* : Постановление от 18 марта 2008 г. : Вынесено IV Секцией = *Furlera V. Poland*, № 62101/00/ Европейский Суд по правам человека. *Бюллетень Европейского Суда по правам человека*. 2008. № 9. С.45- 78.
79. *Фегершельд против Швеции* : Решение от 26 февраля 2008 г. : Вынесено 111 Секцией = *Fagerskiold v. Sweden*, № 37664/04 / Европейский Суд по правам человека. *Бюллетень Европейского Суда по правам человека*. 2008. № 8. С. 45-67.
80. Див.: *Фадеева против России*: Постановление от 9 июня 2005 г. : Вынесено I Секцией (в прежнем составе) *Fadeyeva - Russia*, № 55723/00 / Европейский Суд по правам человека. *Бюллетень Европейского Суда по правам человека*. 2005. № 11. С.56-78.
81. *Mikulic V. Croatia* (2002). § 58.
82. Рішення у справі «Мікулич проти Хорватії» від 7 лютого 2002 року. *Вибрані рішення Європейського суду з прав людини (1993-2002pp.)*. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України. Серія II. Коментарі прав і законодавства. Вип. 3. / Редкол. : П.М. Рабінович та ін. Х., 2003. 134с.
83. *Odievre V. Franse* (2003). § 46-47.
84. *Mikulic v. Croatia* (2002). § 58.

85. *Odievre v. Franse* (2003). § 46-47.
86. *Airey v. Ireland* (1979), § 26; *Andronicou and Constantinou* (1997).
87. *Airey v. Ireland* (1979). § 26.
88. *Fayed v. United Kingdom* (1994). § 65.
89. *Nachova and Others v. Bulgaria* (2005). § 93, 104.
90. *Nachova and Others v. Bulgaria* (2005). § 95.
91. *Raimondo v. Italy* (1994).
92. *H.L. v. United Kingdom* (2004). § 89; *Guzzardi v. Italy* (1980). § 92.
93. *Seimuni v. France* (1999). § 100.
94. *H.L. v. United Kingdom* (2004). § 98.
95. *Vernillo v. France* (1991). § 30.
96. *Уертеіеп v. Belgium* (1996). § 33; *Van Orshoven v. Belgium* (1997). §41.
97. *Tagirova and Others v. Russia* (2008). § 67.
98. *Bursuk V. Rouvanie* (2004). § 4.
99. *Dickson v. United Kingdom* (2007).
100. *Riad and Idiab v. Belgium* (2008).
101. *Barsom and Varli v. Sweden* (2007).
102. *Aleksanyan v. Russia* (2008).
103. *K. R. v. Poland* (2008).
104. *M. v. Germany* (2008).
105. *Korbelyv. Hungari* (2008).
106. *Amman v. Switzerland* (2000). § 56; *Nicdba v. Poland* (2000). § 79.
107. *Cantoni v. France* (1996). § 31.
108. *Wille v. Liechtenstein* (1999). § 43. *Demut v. Switzerland* (2002). §43.
109. *United Communist Parti of Turkey and Others v. Turkey* (1998). § 47; *Vogt v. Germani*, (1995). § 52-53.
110. *Odievre v. Franse* (2003). § 42.
111. *Gaskin v. United Kingdom* (1989); *Mikulic v. Croatia* (2002); *Odievre v. Franse* (2003).
112. *Gaskin v. United Kingdom* (1989).
113. *Mikulic V. Croatia* (2002). § 53.
114. *Odievre v. Franse* (2003). § 49.
115. *Odievre v. Franse* (2003). § 38,49.

ПІДРОЗДІЛ 3.3

1. *Філософія права: навч. посібник / Данільян О.Г., Байрачна Л.Д., Максимов С.І. та ін. / за заг. ред. О.Г. Данильяна. К.: Юрінком Інгср, 2002. 272 с.*
2. *Мигаль С. Філософія права в системі наук / С. Мигель. Філософські обрії. 2007. № 18. С. 255-268.*

3. *Патей-Братасюк М.Г.* Філософія права: навч. посібник / М.Г. Патей-Братасюк. Тернопіль, 2006. 344 с.
4. *Чепульченко Т.О.* Принцип верховенства права як відображення генезис прав людини в сучасній правовій державі [Електронний ресурс] / Т.О. Чепульченко. Режим доступу: www.pbuv.gov.ua.
5. *Грищук О.* Природне право як форма об'єктивації цінності людини / О. Грищук. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2006. Вип. 43. С. 3-8.
6. *Погребняк С.* Принцип верховенства права: деякі теоретичні проблеми / С. Погребняк. *Вісник Академії правових наук України., 2006. № 1(44).* С. 26-36.
7. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / за ред. акад. НАН України Ю.С. Щемшученка. К.: Вид-во «Юридична думка», 2008. 252 с..
8. *Головатий С.* Верховенство права: монографія / С. Головатий. у 3-х кн. К.: Видавництво «Фенікс», 2006. БХІУ. 1747 с. (бібліографія; додаток: глосарій; рез. англ.). Книга 1. Верховенство права: від ідеї до доктрини.
9. *Нерсесянц В.С.* Проблема ценностного похода в праве: традиции и обновление. / В.С. Нерсесянц и др. (отв. ред.). РАН Институт Государства и права. М., 1996. 89 с.
10. *Семенов В.С.* О перспективах человека в XXI столетии / В.С. Семенов. Б.м.: [б. и.]. *Вопросы философии.* 2005. № 9. С. 26-37.
11. *Дж. Ролз.* Теория справедливости / [Електронний ресурс] / Дж. Ролз / Режим доступу: www.musa.narod.ru.
12. *Грищук О.В.* Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Грищук. К.: Атїка, 2007. 432 с.
13. *Рабінович П.* Природні права людини і Цивільний кодекс України / П. Рабінович. *Юридична Україна.* 2005. № 7. С. 48-55.
14. Цивільний кодекс України: Коментар / за заг. ред. Є.О. Харитонова, О.М. Калітенко. Одеса: Юридична література. 2004. 1112 с.
15. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х. 2-е вид., перероб. і доп. / за ред. О.В. Дзери (кер.авт. кол.), Н.С. Кузнєцової, В.В. Луця. К.: Юрінком Інтер, 2006. Т. 1. 832с.
16. *Пунда О.О.* Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: монографія / О.О. Пунда. Хмельницький-Київ, 2005. 436 с.
17. *Стефанчук Р.О.* Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / Р.О. Стефанчук; відп. ред. ЯМ. Шевченко. Хмельницький: Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2007. 626с.

18. Цивільне право України: підручник / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спаси-бо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. У 2-х Т. К.: Юрінком Інтер, Т.1. 2004. 480 с.
19. Анисимов А.Л. Честь, достоинство, деловая репутация под защитой закона / [Електронний ресурс] / А.Л. Анисимов. *Норма*. 2004. 88с. Режим доступу: www.juristlib.ru.
20. Чудакова О. Феномен суїциду / [Електронний ресурс] / О. Чудакова / Режим доступу: www.politik.org.ua.
21. Левкулич В.В. Морально-етичний та правовий зміст категорії «рівність» / [Електронний ресурс] / В.В. Левкулич. *Мультиверсум. Філософський альманах*. К.: Центр духовної культури, 2004. № 39. Режим доступу до журналу: www.filosof.com.ua.
22. Покровский И.А. Основные проблемы гражданского права / [Електронний ресурс] / И.А. Покровский / Режим доступу: www.civil.consultant.ru.
23. Головченко В. Теоретико-прикладні аспекти правоздатності та суб'єктивних прав особи / В. Головченко, О. Головченко. *Право України*. 2009. № 5. С. 82-87.
24. Стефанчук Р. Принципи та гарантії здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб / Р. Стефанчук. *Юридична Україна*. 2007. № 3. С. 48-57.
25. Мучник А.Г. Философия достоинства, свободы и прав человека / А.Г. Мучник. К.: Парламентское издательство, 2009. 672 с.
26. Тимошенко В. Визначальні фактори правової свідомості / В. Тимошенко. *Право України*. 2008. № 6. С. 41-46.
27. Патей-Братасюк М.Г. Філософсько-світоглядне знання як засада розвитку приватного права / М.Г. Патей-Братасюк. *Право України*. 2009. № 8. С. 42-52. .
28. Бесчасний В. Сила права як політико-правовий феномен / В. Бесчасний, Г. Гребеньков. *Віче*. 2007. № 9. С. 40.
29. Вавилин Б.В. Осуществление и защита гражданских прав: монография / [Електронний ресурс] / Б.В. Вавилин. М.: Изд-во Волтере Клувер, 2009. 360с. Режим доступу: www.juristlib.ru.
30. Карпачова Н. Міжнародні стандарта у галузі прав і свобод людини та проблеми їх реалізації в Україні / Н Карпачова. *Право України*. 2009. С. 7-12.

РОЗДІЛ 4

ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

4.1. Концепції новітнього інформаційного нарративу

Контент ідей інформаційного права вибудований багато століть тому і спирається він головню на забезпечення суспільних цінностей, загальнолюдських вартостей – свободу і справедливість. Учені констатують про них, як про «узагальнені філософською думкою людства права, свободи та законні інтереси особистості, які ґрунтуються на теоретичних надбаннях та стали однією з головних передумов входження кожної людини в загальнокультурний світовий контекст у будь-якій сфері життєдіяльності» [1, с. 47].

Справді, найбільш визнана аксіологічна основа функціонування суспільства, яке прагне до правової досконалості, – це утвердження права людини і її свободи на інформацію. Остання так завоювала всі без винятку сфери життя і глобалізованого світу, що вийшла на пріоритетне місце в громадян з їх рефлексуючою свідомістю. Інформація набула речового характеру, вона впливає, збагачує, вражає, але і вбиває й руйнує світ та людську психіку. Ставши небезпечною зброєю, широко використовується як наймасовіший її різновид, який безперешкодно і без покарань функціонує як новітня зброя і сила. Таке «бомбардування» переростає у зброю масового нищення людської свідомості, її спотворення і фізичну деградацію та зомбування. Ми є свідками маніпулятивної технології – започаткування епохи постправди, а не об'єктивності інформування [2].

Не можна стверджувати, що сучасна наука знаходиться осторонь цих процесів. Цінність правничих досліджень зі сфери конституційного права, адміністративного, інформаційного та ін. в тому, що вони не відмежовані від таких наукових галузей, як теорія комунікації, психологія, політологія, соціологія, філософія, теорія інформації. Всебічний, у т. ч. математичний аналіз інформації, навіть у теорії ймовірності, сягає дослідження її доказовості й об'єктивності, оптимальності й ефективності. Справедливим є висновок дослідниці Н. Кушакової-Костицької про те, що «поняття інформації стало загальнонауковим» [1, с. 53], проте від цього, на жаль, у жодній зі сфер науки проблем не поменшало.

До цієї найбільш актуальної на сьогодні проблематики привернуто посилену увагу науковців. Йдеться про таких вчених у сфері філософії права, як Д. Андреев, О. Балинська, Н. Кушакова-Костицька; К. Музичук (адмінправо), Л. Ярмол (теорія держави і права), а також дослідників різних галузей науки: Р. Арзуманян, О. Василенко, О. Галака, Ю. Горбань, А.

Дорошенко, С. Корнієнко, А. Кузьмович, Є. Магда, В. Мартинюк, Г. Почепцов, Б. Потятиник, Ю. Радковець, І. Рущенко, Л. Смола, М. Требін, В. Ткач, В. Фролов, О. Чалий та ін.

Незважаючи на значну кількість досліджень, які оцінювали історичні етапи визрівання інформаційного суспільства, фрагментарні оцінки окремих його етапів розвитку, рівень фундаментальності аналізу не став праксеологізованим. Саме з ХХІ ст. інформація посідає в суспільному розвитку провідне місце. Зовсім несподівані нашарування негативу (гібридної війни) не охоплені конструктивними ідеями її подолання. Жорстокі методи ворожої пропаганди множаться і поглиблюються. Крім цього, ведуться воєнні дії. Корисність же інформаційна поволі відходить на другий план. «Інформаційна достовірність» знівельована. Через галузеву неосвіченість, порушення професійної етики журналісти подекуди і несвідомо продукують фейки та дезінформацію.

«Інформація, – пише Н. Кушакова-Костицька, – не має двох головних властивостей матеріальних об'єктів – заряду і маси. Вона не є матерією, але формує матеріальні сутності – об'єктивні реальності: предмети і явища природи» [1].

Філософсько-правові засади розвитку інформаційного суспільства, а також основні риси, особливості, характер впливу інформаційного суспільства на українську громадськість постійно змінні якості. Йдеться про закономірності, які зумовлюють стрімкий та безумовний прогрес інформаційно-комунікативної сфери, їхній вплив на філософські, економічні, політичні, моральні освітні та інші аспекти буття суспільства.

Кожному належить право на отримання достовірної інформації як одного з основоположних прав людини і громадянина. Це право конституційне, міжнародно масштабне.

Сучасні правові та законодавчі засади розвитку інформаційного суспільства вибудовуються на тому, що інформаційна епоха, третя після аграрної і індустріальної, трактується як якісно новий період у розвитку цивілізації. У цій епосі відповідно формується новий сектор економіки – інформаційний, який починає функціонувати поряд з трьома вже наявними (чи класичними): аграрним, промисловим і сферою послуг. Разом зі зміною змісту поняття «багатство», появою символічного капіталу – знання, зміною характеру праці, гуманізацією, розширенням участі працівників в управлінні виробництвом, неминуче змінюються суспільна мораль, етика, право [1, с. 140].

З'явилася нова концепція з питань формування ідеї інформаційного суспільства щодо покращення умов життєдіяльності індивідуума, гармонізації його взаємовідносин із соціумом, що апріорі передбачає моральність, культуру поведінки та повагу до загальнолюдських цінностей.

Вчені звертають увагу на ознаки утопічності ідеології інформаційного суспільства, які насамперед, вбачаються у її основному постулаті, відповідно до якого завдяки використанню ІКТ має утворюватися нова парадигма взаємних відносин між державою і громадянином, що

має ґрунтуватися на принципі комплексного підходу до інтеграції різних галузей знань і сфер діяльності соціуму, з урахуванням інтересів особистості, суспільства і держави, що видається логічним на теоретичному рівні, але як свідчить історичний досвід генезису людської цивілізації, є *apriori* неможливим для реалізації на практиці.

До однієї з основних і системних характеристик інформації, як відомо, відносять її достовірність, тобто здатність об'єктивно відображати процеси та явища, що відбуваються у світі. Як правило, достовірною вважається інформація, яка містить об'єктивні безпомилкові та істинні дані, тобто такі, зміст яких неможливо оскаржити або заперечити. Важливою є й актуальність – це особливість інформації відповідати вимогам сьогодення (поточного часу або певного періоду).

Диференціація концепцій інформаційного простору, створена медійними критиками, відбулася на початку ХХІ ст. і набула такого різновиду: 1) класифікація якісних медіа («зона якісних медіа»); 2) популярні медіа з їх «авторитарною концепцією»; 3) концепція «соціально відповідальної преси»; 4) концепція медіа зони «свободи як спокуси». Автором такого поділу розуміння медіаінформаційної критики став вітчизняний професор Б. Потятиник (2004) [3, с. 116–124].

Наукові концептуальні дослідження стосуються впливу засобів масової інформації на глядачів: це так звана психолого-тенденційна практика пресингу: орієнтирів громадян; 2) зростання злочинності; 3) сприяння загальному погіршенню моралі; 4) звинувачення України у політичній дезорієнтації. Існує і протилежна думка, що засоби масової інформації служать суспільству і 1) виявляють зло і корупцію; 2) діють як охоронці дорогоцінного права свободи слова; 3) несуть культуру мільйонам громадян.

Ці ознаки можна віднести до сучасного стану лише окремих олігархічних вітчизняних ЗМІ. Однак на їхньому фоні помітні специфічні риси мас-медіа, які вказують на вихід подекуди за рамки правового поля, порушення законодавства, що поки що, на жаль, мало досліджено.

Одним із наукових напрямів оцінки діяльності ЗМІ став «інструмент саморегуляції масової комунікації», а саме – медіакритика. «Стосунки з медіасвітом» крізь призму філософсько-критичного аналізу професор журналістики вибудував на основі узагальнень «зони якісних медіа» (36), зони популярних медіа (38) та на основі аналізу критеріїв свободи преси, її «авторитарної концепції», цензури та свободи у концепції соціально відповідальної преси» (72), «свободи як спокуси» [3, с. 116–124].

Зіславшись на історичний екскурс, автор визначає різні етапи обмеження свободи спілкування, свободи слова і протести публіки. То ж поступово на зміну цензурі прийшли інші форми контролю масової комунікації. Найпопулярніша з них – притягнення автора чи редакції до судової відповідальності за порушення тих чи інших законів, наприклад, за підбурювання

проти влади. Юридичною базою цього способу була судова відповідальність за «державну зраду» та «антиурядову агітацію» [3, с. 66].

Злочинні концепції переслідування ЗМК зводяться й до таких, як фінансовий і терористичний контроль. Фінансова підтримка редакції (легальна чи таємна, з боку державних установ чи недержавних) дозволяє непомітно впливати на редакційну політику.

Найвульгарнішим і найбільш протиправним способом впливу на пресу вважається залякування і терор, які спрямовані проти журналістів. Цей спосіб має своє кількісне вираження у числі замахів на життя журналістів (щороку, за даними міжнародних організацій, у світі гине насильницькою смертю 20–30 журналістів). Насильство продовжують активно застосовувати проти журналістів Латинської Америки (Бразилія, Аргентина, Колумбія). Не є винятком у цьому аспекті медіа-контролю і Україна [3, с. 66–67].

Це все не є цензурою у вузькому розумінні слова. І судова відповідальність, і фінансово-податкові «каральні заходи», і терор є намаганням покарати пресу за висловлені думки і зробити її надалі слухнянішою. Хоча самій публікації ніщо не перешкоджає, оскільки конституції демократичних країн забороняють попередню цензуру, обмеження існують і далі. Передусім, це законодавчі приписи, які накладають ті чи інші покарання (штраф, позбавлення ліцензії, позбавлення волі) за порушення обмежень (як-от заклик до насильницького скинення влади, наклеп, демонстрація порнографічних чи насильницьких матеріалів по телебаченню у «дитячий час» тощо).

На загал, концепцію цензурування в широкому розумінні можна вважати своєрідним обмеженням/фільтром, через які проходить текст. Є підстави спостерігати три рівні фільтрування інформації.

Перший – рівень особистості (індивіда). Йдеться про свідому самоцензуру або неусвідомлені обмеження, зумовлені особливостями виховання і світоглядної культури автора. Саме тому загальне виховання можна вважати найвитонченішим способом контролю преси. Його завдання полягає у тому, щоб цензура на всіх рівнях була замінена самоцензурою.

На другому рівні обмеження/фільтрування задіяна медіаорганізація (редакція газети, телебачення, медіакорпорація тощо), яка колективно формує той варіант тексту, який відповідає стандартам якості і взагалі задовольняє критерії цієї організації щодо журналістського матеріалу. Рональд Беркман називає ці обмеження внутрішніми. До них, зокрема, належать такі чинники, як комерційний (коли пріоритет віддається комерційним інтересам редакції) або організаційний.

На третьому рівні обмежень діють позаредакційні чинники. Передусім це законодавчі обмеження та офіційна цензура (там, де вона дозволена), домінуюча система етичних цінностей у конкретному суспільстві, яка чинить невидимий тиск на відбір матеріалів і змушує відкинути деякі з них на тій підставі, що вони, скажімо, непатріотичні або непристойні. Сюди ж належить

вплив рекламодавців, зацікавлених груп та владних структур (зокрема через механізм *public relations*, зумисне «витікання» інформації тощо) [3, с. 69].

Широкомасштабний інформаційний наступ Росії на країни європейської демократії передбачав нищення загальносвітових цінностей та зупинення просування цих ідей до тоталітарного способу керівництва путінською державою. Так з'явилася неоконсервативна концепція ворожої для глобального інформаційного світу держави (РФ) як ідеологічна доктрина. Остання сповідує, по-перше, ідею вищості росіян та держави щодо інших народів і країн та прославляння Росії як провідного у світі захисника моралі, сім'ї та інших консервативних цінностей. Друга особливість згаданої неоконсервативної концепції – це ревізування поглядів на свою історію. Вона переслідує мету заперечення відповідальності Москви за масові злочини, зокрема, за геноцид 1932–1933 рр. проти українців; прославляння ролі Росії в перемозі над нацистською Німеччиною у Другій світовій війні й применшення ролі інших країн у цих процесах. Третя означальна риса вказаної концепції – це заперечення відповідальності Росії за акти міжнародної агресії (Грузія, Придністров'я, Україна). Четверта особливість: дегуманізація українців, паплюження української культури та історії, мови; поширення наративів про фашизм та антисемітизм в Україні, дискредитація реформ після Майдану, пропаганда недоліків у гіперболізованому варіанті задля утвердження іміджу неспроможної держави як для самостійного розвитку, так і для підтримки європейських держав. П'ята ознака: звинувачення Заходу в поверненні до часів холодної війни у зв'язку із накладеними на Росію санкціями. Шосте. Критика заходу за «втрату моральних орієнтирів» і «виродження»; глузування із ідей прав людини та демократії та звинувачення Заходу у подвійних стандартах. Сьоме: це надмірна акцентуація економічних та політичних проблем західних держав; підтримка антиелітних груп та радикальних правих і лівих ідеологій у Європі та Північній Америці. Восьма характерна риса названої концепції – це критика західних інституцій за їхню неспроможність реагувати на новітні глобальні виклики – міжнародний тероризм та міграцію. Дев'ята ознака – це інформаційне перешкоджання європейській інтеграції; відродження етнічних, культурних, релігійних та історичних ліній поділу в Європі; підтримка сепаратизму в західних державах, які стають цілями для атак [4, с. 10].

Характер сучасних та майбутніх інформаційних протистоянь визначається тенденціями розвитку форм та способів ведення збройної боротьби.

Серед них:

- 1) зростання ролі протиборства в інформаційній сфері та використання новітніх інформаційних технологій;
- 2) боротьба з міжнародним тероризмом, створення експедиційних сил для проведення миротворчих і антитерористичних операцій.

Сьогодні вже доволі точно систематизовано й описано основні ознаки такого типу протистоянь:

1) загарбання розпочинається без формального оголошення війни, часто агресор заперечує очевидні факти здійснюваної ним експансії; у результаті ані країна-жертва, ані міжнародна спільнота не можуть відкрито протистояти агресорові, натомість втягуються в тривалі й малоефективні перемовини;

2) у межах протистояння діє логіка «ні війни, ні миру», яка активно використовується для різного роду політичного тиску на учасників конфлікту і втягнутих у процеси врегулювання третіх сторін;

3) поєднуються стратегії силового захоплення і засоби інформаційного впливу;

4) вагому роль відіграють новітні тактики ведення війни, зокрема, кібератаки й захоплення телекомунікаційних об'єктів;

5) «учасники бойових дій не рівноцінні у політично-правовому відношенні: з одного боку, урядові легітимні збройні угруповання, з іншого – суміш різнорідних дійових осіб: найманці, «ідейні борці» з урядовими силами, заслані загони представників третьої сторони, бойовики, терористи, кримінальні елементи»; крім того, класичні способи ведення війни доповнюються терактами, партизанськими нападами тощо;

6) «бойові дії нерідко точаться на лінії зіткнення геополітичних платформ світу, кроскультурних розломів, тому врегулювання конфлікту ускладнено кроскультурними розбіжностями щодо розуміння питань війни, миру, безпеки»;

7) «ініціатором «гібридних війн» виступають держави з тоталітарними та неоімперіалістичними режимами, які зважають на негативну реакцію світової спільноти щодо силових акцій і початок повномасштабної війни, проте у внутрішньо-політичному аспекті сподіваються на «дух перемог»» [11].

Отже, звідси випливають висновки, що свобода вираження та право особи на інформацію ще досі перебувають на етапі їхньої монополізації та утисків.

На нашу думку, свободу слова та право людини на інформацію варто розглядати у трьох площинах: теорії інформації, теорії комунікативістики та теорії красномовства (риторики).

Кожна зі сфер передбачає праксеологічну складову, а саме – вироблення компетентності інформування, комунікації і ораторського мистецтва. Без таких навичок, як і всіх інтелектуальних здібностей реалізувати завдання забезпечення права людини на інформацію залишається лише констатацією.

Так, комунікативна компетенція – це, з одного боку, вироблений на основі верховенства права, знань та навичок досвід комунікації із застосуванням спостереження, слухання, оцінювання відповідей чи запитань, швидкісної реакції сприйняття та фіксування навіть незначних перцептивних дій суб'єкта. З іншого боку, це вміння правника контролювати власну

вербальну і невербальну поведінку, що є об'єктом реакції інших осіб, у т. ч. і носіїв іншої етноментальності. Комунікативна компетенція, вибудована на законах риторики, – це самокритичний та адекватний аналіз власних дій і об'єктивний аналіз дій інших комунікантів.

Наголошуємо: вітчизняне законодавство регламентує, основне завдання розвитку інформаційного суспільства в Україні: забезпечення кожній людині на засадах широкого використання сучасних інформаційно-комунікативних технологій, гарантій, можливостей створювати інформацію і знання, користуватися та обмінюватися ними, сприяючи сталому розвитку країни [5, с. 159].

Відповідно до законодавства, національна програма інформатизації враховує пріоритети соціально-економічного, науково-технічного, національно-культурного розвитку країни відповідно до напрямів розвитку та досягнень, розв'язання найважливіших загальносуспільних проблем (забезпечення розвитку освіти, науки, культури, охорони довкілля та здоров'я людини, державного управління, національної безпеки, оборони держави, демократизації суспільства) та створення умов для інтеграції України у світовий інформаційний простір відповідно до сучасних тенденцій інформаційної геополітики.

Створена площина дослідника О. Радченка окреслена тим, що «інформаційний суверенітет держави визначається як здатність держави контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави з метою додержання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави» [5, с. 159].

Нинішнє суспільство перенасичене різноспрямованими інформаційними потоками. Це вказує на перспективний рух до справжньої свободи і водночас появу ускладнених моделей комунікації для досягнення мети. Функціонування електронних засобів масової комунікації означає кардинальну зміну характеру правової міжособистісної та масової комунікації. Створюється принципово нове комунікативне середовище, в якому людина з її правами у ньому стає реальним епіцентром правовідносин і як *homo communicans* постає центральною дієвою особою у системі правових комунікацій [38, с. 62].

Відбуваються потужні взаємообміни інформацією, під дією яких формуються нові правові відносини, визрівають нові соціальні настрої, розвивається/або деградує спільна свідомість. Нове інтегроване інформаційне середовище з активною зрослою роллю комуніканта-споживача з погляду права має переваги і недоліки. До них належать: оперативна всеохопність світового буття; право на самовираження особи; право на свободу спілкування, одержання інформації; щодо негативу – то це безконтрольність інформаційних потоків, незахищеність від неправової комунікації, низький ступінь захисту конфіденційної інформації; нав'язування «продуктів» хаотичної масової культури, комерціалізація мас-медіа, зневажання людини, її права на захист від злочинної комунікації» [38, с. 62].

4.2. Забезпечення інформаційної гігієни

Початок інформаційної ери поставив перед дослідниками ряд завдань, серед яких основним є захист інформаційних прав людини і громадянина. Досі законодавство та правозастосовна практика ще не виробили єдиних підходів щодо порядку та способів захисту інформаційних прав.

Наявний на сьогодні захист прав людини – це використання передбачених законом можливостей (інструментів) для поновлення свого порушеного, визнання невизнаного чи присудження оспорюваного права.

Згадуючи Бертрана Рассела із його підходом до визначення завдань науки, які полягають у накопиченні та систематизації фактів, філософія покликана реалізувати дієві концепції і закони, з допомогою яких можна проектувати сучасну науку.

Не простим, а надскладним і міждисциплінарним видається двоєдине філософсько-правове концептуалізування ідей: з одного боку, забезпечити людині безпеку в інформаційному суспільстві, а з іншого – інформаційним каналам, джерелам інформування почуватися вільними, об'єктивними, такими, що позбавлені цензури.

Для побудови нової наукової концепції професійної інформаційно-комунікативної діяльності необхідним насамперед є філософсько-правовий аналіз напрямів сучасних демократизаційних процесів, особливостей правової реальності з її багатогранними і суперечливими тенденціями. Вони засвідчені засобами масової комунікації, через посередництво яких виявляються особливості правової поведінки членів суспільства, світоглядні ідеали людського суспільства.

На жаль, досі вчені не зійшлися у поглядах на визначення сутності і змісту інформаційного права, а відтак і способи його інфогігієни. Одні розглядають інфоправо у широкому трактуванні (А. Венгеров, О. Баранов), а інші тлумачать його дещо звужено (Л. Коваленко, В. Цимбалюк). Очевидно, що захист права на інформаційну гігієну можна вибудовувати на підставі його змістових характеристик та функцій права.

До них вчені відносять:

- нормативну функцію, яка полягає у визначенні норм, правил, поведінки суб'єктів інформаційних відносин;
- комунікативну – зазначення в окремих статтях посилань на законодавчі акти, які є системоутворювальними різних галузевих інститутів права;
- регулятивну – визначення прав та обов'язків, зобов'язань суб'єктів щодо регулювання суспільних інформаційних відносин;

– охоронну – встановлення гарантій і меж правомірної поведінки суб'єктів, які здійснюють заходи щодо недопущення та профілактики правопорушень, а також контроль за дотриманням правомірної поведінки;

– захисну – визначення правових умов, процедур і суб'єктів, які здійснюють захист від вчинених правопорушень, а також відповідальності за них згідно з нормами цивільного, адміністративного, трудового, кримінального права;

– інтегративну – системне поєднання комплексу визначених юридичних норм, що регулюють інформаційні відносини в Україні в різних підсистемах права [6, с. 4].

Розширюють погляди на предмет аналізу і такі види права, як комп'ютерне; право телекомунікацій; електронної юриспруденції та ін.

Не вичерпаною у своїх проявах є інформаційна аксіологія, антропоцентрична концепція чи гносеологічна теорії. Намагання звужити площину бачення проблем інформаційного простору чи, навпаки, розширити й глобалізувати концепції – виявляється поки що на праксеологічному рівні не досяжним. Суть не лише в тому, що визначення самого поняття «інформація» досі відсутнє, або коли й з'являється – то це «гіпотеза чи свідомо редукція». Кожний інтелектуальний порух у цьому напрямі цінний, однак, не такий, який можна визнати універсальним. Він щоразу обтяжений стрімкими процесами появи нових прав і свобод людини на тлі надзвичайно швидких трансформаційних процесів розвитку комп'ютерної мережі Інтернет. Наукові й законодавчі ініціативи не корельовано не через ігнорування, але й через майже щоденні визрівання досі не осмислюваних технологій подання інформаційних подій, які несуть непередбачуваний зміст та нові обов'язки щодо прав і свобод людини й громадянина.

Концепції реалізації свого права (без меж) на інформацію з урахуванням широкого функціонування мережі Інтернет поки що не сформовано ні у вітчизняному законодавчому полі, ні в міжнародних стандартах. Такою ж є ситуація і з виробленням концептуальних найсучасніших підвалин щодо свободи інформування, свободи використання інформації у соціальних мережах. Будь-яке намагання окреслення меж свободи чи права на інформацію перетворюється на звинувачення в цензурі. Не береться до уваги критиків більш ніж зрозуміла ситуація з воєнними діями Росії в Україні, за якої не можуть бути дієвими застарілі законодавчі норми щодо національної безпеки держави та їхнє перенесення на нинішні умови буття.

Відомі закони України «Про інформацію», «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації», «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», «Про звернення громадян», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про доступ до публічної інформації», «Про всеукраїнський референдум». Справедливо професор Д. Андреев ці закони сприймає критично. Він зауважує, що рівень правового врегулювання питання налагодження

комунікативної взаємодії не повною мірою відповідає як рівню розвитку українського суспільства, так і світовим тенденціям» [4, с. 157]. Автор однозначний у своїх твердженнях про те, що конституційні вимоги «можна задовольнити лише за умови існування і функціонування досить розвиненої моделі громадянського суспільства, адже тоталітарна модель держави практично не потребує дієвого залучення громадськості до процесів прийняття управлінських рішень та їх подальшої реалізації та контролю» [4, с. 157].

Зрозуміло, що нормативно-правове забезпечення сфери інформаційних відносин в Україні потребує подальшого розвитку і вдосконалення, зокрема таких питань: розроблення Стратегії державної інформаційної політики України; формування, зберігання та поширення національних інформаційних ресурсів; підтримки вітчизняної індустрії програмного забезпечення; поширення

Як же уможлиблюється приведення законодавчих актів України в інформаційній сфері у відповідність з міжнародним законодавством?

Державна політика України щодо адаптації законодавства формується як складова частина правової реформи в Україні та спрямовується на забезпечення єдиних підходів до нормопроєктування, обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час нормопроєктування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормопроєктного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України.

Основні напрями інформаційної діяльності – це політичний, економічний, соціальний, духовний, екологічний, науково-технічний, міжнародний тощо.

Ми вже зауважували, що ціннісним для розвитку сучасного суспільства є зростання ролі інформаційної сфери в житті людини, а відповідно й інформаційної діяльності. Ст. 12 Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. фіксує, що «інформаційна діяльність – це сукупність дій, спрямованих на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави».

Види інформаційної діяльності: отримання, використання, поширення, зберігання інформації потребують уточнень. На сьогодні в національному законодавстві не деталізовано поняття «інформаційна сфера».

Нині як на побутовому, так і на науковому рівні інформаційна сфера потрактована як така, що формується та розвивається під час інформаційної діяльності.

«Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу».

Відповідно до Закону України «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» в Україні створено основні політико-правові

та організаційні засади адаптації законодавства. Зокрема, Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами та їх державами-членами від 14 травня 1994 року визначено пріоритетні сфери адаптації законодавства і т. д.

Остання (адаптація законодавства України) є планомірним процесом, що передбачає декілька послідовних етапів, на кожному з яких повинен досягатися певний ступінь відповідності законодавства України до Європейського Союзу. На першому етапі виконання Програми необхідно:

- забезпечити розробку глосарію термінів *acquis communautaire* для адекватності їхнього розуміння та уніфікованого застосування у процесі адаптації, а також розробити і запровадити єдині вимоги до перекладів актів на українську мову, створити централізовану систему перекладів;

- провести порівняльно-правове дослідження відповідності законодавства України *acquis* Європейського Союзу у пріоритетних сферах;

- здійснити переклад на українську мову актів у цих сферах;

- на підставі вивчення та узагальнення відповідного досвіду держав Центральної та Східної Європи створити ефективний загальнодержавний механізм адаптації законодавства, в тому числі щодо перевірки проектів законів України та інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності *acquis* Європейського Союзу;

- створити загальнодержавну інформаційну мережу з питань європейського права, забезпечити вільний доступ до неї учасників адаптації законодавства;

- створити систему навчання та підвищення кваліфікації державних службовців з питань європейського права, включаючи розроблення та затвердження відповідних навчальних програм;

- вжити заходів щодо опрацювання та затвердження спільного з ЄС механізму підготовки планів-графіків адаптації та моніторингу їх виконання;

- утверджувати право на повагу до приватного життя і таємниці листування; право на освіту і загальний доступ до інформаційних технологій; заборону рабства і примусової праці; право на неупереджений суд і заборону на позасудове переслідування; захист власності; право на вільні вибори; свободу зібрань.

Інформаційну безпеку потрактовано як сукупність засобів забезпечення інформаційного суверенітету України, захист інформаційної сфери від зовнішніх і внутрішніх інформаційних загроз. Ця безпека має включати ефективну протидію сукупності інформаційних загроз.

Ще одним нормативно-правовим актом є Закон України «Про інформацію».

За порушення законодавства України про інформацію передбачена дисциплінарна адміністративна, цивільно-правова або кримінальна відповідальність, яку несуть особи, винні у вчиненні порушень, визначених у Законі України «Про інформацію», серед яких:

необґрунтована відмова від подання відповідної інформації; надання інформації, що не відповідає дійсності; несвоєчасне надання інформації; навмисне її приховування тощо. Протиправні дії підлягають оскарженню шляхом звернення до відповідних органів вищого рівня або до суду, а у випадках, коли у зв'язку з правопорушенням завдано громадянам, підприємствам, установам, організаціям та державі матеріальної або моральної шкоди, винні у цьому особи відшкодовують її на підставі рішення суду. Розмір відшкодування також визначається судом.

Основним цивільно-правовим способом захисту інформації є відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої у результаті правопорушення, вчиненого суб'єктом інформаційних відносин.

Порядок використання інформації та захисту права на неї встановлюється згідно із Законом України «Про інформацію» та ст. 200 ЦКУ.

Ціннісною, найбільш розвинутою і юридично ефективною системою захисту прав людини не лише на регіональному, а й на глобальному рівні, є система Ради Європи, в якій є ключова Європейська Конвенція про захист прав людини і основних свобод та її «контрольний орган» – Європейський Суд з прав людини. Незважаючи на те, що останній неодноразово підкреслював, що Суд не є ані апеляційним судом, ані судом «четвертої» інстанції, реальна роль рішень цього органу дуже висока.

Крім того, в історії Європейського Суду практично не було випадків невиконання його рішень, що також свідчить про авторитет і ефективність такого механізму захисту прав людини. Право людини і громадянина на індивідуальну заяву до Європейського Суду з прав людини закріплене у ст. 55 Конституції України.

Активізована Верховною Радою робота щодо оновлення інформаційного законодавства. Йдеться про актуальний закон про дезінформацію.

Нейтралізування наслідків інформаційно-психологічних операцій, спрямованих на руйнування цінностей, зниження авторитету органів державної влади України, ЗС України та інших військових формувань, дестабілізування суспільно-політичних процесів у державі, спричиняє застосування «випереджувальної стратегії протидії деструктивній пропаганді». Йдеться про розвиток інформаційних знань, вмій та навичок до вимог, доповнення компетенції Міністерства інформаційної політики України повноваженням щоквартально оприлюднювати звіти щодо впливу ЗМІ та соціальних мереж на суспільну свідомість; удосконалення адміністративної відповідальності за порушення права на інформацію (ст.ст. 212-3, 173 Кодексу України про адміністративні правопорушення).

З іншого боку, спецслужби не повинні займатися цензурою. «Органи державної безпеки мали б захистити український медійний простір від гібридних атак, «стоячи на дверях», як влучно висловився медіаексперт та колишній медіаменеджер Олексій Мустафін. Засоби масової

інформації та загалом медіаполе дійсно мають бути захищеними від використання їх іноземними спеціальними службами для гібридних впливів на громадян, зокрема і поширення дезінформації. Але захищати їх треба, не допускаючи цього впливу, а не борючись лише з його наслідками [10].

Надскладним постає завдання визначати, що є дезінформацією, суб'єктивною думкою, наклепом, припущенням. Як і запропонований варіант поділу медійників на «справжніх» і «несправжніх». Ця ідея схвалена, однак, все надто складно з правової точки зору.

Пропозиція – новела до законопроекту «Про дезінформацію» щодо поділу журналістів за «індексами довіри/недовіри», «уповноважений» – «наглядач» не очистить вітчизняний інформаційний простір від дезінформації, фейків, маніпуляції.

Справедливою є заувага: спеціальні інформаційні операції, зокрема і дезінформація – це сфера діяльності державних органів безпеки, а не журналістики. Хоча професійна етика останніх має бути на рівні морально-етичних вимог.

До позитивних ознак законопроектування «Про медіа» віднесемо обмеження й закріплені положення:

- 1) обмеження щодо ретрансляції медіа держави-агресора;
- 2) обмеження щодо структура власності та фінансування медіа під час збройної агресії;
- 3) обмеження щодо європейського та національного продукту;
- 4) обмеження щодо контенту в медіа [35].

Позитивно і те, що статтею 120 Законопроекту «Про медіа» передбачається повноваження Нацради відмовляти в реєстрації іноземного лінійного медіа, що зареєстроване в державі-агресорі, або, якщо регулятором виявлено ознаки здійснення редакційного контролю щодо такого медіа фізичними або юридичними особами – резидентами держави-агресора, так само і те, чи скасовувати її протягом одного тижня з виявлення відомостей про зміну держави реєстрації медіа на державу-агресора або ж виявлення ознак здійснення редакційного контролю резидентами такої держави.

Це одна новела є спробою впровадити заборону на поширення дезінформації та спотворених наративів щодо збройної агресії зі сторони держави-агресора. Фактично заборона поширення будь-якої, а не лише недостовірної, інформації, що розпалює ворожнечу, існує як в чинному законодавстві, так і в міжнародному праві у вже згадуваній статті 20 МПГПП. Вказана норма суттєво спростить діяльність Нацраді кваліфікацію ворожих діянь. Ця норма відповідає вимогам обмеження прав людини на підставі рішень ЄСПЛ: будь-які заклики до ворожнечі є такими, що суперечать цінностям ЄКПЛ, а тому не отримують захисту статтею 10 ЄКПЛ (справа Pavel Ivanov v Russia).

4.3. Зasadничі джерела трансформації інформаційного простору в Україні

Стрімкий та невпинний прогрес інформаційно-комунікаційних технологій вплинув на філософські, правові, соціальні, економічні, політичні, етично-моральні, культурно-освітні та інші сфери життєдіяльності соціуму і спричинив сучасну потребу захисту права на отримання достовірної та своєчасної інформації як одного із основоположних прав людини і громадянина відповідно до Конституції України та конституції інших країн; вітчизняного і зарубіжного законодавства в галузі інформації; міжнародно-правових актів щодо права на інформацію. У сучасному світі функціонує ідея трансформації інформаційного суспільства у суспільство знань, до якого прямує людство. Основою такого суспільства має бути виробництво й споживання «не товарів і послуг», а інформації, цінність якої визначається корисністю та здатністю її забезпечити суб'єкта необхідними умовами для досягнення ним поставленої мети.

Нормативні акти міжнародних організацій в інформаційній сфері умовно можна поділити на дві групи:

- повністю присвячені питанням регулювання міжнародної інформаційної сфери;
- частково присвячені питанням регулювання міжнародної інформаційної сфери.

До першої групи належать акти, які містять спеціальні принципи і норми щодо регулювання масової комунікації на міжнародному рівні, акти про засоби масової інформації, акти про формування інформаційних ресурсів і надання інформації з них користувачу тощо.

До другої групи – міжнародні нормативні акти, які містять загальні принципи МП чи спеціальні принципи МПП, міжнародні нормативні акти про права і свободи людини, акти з міжнародного кримінального права, акти з міжнародного цивільного права та ін.

Вказані джерела визначають, зокрема:

- стандарти прав і свобод людини і громадянина у сфері інформації та окремі аспекти реалізації цих прав;
- міжнародну співпрацю щодо інформатизації та розбудови інформаційного суспільства;
- міжнародне регулювання питань зв'язку й телекомунікацій;
- питання міждержавного перебування інформації з обмеженим доступом (на підставі двосторонніх угод).

Для утвердження демократії в Україні захист інформаційних прав і свобод закономірно набуває свого пріоритету.

Відомі основні джерела міжнародного законодавства про інформаційну діяльність, оскільки вони становлять для України ціннісно сформовані засади інформаційного суспільства. Йдеться про 22 таких документи. Назвемо їх:

1. Статут ООН (1945 р.).
2. Загальна декларація прав людини 1948 р.
3. Міжнародний Пакт про громадянські і політичні права 1966 р.
4. Міжнародний Пакт про соціальні, економічні та культурні права 1966 р.
5. Конвенція ООН про права дитини 1989 р.
6. Конвенція ООН про права інвалідів 2006 р.
7. Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.
8. Європейська культурна конвенція 1954 р.
9. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р.
10. Американська конвенція про права людини 1969 р.
11. Африканська хартія прав людини і народів 1981 р.
12. Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права та основні свобод людини 1995 р.
13. Хартія основних прав Європейського Союзу 2000 р.
14. Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру 1936 р.
15. Конвенція про поширення несучих програми сигналів, що передаються через супутники 1974 р.
16. Європейська Угода про запобігання радіомовлення зі станцій, що знаходяться за межами національної території 1965 р.
17. Декларація ЮНЕСКО про керівні принципи щодо використання овлення через супутники для вільного розповсюдження формації, розвитку освіти та розширення культурних обмінів 1972 р.
18. Європейська конвенція про транскордонне телебачення 1989 р.
19. Декларація тисячоліття ООН 2000р
20. Декларація принципів кіберстабільності і кіберсвіту 2009 р.
21. Декларація ООН про право і обов'язки окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати і захищати загально визнані права людини та основні свободи 1998 р.
22. Керівні принципи підприємницької діяльності в аспекті прав людини: здійснення рамок Організації Об'єднаних Націй, що стосуються «захисту, дотримання та засобів правового захисту», Рада ООН з прав людини 2011 р.

Розроблення «Декларації прав людини і правових норм в інформаційному суспільстві» стала першою спробою визначення правових «рамоч» у цій сфері. Декларація була створена Комітетом експертів Ради Європи з інформаційного суспільства. Основну увагу на форумі було присвячено розробленню норм відповідальної поведінки в інформаційному суспільстві. Експерти розглянули, яким чином різні особи, приватні компанії, ЗМІ та неурядові організації можуть співпрацювати з метою забезпечення поваги до прав людини. Учасники Міжнародного

форуму «Права людини в інформаційному суспільстві: відповідальна поведінка головних дійових осіб», ініційованого Радою Європи, закликали уряди захищати всі права людини, які стосуються інформаційного суспільства, від свободи слова до приватності і копірайту, не зневажаючи завдання подолання інформаційної нерівності і про належне управління. На їхню думку, «цілковита повага свободи слова та інформації державними та недержавними інститутами є необхідною передумовою побудови вільного інформаційного суспільства для всіх, а інформаційно-комунікаційні технології не повинні використовуватися для обмеження цієї фундаментальної свободи».

Згадаємо також не менш важливі документи, а в них джерела європейського інформаційного права:

1) міжнародні угоди регіонального характеру, зокрема конвенції РЄ та ЄС, рекомендації, резолюції, директиви, регламенти, рішення, хартії, статuti, програми, правила процедури тощо;

2) внутрішнє законодавство країн Європи;

3) судова та арбітражна практика, зокрема, прецедентні рішення Європейського суду з прав людини, Європейського суду ЄС, Арбітражного суду, рішення національних судів європейських країн;

4) міжнародні звичаї, принципи.

Міжнародні угоди, що є основним джерелом європейського інформаційного права, зокрема Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод, Європейська культурна конвенція, Європейська угода про обмін інформацією наукового, освітнього та культурного характеру та інші, регулюють змістові, технічні та професійні аспекти міжнародного обміну інформацією в Європі.

Зауважимо, що джерелами міжнародного інформаційного права є міжнародні договори, міжнародні звичаї, статuti та акти міжнародних організацій у сфері інформації, рішення міжнародних судових установ, а також у зв'язку з тим, що ця галузь права частково належить і до міжнародного приватного права – національне законодавство та рішення національних судових і арбітражних установ щодо правовідносин, ускладнених іноземним елементом.

4.4. Гібридна війна — мережецентрична війна

Дослідники інформаційної війни опрацювали величезний обсяг матеріалів, які доводять потребу вирішення цієї гострої світової проблеми. Це М. Айшеров, Р. Глен, Дж. Гордон, Ф. Гоффман, Ф. ван Каппен, Д. Кілаллен, Дж. Маккуен, Дж. Маттіс, Дж. Мацумура, У. Немет, Е. Сімпсон, Р. Уїлкі, Н. Фрейер, а також О. Базалук, Н. Власюк, В. В'ятрович, В. Горбулін, Г. Динис, Р. Додонов, І. Кононов, Є. Магда, Г. Почепцов, О. Пулим, Ю. Пунда, Ю. Радковець, О.

Рибщун, І. Рущенко, В. Савін, Ю. Столяр, В. Телелим, І. Тодоров, М. Требін, Л. Чекаленко, П. Шевчук.

Фахівець з питань національної безпеки Ф. Гоффман (США) та Дж. Маккуен зауважили особливості «різних видів бойових дій», мета яких – уведення «в оману міжнародної спільноти».

Чеський генерал П. Павел гібридну війну в Україні назвав найбільш типовим і яскравим її прикладом у XXI ст. Однак, на жаль, у науковому вимірі досліджень у вітчизняній науці не стало більше. Натомість у США в одному з університетів – Джорджтаунському – заплановано курс одного із відомих експертів з інформаційних війн та стратегічного радника М. Мак-Кью у межах трьох тисяч (!) годин.

Трактування ключового поняття «гібридна війна» у вітчизняній науці здебільшого не має суттєвої різниці. Через розмитість пропонованих визначень з'являються дещо радикальні оцінки. Так проблема гібридної війни оцінюється навіть як штучна, лише описово сформована. Така, яка заважає зосередженню на дієве реагування на ворожі дії. У зв'язку з цим НАТО не може розпочати розроблення «дієвої військової стратегії» проти гібридної війни [17, с. 115–122].

Посилання на термін «гібридна війна» знаходимо в Стратегії національної безпеки України, яка затверджена Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015. У документі зазначено: «забезпечення готовності держави, її економіки і суспільства до оборони та відбиття зовнішньої агресії у будь-яких формах і проявах (зокрема у формі гібридної війни), підвищення рівня обороноздатності держави є ключовим пріоритетом політики національної безпеки».

Породжені XXI століттям «гібридні війни» («hybrid warfare», network centric warfare (мережецентрична війна), «війна четвертого покоління»), є симбіозом руйнації військово-політичної системи супротивника шляхом інформаційного тиску, шантажу, підкупу, диверсій, дискредитацій, маніпуляцій масовою свідомістю. Комбінація військових та невійськових методів з залученням протестного потенціалу населення складають суть війн нового покоління.

У найзагальніших рисах гібридну війну можна визначити як сукупність заздалегідь підготовлених і оперативно реалізованих дій інформаційного характеру, військового, дипломатичного, економічного, спрямованих на досягнення стратегічних цілей.

До складових гібридної війни віднесені:

- традиційні та нестандартні загрози;
- тероризм;
- підривні дії, коли використовуються новітні чи нешаблонні технології для протидії перевазі супротивника у військовій силі.

Гібридність визначається як поєднання різноманітних форм воєнно-політичного, економічного, інформаційного, культурного, освітнього і, нарешті, збройного нападу на країну, яку визначено для агресії.

За визначенням В. Горбуліна, гібридна війна – це «воєнні дії, що здійснюються шляхом мілітарних, квазімілітарних, дипломатичних, економічних та інформаційних засобів з метою досягнення стратегічних політичних цілей» [18, № 2].

Вчені визначилися з ознаками гібридної війни: використання інформаційної зброї; участь у протистоянні недержавних акторів; використання терористичних методів; нехтування військовим правом та етикою; використання методів економічного та психологічного тиску; пропаганда тощо [19, с. 194].

У гібридній війні поєднані три види насилля – терористичне, кримінальне, військове – з метою руйнування довіри до влади і легітимності. Серед факторів, які відіграють провідну роль, є саме інформаційні фактори (поряд з економічними, політичними й гуманітарними).

Основними суб'єктами інформаційної складової є ЗМІ та Інтернет [19, с. 194, 197].

За твердженням вітчизняної дослідниці Г. Луцишин, у гуманітаристиці досі «немає єдино прийнятого визначення «гібридна війна» у міжнародно-правових, документах, не згадується про такий тип війни у Воєнній доктрині України та воєнних доктринах Російської Федерації і Сполучених Штатів Америки, однак сучасні дослідники розглядають саме такий тип війни. Зокрема, військові експерти США почали вживати термін «*hybrid warfare*», що українською перекладають як «гібридна війна». Зокрема доктрина збройних сил США визнає два типи ведення війни: військовими – для характеристики такого механізму, методу або способу ведення війни, коли поєднуються звичайний та нестандартний типи.

Гібридна війна із поєднанням різних типів і способів ведення війни застосовується задля досягнення спільних цілей. Компонентами гібридної війни є використання як класичних прийомів ведення війни, так і нерегулярних збройних формувань (повстанців, терористів, партизан та ін.) і таких типів прийомів, як інформаційна і кібервійна [20, с. 72].

Указуючи на досвід зарубіжних країн, що свідчить про небезпеку обмеження інформаційної свободи шляхом монополізації, варто провести паралелі на діяльність вітчизняних ЗМІ, що не стали ознакою демократичного здобутку нашої держави у галузі права на інформацію. Важко оцінювати рівень контролю державою ЗМІ, але стверджувати про «мінімізацію її ролі в умовах ринкової економіки і політичного плюралізму» вже можна і треба. Саме в цьому полягає стратегічно важлива на нинішній час роль «реанімування» дії статті 34 Конституції України та ідеї потрібного нового Закону «Про медіа».

У масовій комунікативній практиці взаємодія зі ЗМІ відбувається на конфліктному (подекуди) ґрунті, різному герменевтичному підході в оцінках комунікативних дій. Констатована наявність в Україні розвинутого інформаційного простору і законодавства

потребує комплексної оцінки з урахуванням змін у державі. Потреба викликана наявністю об'єктивних обставин.

Інформаційні відносини регульовано нормами різних галузей права, що відображається у функціонуванні однорідних за своєю природою правовідносин, в основі яких лежать інформаційні норми. У своїй сукупності вони є основою самостійного, здатного переростати в галузь права, комплексного правового інституту – права інформації. Накопичення нормативного матеріалу є свідченням можливості питання про формування в цій сфері нової галузі права. Її предметом є суспільні відносини з приводу одержання, використання, через релігійні канони, через недопущення ідентифікації суверенної держави, яка має свою прадавню історію і культуру, з метою відродження імперії.

Будучи тепер неприхованою ворожою у світі державою не лише щодо України, Росія стає терористичним оплотом; Буковський називає цифру – 80% усього світового тероризму перебуває під контролем Кремля.

Якими ж способами прислужники режиму досягають поставленої перед ними мети?

Для цього використовується дезінформація, маніпулювання фактами, фейкові новини, напівправа, брехня та ін.

Синдром мас-медійного обману населення Росії та інших країн преса вибудовує на поширенні дезінформації – «неправильної інформації, наприклад, «неправильних відомостей» [21, с. 167].

В основу дезінформації часто покладаються маніпуляції (від фр. *manipulation*) «як шахрайська витівка» [21, с. 404].

Для прикладу, запевнення міжнародної громадськості у відсутності російських військ на території Донбасу чи твердження про наявність «громадянської війни» в Україні. Поняття «дезінформація» і «маніпуляція» у своїй семантиці переплітаються із загальноновживаною лексемою «брехня»: розмовне, те, що не відповідає правді; а є неправдою, брехнею – вигадкою, плітками і т. ін.

Слово «брехливий» походить від вищенаведеного і теж позначає того, 1. «який завжди каже неправду; схильний брехати. 2. Який не відповідає правді, криє в собі брехню; неправдивий. 3. Несправжній; нещирий [22, с. 62].

Синонімічним відповідником до «брехні» є слово «неправа». 1. Те, що суперечить правді, істині, брехня, протилежна правда. 2. Несправедливі, нечесні, шахрайські вчинки, обман. Несправедливість у людських стосунках» [22, с. 613].

Часто для створення дезінформації формулюється напівправдива картина події чи факту, бо «права» – це 1. «Те, що відповідає дійсності, істина // Певна сукупність достовірних відомостей про що-небудь // Дійсний стан речей. 2. Правдивість, правильність. 3. Справедливість, порядок.

Теперішня наукова новація – це поява поняття постправди, яким прикривають відсутність об'єктивності в інформуванні, замінюючи її емоціями та особистими переконаннями. Постправда – це і є «боротьба тлумачень, а не фактів».

Постправдивість – це можливість сумніватися і творити свої інтерпретації. Погляди такого змісту в окремих країнах позбавляють свободи (наприклад, у Туреччині, Росії). Виразно явище постправди ілюструють соціальні мережі.

Україна є територією практично вільного від цензури Інтернету. Автори дослідження Internet Censorship Around the Globe (Інтернет-цензура по всьому світу), яке було оприлюднено на сайті www.whoishostingthis.com, віднесли Україну до числа 31 країни Європи, які обмежують лише торенти (торент – це спеціальний мережний протокол, за допомогою якого люди мають можливість обмінюватися файлами в Інтернеті без необхідності закачування файлів на сервер і подальшого їх зберігання на ньому. Нерідко йдеться про «піратський» контент).

За даними на літо 2018 року в Україні налічувалося 22 млн користувачів Інтернету (статистика від компанії Gemius). Згідно з дослідженням поведінки українського Інтернет-користувача від Google Connected Consumer-Study 2017, українці здебільшого розважаються (82%) і шукають в Інтернеті різноманітну інформацію (74%). Найпопулярнішими видами онлайн-активності є використання пошукових систем (91%), соціальних мереж (83%) та перегляд відео (84%).

У щорічній доповіді Freedom on the Net («Свобода Інтернету») за 2016 рік міжнародної неурядової організації Freedom House Інтернет в Україні визначено як «частково вільний». Наша країна перебуває в першій половині світового рейтингу, на 25-му місці із 65-ти. Попереду нас – Південна Корея, Мексика і Туніс, після – Замбія, Ангола та Еквадор. Лідерами рейтингу є п'ятірка країн, а саме: Естонія, Ісландія, Канада, США та Німеччина. У «хвості» розмістилися Узбекистан, Ефіопія, Іран, Сирія та Китай, який посів останнє, 65-те місце.

Дослідники констатують, що українська влада за період з 2015-го до 2016 року стала «менш толерантною» до висловлювань у мережі поглядів, критичних щодо позиції України в конфлікті на Донбасі [23, с. 25].

Ще одне дослідження проводила Соціологічна група «Рейтинг» на замовлення Міжнародного республіканського інституту (США).

Опитування стосується всієї України (крім окупованих територій Криму і Донбасу) з 15 до 31 березня 2018 р. Всього було опитано 2400 жителів країни віком 18 років і старше, які мають право голосувати.

Зазначена допустима похибка не перевищує 2,0%. На запитання «З яких перелічених нижче джерел інформації Ви отримуєте політичну інформацію?» – була дана довільна кількість відповідей.

Джерела інформації для отримання політичної інформації

Джерела інформації	Відповідь, у %
Українське телебачення – новини, програми	79
Інтернет – веб-сторінки	41
Інтернет – соціальні мережі	37
Родичі, друзі	30
Статті в українських газетах та журналах	22
Українське радіо – новини, програми	19
Колеги по роботі	17
Російське телебачення – новини, програми	9
Рекламні бігборди, стенди на вулицях	6
Буклети, інша безоплатна інформація поштою	4
Зустріч з політиками	2
Статті в російських газетах та журналах	2
Російське радіо – новини, програми	2
Інше	2
З жодних	2
Важко відповісти/Немає відповіді	1

Для «захисту» ворожих намірів вже п'ять років тривають вбивства українців. Безглуздість звинувачень очевидна.

А когнітивний дисонанс – це «активна миследіяльність», з якої важко вийти на порозуміння, примирення, оскільки це означатиме капітуляцію. Основна зброя гібридної війни – маніпуляція, дезінформація, неправда, брехня, напівправда, постправда.

Гроші й ЗМІ включені у пропаганду Путіним. Така стратегія була виправдана на тлі радянської системи, яка і виплекала одномірну слухняність, віру у розумного вождя, в потребу аналітичного суспільства. Інакодумству немає місця у «демократичному» суспільстві. У засобах масової інформації на підтримку нової ідеологічної доктрини російської держави кинулися активні прислужники режиму. Режим використовує численних експертів, журналістів та представників творчої інтелігенції як своїх речників і легітиматорів.

Якщо у 2017 році Оксфордський університет виявив 40 компаній із розповсюдження російських тролів, то у 2019 році, за словами Р. ван ден Ноорда, їх було вже більше 90 [24, с. 28].

Маніпулюючи фактами, такими, як високі ціни чи корупція, спекулюючи на невдоволенні людей своїм життям, пропагандисти взялися нагнітати, налаштувати українців спочатку проти «злочинної влади», а потім і проти самої держави. Мета – посіяти зневіру і ненависть, а далі на ній виховати підпорядкованість. Мовляв, ця влада ні на що не спроможна, Україна як незалежна держава теж. Маніпуляції відбуваються на рівні свідомості сприйняття: тонка межа між справедливою критикою влади, без якої демократичної держави не побудуєш, і однобоким, тенденційним критиканством як елементом інформаційної диверсії. Споконвічна мрія імперських гравців – підпорядкувати Україну своїй сфері впливу, відтворити новітню імперію.

Найпростіший спосіб – пропагандистський. Адже відомо, що нинішнє мережеве суспільство живе на споживанні інформації, яку воно, на жаль, ще слабо диференціює. Не є секретом оприлюднені дані щодо отримання політичної інформації.

Для вдосконалення законодавства України щодо захисту прав і свобод людини в інформаційній сфері потрібне урахування таких особливостей законотворення, як тлумачення ключового поняття «гібридна війна».

Традиційне розуміння війни постійно змінюється.

Є два погляди на проблему:

1) традиційне бачення війни (*way of war*) застаріло і не може сприяти вирішенню проблем безпеки, які ставить перед нами ХХІ ст.;

2) характер та сутність війни трансформується, але незмінною залишається її природа.

Не викликає сумнівів лише той факт, що традиційна війна як військове зіткнення двох держав чи блоків з визначеними політичними цілями вже відійшла у минуле.

З'явилося таке поняття, як «*hybrid warfare*» – гібридна війна. Цей та інші терміни мають на меті дати визначення новим явищам та феноменам на полях боїв ХХІ ст.

Польське видання «*Świat Nauki*» 2019 року № 10 (338) випустило як спеціальний.

У статті «*Nowy nieporządek świata*» («Новий непорядок світу», авторка якої Claire Wardle) акцентовано на тому, що наша схильність до машинального поділу інформації використовується для створення інформаційного хаосу. Дописувачка – директор американського відділу організації non-profit, яка робить аналіз, керує проектами вивчення розуміння і трактування явища дезінформування, має багатий досвід і чимало напрацювань. Вона, займаючись впливом фальшивої інформації на суспільство, згадує про нью-йоркську трагедію 11 вересня і те, як люди знімали на смартфони останні хвилини життя приречених на загибель. Соціологи і пропагандисти знають, що «люди схильні реагувати на емоційні імпульси. Проектанти порталів вірили, що відверта комунікація визволить толерантність і запобігатиме ненависті». Однак цього не відбулося: «техніка не змінила засад людської натури»...

Поява дезінформації в Інтернеті відома ще з половини 90-х років. Але серія явищ із 2016 року відкрила темні сторони інформування – гігантські маніпуляції публічною громадською думкою.

Дослідниці належить диференціація трьох категорій інформаційного хаосу: 1) фальш, або «недоінформація», невідомі «блуди» – такі, як підписи, дати, статистика, тлумачення чи більше сатири; 2) дезінформація – сфабрикована або цілеспрямовано зманіпульований треш; свідоме створення теорії або плітки; 3) антиінформація – цільова публікація приватних або комерційних, а не публічних інформувань – публікація інтимних матеріалів без згоди головних зацікавлених: зі зміною контексту, дати правдивих даних.

«Недоінформацію» називають ще «fake news». Замість чітких дефініцій остання «проблематична фраза хіба відводить від наукового тлумачення першого поняття. «Занецищення інформаційної екосистеми» в 2019 році було кваліфіковано авторкою цього дослідження 7 (сьома) типами «інформаційного непорядку». Сфабриковані треші, котрі в 100% фальшиві, створені, шкідливі, з неправдивим контекстом, часто правдива інформація подається з неправдивою.

Дезінформація може змінюватися на недоінформацію через несвідому її фальшивість. Антиінформація, як правдива інформація, використана виключно для завдання шкоди (як приклад, знищення репутації Хіларі Клінтон у передвиборчий період) [31, с. 66–67].

Для глибокого проникнення у суть інформаційного тероризму та визначення стратегії створення ефективної системи верифікації інформації, яка має ознаки війни, доречно конкретизувати її як:

- 1) військову стратегію, яка поєднує звичайну війну; малу війну та кібервійну;
- 2) атаку з використанням ядерної, біологічної, хімічної зброї, саморобних знарядь для терористичних атак та інформаційного тиску;
- 3) складну та гнучку динаміку бойового простору (*battlespace*), яка передбачає швидку реакцію та адаптацію учасників протистояння;
- 4) сучасний вид партизанської війни, яка поєднує сучасні технології та методи мобілізації (Біл Неметт, підполковник Корпусу морської піхоти США);
- 5) основний метод у асиметричній війні – ведення на трьох Д умовних фронтах – серед населення конфліктної зони, тилового населення та міжнародної спільноти (полковник Армії США Джек МакКуен);

Франк Хоффман визначає гібридну війну у вигляді будь-яких дій ворога, який швидко та гнучко використовує найрізноманітніші комбінації дозволеної зброї, партизанську війну, тероризм, злочини на полі бою, і все для досягнення політичних цілей.

Сучасна гібридна війна, як її визначає професор М. Требін у статті «Гібридна війна як нова українська реальність» (2014):

1) поєднує в собі конвенційні й неконвенційні бойові дії та відповідних учасників цієї війни (поруч зі збройними силами дієвими учасниками стають терористи, найманці, партизани, ополченці, бандформування, спецпідрозділи інших держав);

2) початок «гібридної» війни пов'язаний із використанням неконвенційних методів ведення бойових дій, які здійснюють незаконні збройні формування;

3) протягом усієї «гібридної війни» дуже велике значення приділяється боротьбі за умми й душі людей, тобто інформаційній боротьбі, де основними діючими суб'єктами є не військові, а цивільні: ЗМІ, телебачення, інші засоби масової комунікації [30].

Різноманіття і заплутаність зовнішніх форм і способів ведення гібридної війни приховують її глибинні засади – розпочату історичну битву за цінності суспільного життя.

Аналіз показників того, що є вартісним для громадян України після 2014 року, вказує на пріоритет: 1) гідності – 81%, свободи слова – 75,8%, право на свободу вираження поглядів – 32,3% та ін. [25, с. 295].

У зв'язку з цим ще йдеться про цінності, які умовно можна розділити на п'ять груп:

I група – це група фундаментальних, базових, загальнолюдських цінностей, які відображають стійкі ціннісні орієнтири людства. До них належать такі цінності: життя, людина, добро, природа, суспільство, щастя, справедливість, свобода, рівність, гуманізм, робота, знання (істина), краса (гармонія) й т. ін.

II група – це група національних цінностей (цінностей національної культури): національна ідея, рідна мова, народні свята, традиції й звичаї, фольклор, національні символи й т. ін.

III група – це група громадянських цінностей (цінностей демократичного суспільства): демократичні права й обов'язки, толерантність до інакомислення, релігійна терпимість, повага до культурних і національних традицій інших народів, неперервна освіта, інформаційна культура й т. ін.

IV група – це група сімейних цінностей, до якої належать: любов, повага, вірність, взаємодопомога, спілкування, гармонія взаємин, довіра, взаємна відповідальність, шанування предків і ін.

V група – це група особистісних цінностей (індивідуальних, персональних цінностей), яка включає такі: повноцінна життєва самореалізація особистості, освіченість, морально-вольові якості, здоров'я, засвоєння правил етикету тощо.

На підготовчому етапі керівництвом країни-агресора вживає заходи з формування ідеологічних, політичних та військових передумов майбутньої агресії на знищення ціннісних основ європейського суспільства.

Ці заходи включають:

– ідеологічне «опрацювання» власного населення задля об'єднання проти ідей націоналізму, довкола великодержавного шовінізму, захисту так званих «національних

цінностей та інтересів», боротьби із «зовнішнім ворогом» та в умовах «фортеці» тощо, а також максимальне послаблення опозиції у всіх її проявах;

– захоплення інформаційного простору країни-супротивника та використання його у своїх інтересах для формування у суспільстві відповідного настрою;

– внесення розколу серед населення країни-супротивника шляхом стимулювання внутрішніх суперечностей політичного, міжнаціонального та міжрелігійного характеру (зокрема, в рамках створення та підтримки різних партій, рухів та організацій відповідного, в т. ч. екстремістського спрямування);

– дискредитацію зовнішньої та внутрішньої політики країни-супротивника, нав'язування її керівництву та населенню певних ідей та цивілізаційних цінностей шляхом проведення активної інформаційної кампанії із застосуванням спеціальних методів «зомбування» суспільства із широким залученням як державних, так і неурядових організацій.

Якими є цілі Росії на європейському напрямку (% опитаних експертів, 2016 р.)? Експертам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

• Розвал ЄС, знищення об'єднуючих цінностей, норм правил. Формування нового європейського устрою під егідою Росії – 69,6%.

• Відродження імперської величі Росії і забезпечення домінуючих позицій на європейському континенті – 64,1%.

Захист і відстоювання власних національних інтересів, протистояння західному впливу – 20,7%.

Інше – 1,1%.

Важко відповісти – 0,0%.

Тактичними завданнями російської гібридної агресії є:

– поступова дискредитація і розмивання базових європейських цінностей, які об'єднують країни ЄС;

– дезорієнтація громадської думки;

– формування впливового проросійського лобі для встановлення розбіжностей між європейськими державами та інституціями ЄС.

Ціннісні елементи сутності буття в інформаційній складовій російсько-української «гібридної війни», як внутрішні стимули людини стали прицільною мішенню воєнної агресії РФ.

Спостереження дозволяють зробити висновок про те, що гібридна війна, розв'язана РФ проти України (і не лише на сході нашої держави), негативно впливає і на процес формування системи цінностей, і на відповідні соціальні норми, які вона сповідує.

Політики і просто небайдужі громадяни визнають, що Україна програє інформаційну війну пропагандистським методам Росії.

Формування громадської думки, яка може протистояти гібридним нападам, стихійно й цілеспрямовано, це одна із компонентів спротиву: у першому варіанті на масову свідомість впливають соціальний досвід, традиції, у другому – соціальні інститути.

Громадська думка – це судження соціуму щодо гострих і нагальних суспільних питань. Складаючись з єдності раціональних, емоційних, вольових елементів, громадська думка проявляється, як правило, на трьох рівнях:

- 1) духовне ставлення (через оціночні судження);
- 2) духовно-практичне ставлення (через емоційні спонукання, прагнення);
- 3) практичне ставлення (через масові дії і вчинки).

Маніпуляція громадською думкою і свідомістю громадян – це своєрідне маніпулювання духовним станом людей, управління ним шляхом нав'ювання відповідних стереотипів мислення, вигідних терористам. За допомогою маніпуляції можна міняти життєві наміри людей в потрібному/спотвореному напрямі. При цьому виділяється три рівні дії.

Перший рівень – посилення наявних у свідомості людей потрібних меседжів, цінностей, норм. Закріплення цих елементів свідомості у світогляді й життєвих установках.

Другий рівень пов'язаний з незначними змінами поглядів на ту або іншу подію, процес, факт, що також впливає на політичну позицію і емоційне відношення до конкретного явища.

Третій рівень – корінна, кардинальна зміна життєвих установок на основі повідомлення драматичних, незвичайних нових даних, відомостей.

Величезним ресурсом РФ є пропаганда – поширення ідеологічних і політичних поглядів на аудиторію з метою формування поглядів, цінностей, уявлень, емоцій, ідеології, надання впливу на поведінку людини чи суспільства.

Зміст пропаганди розшифровують як:

пропаганду створення. Покликана переконати в необхідності побудови чогось нового (інституту, суспільства), пропонує приєднатися до цього процесу. Не завжди є позитивною;

пропаганду руйнування. Переконає у наявності ворога, який щось задумує проти нас. Не є однозначно негативною;

пропаганда роз'єднання. Розпалює ворожнечу, переконає, що «ми не такі, як вони». Тільки під час локальних воєнних дій або війни така пропаганда виконує позитивну функцію;

пропаганда залякування. Запевняє вірогідного/можливого противника у власній економічній силі. Впливає на внутрішню аудиторію;

пропаганда відчаю. Наголошує на безнадійному становищі можливого противника, примушує його здатися. Не використовується для впливу на власний народ;

пропаганда героїзму. Закликає до згуртування навколо певних цінностей, допомагає легше пережити складнощі, ілюструє приклади, до яких необхідно прагнути. Зазвичай має позитивний характер;

пропаганда просвітництва. Виконує інформативну функцію, тобто повідомляє населенню про дії керівництва різного рівня, рекламує спосіб життя (може в залежності від умов бути як негативною, так і позитивною).

Структура пропагандистського повідомлення включає:

- 1) адресанта (актора), від імені якого або на користь якого відбувається інформування;
- 2) джерело інформації, що доставляє повідомлення до адресата (реципієнта);
- 3) зміну цінностей, переконань і поглядів адресата як результат успіху пропагандистського повідомлення;
- 4) необхідні адресантові (актору) дії, які є наслідком пропагандистського повідомлення;
- 5) необхідні адресантові (актору) дії, які є наслідком пропагандистського повідомлення.

Основними складниками гібридної війни в російсько-українському протистоянні (з 2014 р.) є:

1. **Інформаційний складник.** Інформаційний складник гібридної війни став наскрізним для всієї російської агресії в її активній фазі. Спираючись на потужну багаторічну інформаційно-психологічну «обробку» своїх громадян і громадян України, активну кампанію в соціальних мережах, часткове скуповування українських ЗМІ (зокрема загальнонаціональних), використання стратегічного контенту (книги, телесеріали, фільми, псевдонаукові та наукові дослідження тощо), Росії на перших етапах агресії вдавалося істотно дезорієнтувати населення України.

2. **Дипломатичний складник.** Синхронне висунення ультимативних вимог до жертви агресії на міжнародних переговорних майданчиках – в ООН, ЄС, на двосторонніх і багатосторонніх перемовинах. Керівництво РФ розглядає міжнародні відносини як сукупність агентурних спецоперацій.

3. **Диверсійні (підривні) операції** спецслужб, утворення п'ятих колон, терористичні акти, підтримка (підбурювання) кримінального безладу.

4. **Економічний складник.** Він значно «вдосконалений» порівняно з ще пам'ятними сирними, цукерковими, винними «війнами» проти України, Придністров'я і Грузії. Застосовуються комбінації заходів економічного та соціально-культурного характеру. Особливо ж паразитує північний сусід у сфері енергетичної безпеки, роками ведучи так звані «газові війни»; послаблює всіма можливими способами енергетичну інфраструктуру нашої та інших держав, маніпулюючи цінами на газ з метою шантажу та примусу в галузі зовнішньої політики.

5. **Конфесійний складник.** Православна церква Московського патріархату в більшості своїх церковно-адміністративних підрозділів уже абсолютно неприховано використовується як засіб і як активна бойова одиниця гібридної війни.

6. Гуманітарний складник: втручання в сферу історичної пам'яті (спекуляції на фактах історії, маніпулювання почуттями людей щодо минулих подій і учасників цих подій); мовне питання; посилення позицій російської мови і культури (з пропагандистським змістовим наповненням) на шкоду українській; нав'язування через освітні та конфесійні канали російськоцентричних цінностей; практично повна окупація вітчизняного інформаційного простору.

Війну з Україною керівництво Росії готувало принаймні 10 років. Про це свідчать насамперед:

- 1) прийнята в цей період російська воєнна доктрина, в якій, крім США, чітко визначено як «взяти під свій захист», не спиняючись перед застосуванням ядерної зброї;
- 2) численні антиукраїнські заяви її політиків, генералів, «учених»;
- 3) військові навчання зі спрямуванням на Україну (наприклад, масштабні навчання в Білорусі влітку 2013 року; легенда для маневрів «Захід-13» була така: «у сусідній країні бандерівська хунта захопила владу», і учасники маневрів відпрацьовували сценарій, як із цим упоратися);
- 4) згортання спільних з Україною оборонних проєктів, створення російської системи заводів із заміщенням українського імпорту для російського ВПК; але Росія все це робила, розширюючи свої можливості, а Україна втрачала потужності;
- 5) газові війни;
- 6) блокування торгових потоків;
- 7) розбудова п'ятих колон в Україні.

Мета російсько-української гібридної війни полягає в створенні хаосу, підриві цінностей демократичного світу і культивування всеохоплюючої атмосфери недовіри і нігілізму. Ця мета поширюється не тільки на Україну, а й на ті держави, що її підтримують.

Саму демократію Росія, яка не заснувала й не знає демократичних традицій, перетворила на нашого ворога. Підривається сама ідея демократії, піддається сумніву можливість вільного, чесного і неупередженого волевиявлення особи.

Демократичні сили європейського спрямування виробляють свою тактику протистояння гібридним нападам РФ.

Правові кроки зроблені Національною радою з електронних ЗМІ Латвії, яка заборонила на території держави трансляцію семи каналів Russia Today, закликавши до таких дій країни ЄС. Досвід України у неприхованих ворожих намірах пропаганди Росії більш ніж показовий для цього: зомбуванням населення і втратою 15 тисяч громадян на війні заплачено за «толерантність» до російських каналів на Сході України [24, № 122–123]. Адже неоднакові наслідки інформаційного впливу впливають на прояви поведінки тих, хто його сприймає. У залежності від намірів комунікатора інформація виконує переконувальну, пізнавальну,

формувальну, протестно-заперечувальну, депресивно-пригнічувальну, психічно-непередбачувану реакцію.

На думку Артема Біденка, керівника Інституту інформаційної безпеки, «...Виграти в інформаційній війні неможливо, але зменшити ризики, управляти ризиками і бути готовими до викликів – можливо (у сфері ІТ), створивши ефективну протидію їм» [27]. Ворожа країна створює меседжі проти України: крайнє неуспішна *failed state*. Вся маніпуляція скерована на доведення цієї тези.

Про це написано в «Білій книзі російських інформаційних спецоперацій», автор якої Дм. Золотухін. Засилається багато абсурду про герб, прапор, рак, антени 5G і т. д. і т. п.

Висновок фахівця з інформаційної безпеки А. Біденка такий: «...Держава має створити ефективну систему верифікації інформації (Центр протидії інформації) для «відслідковування в режимі реального часу певні слова і словосполучення, які є меркерами хаосу, зневаги до України, розбрату та просто негативу» [27].

Комп'ютерні технології можуть відстежувати це в режимі реального часу. Так можна визначити режим верифікації: чіткий «коефіцієнт фейковості» чи «нав'язування» наративів. Газета «День» простежила тенденції медіакористування в Україні на підставі опитування 2022 респондентів. Небажаними виявилися для читачів теми підтримки мігрантів – 53,9%, підтримки у виступах цензури – 63,3%, обмеження доступу до російських ЗМІ – 56,2% та ін. [26, с. 28].

Проект texty.org.ua є позитивним щодо протидії фейк-ньюз. Потрібний, однак, державний глобальний підхід. Це має бути консорціум громадських організацій та донорів.

Отже, потрібне створення дієвого інструменту визначення рейкових новин, рейкових експертів, рейкових медіа та рейкових організацій. Відтак можна буде продовжувати формувати високу правосвідомість, належну правову культуру та створювати безпеку в нинішньому інформаційному суспільстві.

Висновки до розділу 4

Київською школою філософів права визначено, що в інформаційному суспільстві як певному синтезі інтеграції науки, філософії, релігії та мистецтва, апогеєм повинно стати вироблення глобальної (світової) ідеології на наднаціональному рівні на зразок етичних кодексів функціонування ЗМІ, Інтернету, які регулюють функціонування мережі, визначають правила поведінки в ній поза державними межами і корелюються із світоглядним рівнем її користувачів. Природно, що для інформаційного суспільства в цілому притаманне створення та переважання етичних норм і кодексів замість законодавчо закріплених норм поведінки. Чим вищий рівень суспільної моралі, рівень суспільної свідомості, тим менше потреби у юриспруденції як такій, тобто спостерігається тенденція саморегулювання суспільних відносин, зокрема, правовідносин, і на рівні національного інформаційного простору, і на рівні глобальному.

Філософською основою творення засад розвитку інформаційного суспільства є права людини – як основні права, на захист яких людина демократії може розраховувати повсякчас і будь-де. Існування держави, як інституту має на меті захист прав людини. Ці права сформовані як в національному, так і в міжнародному праві. Основним вітчизняним законом, що забезпечує права людини та громадянина, є Конституція України. У міжнародній площині основним документом, який зобов'язує держави дбати про права людини, є Загальна декларація ООН з прав людини від 1948 року. Основні права Декларації – це право на життя, право на повагу до людської гідності, право на свободу та особисту недоторканність, право на справедливий суд. У сучасному інформаційному суспільстві всі ці та інші права і свободи постійно знаходяться в полі зору оцінки їх додержання. Те, наскільки держава забезпечує захист прав людини та громадян – фактично є індикатором ефективності не тільки правозахисної системи, але і самої держави як інституту.

Не заперечними є оптимізовані наміри тих, хто лобіює розвиток інформаційного суспільства:

- ефективно використовувати глобальний інформаційний продукт з відповідною його адаптацією до національного середовища;
- більш активно культивувати національно свідомих індивідів, які є лідерами громадської думки у різних сферах суспільного життя;
- налагодити проектування запитів до засобів масової інформації, формуючи їх перехід від «сенсаційної» до інформаційно-аналітичної роботи;
- служити суспільству і захищати всіх осіб від незаконних дій з почуттям високої відповідальності, властивій цій сфері професійної діяльності;
- бути непідкупними;
- протистояти всім актам корупції і боротися з ними;
- поважати й охороняти людську гідність;
- захищати основні права кожної особи;
- повідомляти про порушення законів, кодексів та інших норм, призначених для забезпечення захисту прав людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 4

1. Кушакова-Костицька Н. Філософсько-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні: монографія / наук. ред. М. В. Костицький. К.: Логос, 2019. 346 с.
2. Постправа та фактчекінг – тренди сучасної комунікації. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/> – вхід 07.10.2020; <https://www.bbc.com> – вхід 07.10.2020.
3. Потятиник Б. В. Медіа: ключі до розуміння. Серія: Медіакритика. Львів: ПАІС, 2004. 312 с.

4. Смаглий К. Від Сулова до Суркова. *День*. 2018. № 203–204. 9–10 листоп. С. 10.
5. Андреев Д. Взаємодія влади та громадськості: механізми соціально-правової комунікації: монографія. К., 2013. 334 с.
6. Куліш А. М. Інформаційне право України: навч. посібник. Суми: Сум. держ. ун-т, 2016. 108 с.
7. Арістова І., Баранова О., Дзюбань О. та ін. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері та основи інформаційної деліктології: монографія / за заг. ред. проф. К. Беякова. К.: КВІЦ, 2019. 344 с.
8. Беяков К., Онопрієнко С., Шопіна І. Інформаційна культура в Україні: правовий вимір. К.: КВІЦ, 2018. 153 с.
9. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадське суспільство. Львів: Літопис, 2000. С. 5–11.
10. *День*. 2020. 31 січ. – 1 лют.
11. Магда Є. Гібридна війна: вижити і перемогти. Х.: Віват, 2015. 304 с.
12. Попович М. Філософія свободи / упор.: Л. Артюк, Н. Вяткіна. Харків: Фоліо, 2018. 524 с.
13. Бондаренко К. Публічне адміністрування національно-безпековою сферою в Україні: теоретичні, правові та організаційні засади: монографія. Одеса, 2019. 406 с.
14. Музичук К. Демократичні основи судочинства (аспект інформаційних прав і свобод людини): монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. 528 с.
15. Семен Н. Поняття «інформаційна війна» в контексті соціальних комунікацій. *Держава та регіони. Серія «Соціальні комунікації»*. 2016. № 1 (25). С. 24.
16. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 497 с.
17. Загоруйко А. Теоретико-правовий аналіз визначення поняття «гібридна війна». *Вісник НАДУ. Серія: Державне управління*. 2019. № 3. С. 115–122.
18. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 2015. № 2.
19. Кріслата О. Гібридна війна та її інформаційна складова. URL: <https://www.lsl.lviv.ua>.
20. Луцишин Г. І. Конфліктологія та теорія переговорів: навч. посібник. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2015. 200 с.
21. Сучасний словник іншомовних слів. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2014. 768 с.
22. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
23. Іщенко Н. Воля в мережі або смерть демократії. *День*. 2017. № 8–9. 20–21 жовт. С. 25, 28.

24. День. 2020. № 122–123.
25. Гришук В., Гришук О., Токарська А. Цінності та комунікація в сучасній Україні: до питання взаємозв'язку. *Pszegład Wschodnioeuropejski*. XI/I. 2020. С. 289–298.
26. Іщенко Н. Зробить нам швидко та цікаво. *День*. 2020. № 186–187. С. 28.
27. Біденко Артем. Чи можливо виграти в інформаційній війні? URL: [//blogs.pravda.com.ua/](http://blogs.pravda.com.ua/)
28. Требін М. П. Інформаційне суспільство. Війни нової епохи. *Віче*. 2002. С. 64–68.
29. Требін М. П. Феномен «гібридної» війни. *Гілея: науковий вісник*. 2014. С. 366–371.
30. Требін М. П. «Гібридна» війна як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. С. 113–127.
31. Wardle C. Nowy nieporządek świata. *Świat Nauki*. 2019. № 10 (338). S. 66–67.
32. Чадюк М. Комунікація (не) за правилами. Як не втрапити в тенета дезінформації та як навчитися її викривати. *День*. 2020. № 186–187. С. 28.
33. Требін М. П. Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія: зб. наук. пр. Х.: Право, 2013. № 2 (16). С. 188–198.
34. Собрі К. Н. Інформаційно-іміджевий аспект гібридної війни. *Молодий вчений*. 2018. № 5 (57).
35. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 2015. № 2.
36. Горбулін В. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
37. Почепцов Г. Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології XXI століття. К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2017. 260 с.
38. Tokarska A. Hybrydna wojna: Wolność Słowa czy Wolność Manipulacji: monografia. Warszawa, 2019. 104 s.
39. Токарська А. С. Як досягти досконалості в комунікації: до питань захисту прав і свобод людини в інформаційній сфері. *Вісник НУ «Львівська політехніка»*. 2020. № 2 (25). С. 77–82.
40. Тихомиров О. О., Тугарова О. К. Юридична відповідальність за правопорушення в інформаційній сфері: навч. посібник. К.: Нац. акад. СБУ, 2015. 172 с.
41. Беляков К. І., Тихомиров О. О. Інформаційний делікт. Деліктологія: монографія / за заг. ред. С. В. Петкова, І. М. Копотуна. Куновіце: Академія ГУСПОЛ, 2020. Т. 1. С. 209–232.

РОЗДІЛ 5

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ФІЗИЧНОЇ ОСОБИ

5.1. Поняття і підстави захисту цивільних прав та інтересів

В сучасних умовах цивільні правовідносини опосередковують практично всі сфери життєдіяльності людини. Ставши учасником цивільних відносин, особа, реалізуючи свої суб'єктивні цивільні права, потребує їх належного захисту у разі протиправних посягань з боку інших осіб. Учасникам цивільного обороту для ефективного захисту їхніх цивільних прав необхідні відповідні правомірні цивільно-правові засоби, які зможуть забезпечити їм стабільність і благополуччя.

Питання захисту цивільних прав та інтересів залишається вкрай актуальним, оскільки відсутність належного правового врегулювання та суперечність окремих положень чинного законодавства породжує багато проблем при застосуванні передбачених способів захисту, що в більшості випадків ускладнює захист порушених цивільних прав та інтересів учасників спірних правовідносин.

Цивільне законодавство України закріплює право кожної особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання (ст. 15 ЦК України). Положення цієї статті базуються на нормах Конституції України, які закріплюють обов'язок держави забезпечувати: захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання (ст. 13), захист прав і свобод людини і громадянина судом, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, відповідними міжнародними судовими установами чи міжнародними організаціями (ст. 55).

Захист цивільних прав та інтересів здійснюють: суд, Президент України, органи державної влади, органи влади АРК або органи місцевого самоврядування; нотаріус. Цей перелік не є вичерпним. Крім органів, зазначених в ст. 55 Конституції України, відповідно до окремих актів законодавства України здійснюють захист цивільних прав та інтересів або сприяють їх захисту органи прокуратури, органи Національної поліції, тощо.

Слід відзначити, що більш широким поняттям, порівняно з правовим захистом є поняття правової охорони, в основі якого визначальними є принципи забезпечення непорушності та здійснення цивільних прав та заходи, спрямовані на попередження порушень цих прав. У той самий час, як відомо, захисні норми спрямовані насамперед на відновлення вже порушеного права та усунення перешкод у його здійсненні шляхом вчинення відповідних дій. У цих нормах передбачається певна низка заходів, за допомогою яких особа забезпечує реалізацію права на

захист свого порушеного права чи інтересу, які в сукупності своїй утворюють відповідний правовий механізм захисту прав особи, який міститься в кожній галузі права.

Так, З.В. Ромовська зазначає, що правова охорона складається з двох рівнів, на першому з яких здійснюється правове регулювання певних суспільних відносин, а на другому – охорона конкретних суб'єктивних прав [1, с.15].

М.М. Дякович вказує, що охоронними є заходи, спрямовані на запобігання порушенню прав та законних інтересів. При цьому критерієм розмежування охорони й захисту вона називає момент учинення правопорушення, з яким пов'язують можливість особи використовувати передбачені законом засоби захисту [2, с.144].

Захист цивільних прав і охоронюваних законом інтересів здебільшого визначається як:

- реалізація такого, що встановлений законом, суб'єктивного права особи на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання шляхом застосування обраних фізичною особою чи встановлених договором чи актами цивільного законодавства правоохоронних заходів – способів захисту цивільних прав (Т.В. Боднар) [3, с. 172];

- передбачені законом вид і міра можливого або обов'язкового впливу на суспільні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного чи оспореного права (Ю.В. Білоусов) [4, с. 166];

- правомірна реакція учасників цивільних відносин, суспільства та держави на порушення, невизнання чи оспорювання цивільного права з метою припинення порушення, поновлення чи визнання цивільного права або компенсації завданої уповноваженій особі шкоди (Є.О. Харитонов) [5, с. 209];

- правозастосовча діяльність, що здійснюється компетентним органом або безпосередньо уповноваженою особою у випадках, передбачених законом, з метою відновлення суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів у разі, коли останні ким-небудь порушуються, не визнаються чи оспорюються (Т.М. Підлубна) [6, с. 29 - 30];

- система активних заходів, що їх уживає суб'єкт цивільного права, компетентні державні чи інші органи, спрямована на усунення порушень цивільного права чи інтересу, покладення виконання обов'язку з відновлення порушеного права на порушника (О.В. Дзера, І.О. Дзера [7, с. 129], Л.М. Баранова [8, с. 199]).

Варто зазначити, що деякі вчені при визначенні сутності цієї правової категорії роблять акцент на **меті**, задля досягнення якої здійснюється захист прав та інтересів. Так, за однією концепцією, захист прав та інтересів спрямований на відновлення порушених чи оспорюваних суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів [9, с.445], за іншою – на забезпечення уповноваженій особі реальної можливості здійснення її права [10, с. 44], зокрема, шляхом пред'явлення вимоги до правозобов'язаного суб'єкта виконати покладені на нього зобов'язання

(здійснити певні дії, які забезпечують відповідне право правоволодіючого суб'єкта, чи утриматися від їх виконання) [11, с.283].

Серед інших у науковій доктрині виділяється позиція З.В. Ромовської, яка пише: «Захист права – це діяльність, спрямована не тільки на відновлення порушеного права, але й саме таке відновлення. Тому правовий захист можна розглядати в динаміці як процес захисту, який має свій початок і кінець, виникає з моменту пред'явлення заяви й завершується виконанням рішення» [12, с. 8-9].

Із наведених визначень досліджуваного поняття вбачається, що воно розкривається через призму: суб'єктивного цивільного права на захист; діяльності відповідного органу або уповноваженої особи що має на меті припинення порушення, визнання цивільного права чи відновлення цивільного права та інтересу; системи заходів, спрямованих на усунення порушень, покладення виконання обов'язку з відновлення порушеного права або компенсації завданої шкоди на порушника [13]; сукупності заходів правоохоронного характеру, спрямованих на застосування стосовно правопорушника примусового впливу з метою визнання або відновлення оспорюваного чи порушеного права [14]; системи юридичних норм, спрямованих на попередження правопорушень та усунення наслідків правопорушень [15, с.192], сукупність норм, що визначають форми, способи і строки відновлення порушених прав і інтересів, захист їх від порушень у майбутньому [16, с. 261].

В юридичній літературі вчені тлумачать поняття захисту цивільних прав у вузькому та широкому розумінні. На думку вчених, які дотримуються вузького трактування поняття захисту цивільних прав, лише ті заходи, які спрямовані на відновлення або визнання цивільних прав і захист інтересів при їх порушенні або оспорюванні, варто вважати заходами захисту цивільних прав як складової частини більш широкого поняття охорони прав. Прибічники широкого трактування поняття захисту цивільних прав визначають його як передбачену законом систему заходів, спрямованих на забезпечення недоторканності права, відновлення порушеного права і припинення дій, що порушують право.

Захист прав та інтересів у широкому розумінні, на думку Г. Чурпіти, включає як діяльність відповідних юрисдикційних органів щодо застосування передбачених законом способів і засобів, спрямованих на забезпечення здійснення та відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів, так і їх самозахист. Але, як уже зазначалося, про захист прав та інтересів можна говорити тільки в тому випадку, коли вони порушені, невизнані або оспорювані.

Висловлені вище міркування дають підстави погодитися з визначенням захисту прав та інтересів як діяльності правомочних осіб, а також юрисдикційних органів, що спрямована на забезпечення здійснення та відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод та інтересів у спосіб, установлений законом [17, с. 45].

Отож у різних наукових контекстах захист цивільних прав може розглядатися і як діяльність, і як результат такої діяльності, і як система заходів, і як правовий інститут, і як особливе право, і як функція держави або права. Однак кожне визначення придатне для вживання лише у певному науковому контексті, отож не є універсальним.

Хоча на сьогодні переважає думка про те, що «теорія діяльності» є домінуючою у науці цивільного права, вона поширена у сучасних підручниках з цивільного права і коментарях цивільного законодавства [18, 177].

Розглядається правовий захист також у статичному та динамічному станах. З цього приводу З.В. Ромовська зазначає наступне: «Правовий захист – це державно-примусова діяльність із забезпечення виконання юридичного обов'язку та відновлення порушеного права. Правовий захист, окрім самозахисту (самооборони), неможливий поза діяльністю суду чи іншого органу. Правовий захист – завжди акт, що уже відбувся, оскільки він є безпосередньо реалізацією міри державного примусу, що визначена у рішенні суду чи іншого органу, уповноваженого на здійснення правового захисту. І саме це є головним у суті правового захисту.

Правовий захист у динаміці являє собою процес захисту, що має свій початок (подання позову, заяви) та кінець (виконання рішення)» [19].

Зазначають також, що захист цивільних прав і охоронюваних законом інтересів – міжгалузевий (змішаний) правовий інститут, який існує на межі матеріального та процесуального права, містить норми приватного і публічного права, а відповідно, враховує матеріальні й процесуальні аспекти захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів і охоплює матеріальні, процедурні й процесуальні його елементи, а також поєднує статичний і динамічний стани захисту [13].

Вживаючи термін «право на захист», як правило, мають на увазі суб'єктивне право особи вимагати від уповноважених органів примусового застосування засобів реагування до порушників цивільних прав.

Необхідно чітко розмежовувати право на захист цивільних прав у матеріальному і процесуальному значенні.

Матеріально-правовий аспект захисту цивільних прав та інтересів насамперед полягає в з'ясуванні, чи має особа таке право або інтерес та чи були вони порушені або було необхідним їх правове визначення. Матеріальний аспект захисту охоплює й положення гл. 3 ЦК України, в якій йдеться саме про захист цивільних прав та інтересів.

При цьому слід виходити з положень ст. 11 ЦК України про підстави виникнення цивільних прав і цивільних обов'язків. Відповідно до них цивільні права та обов'язки виникають із дій осіб, передбачених актами цивільного законодавства, Конституцією України та міжнародними договорами України, а також із дій осіб, не передбачених цими актами, але

які породжують цивільні права та обов'язки. Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є, наприклад, договори та інші правочини, створення речей, творча діяльність, результатом якої є об'єкти права інтелектуальної власності, завдання майнової (матеріальної та моральної) шкоди іншій особі та інші юридичні факти.

У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов'язки можуть виникати з рішення суду. У випадках, встановлених згаданими актами або договором, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків може бути настання або не настання певної події.

Особа здійснює свої права вільно на власний розсуд (ст. 12 ЦК України). Відповідно до ст. 13 ЦК України цивільні права особа здійснює у межах, наданих їй договором або актами цивільного законодавства. При їх здійсненні особа зобов'язана утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині. Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживанням правом в інших формах. При здійсненні цивільних прав особа повинна додержуватися моральних засад суспільства. Не допускається використання цивільних прав для неправомірного обмеження конкуренції, зловживанням монопольним становищем на ринку, а також недобросовісна конкуренція. У разі недодержання особою при здійсненні своїх прав вимог, які встановлені чч. 2-5 ст. 13 ЦК України, суд може зобов'язати її припинити зловживання своїми правами, а також застосувати інші наслідки, встановлені законом. Зокрема, згідно із ч. 3 ст. 16 ЦК України суд може відмовити у захисті цивільного права та інтересу особи в разі порушення нею положень чч. 2-5 ст. 13 ЦК України.

Особа не може бути примушена до дій, вчинення яких не є обов'язковими для неї. Виконання цивільного обов'язку забезпечується засобами заохочення та відповідальністю, яка встановлюється договором або актом цивільного законодавства. Особа може бути звільнена від цивільного обов'язку або його виконання у випадках, встановлених договором або актами цивільного законодавства (ст. 14 ЦК України).

Суб'єктивне цивільне право на захист та суб'єктивне цивільне процесуальне право вимагати захисту порушеного суб'єктивного матеріального права не тотожні. Важливо те, що вони не конкурують між собою, а сприяють у рівній мірі захисту основного цивільного суб'єктивного права, наприклад права власності.

К. В. Михайлова зазначає, що захист цивільних прав – це процесуальне правовідношення, яке являє собою сукупність дій, що вчиняються уповноваженою особою (суддею) і сторонами правового конфлікту, результатом якого є гарантоване державою здійснення права (однією зі сторін спору). К.В. Михайлова пропонує новий підхід до розуміння сутності правового захисту, що ґрунтується на виокремленні таких ознак цієї діяльності, як наявність волевиявлення особи (або обох сторін правового конфлікту) та легальної

процесуальної форми, можливість примусового здійснення порушеного або оспорюваного цивільного права (гарантованість державою примусового виконання його результатів), особливий правовий статус суб'єкта, який здійснює захист [20].

Підставою для захисту прав є порушення, невизнання або оспорювання цивільного права.

Порушення цивільних прав може проявлятися, зокрема у: недодержанні сторонами при вчиненні правочину вимог закону (ст. 215 ЦК України); поширенні про особу недостовірної інформації (ст. 277 ЦК України); розкритті таємниці про стан здоров'я особи (ст. 286 ЦК України); тощо.

Невизнання цивільного права полягає у пасивному запереченні наявності у особи суб'єктивного цивільного права, зокрема на майно, на право користування житлом, на спадщину, на частку в спільному майні, яке безпосередньо не завдає шкоди суб'єктивному праву, але створює непевність у правовому статусі носія суб'єктивного права [21, с.218].

Оспорювання суб'єктивного цивільного права відображає такий стан правовідношення, коли суб'єктивне цивільне право заперечується у юрисдикційному органі [21, с. 218].

До прав, що підлягають цивільно-правовому захисту, належать майнові та особисті немайнові права суб'єктів цивільного права.

Складнішою є ситуація з визначенням інтересу, оскільки ні в ЦК України, ні в інших актах законодавства України не дається його визначення. ЦК України ставить єдине застереження про те, що захисту підлягає лише той інтерес, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Зазначене формулювання є дещо широким і може призводити до довільного тлумачення в судовій практиці. Певне вирішення цієї проблеми міститься у Рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. у справі № 1-10/2004 за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень ч. 1 ст. 4 ЦПК УРСР 1963 р., зокрема тлумачення поняття «охоронюваний законом інтерес».

«Поняття «охоронюваний законом інтерес» треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загально-правовим засадам» - зазначається у Рішенні Конституційного Суду України.

Отже, *захист цивільних прав* – це дії з попередження, припинення порушення прав або відновлення порушених прав осіб. *Право на захист* – це юридично закріплена можливість

особи використати заходи правоохоронного характеру для поновлення порушеного права і припинення дій, які порушують це право.

5.2. Способи та форми захисту цивільних прав та інтересів

Захист суб'єктивних цивільних прав та інтересів здійснюється в передбаченому законом порядку, тобто за допомогою застосування належної форми, засобів і способів захисту.

Способи захисту цивільних прав не самодостатні і лише тоді призведуть до кінцевого результату будь-якої правозастосовної діяльності (здійснення права, одержання його об'єкта), коли вони будуть застосовані не лише належним суб'єктом (судом), а й відповідно до закріпленої процедури, що відповідає процесуальній формі. «Поza відповідною процесуальною формою, - як зазначає К. Михайлова, - ці дії не призведуть до одержання правозастосувачем того матеріального блага, на отримання якого він розраховував, починаючи процес реалізації того чи іншого цивільного права» [20].

Ще раз наголосимо, що категорія «захист цивільних прав» містить як матеріально-правовий, так і процесуально-правовий аспекти й охоплює матеріальні (способи захисту) та процесуальні (форми і засоби) елементи, які тісно взаємопов'язані. Способи захисту активно взаємодіють із засобами і формами: способи забезпечуються засобами у певному порядку у результаті правозахисної діяльності юрисдикційних органів і самої уповноваженої особи, а засоби захисту часто залежать від його форми.

ЦК України в ст. 16 надає право кожній особі звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу, а також визначає орієнтовний перелік способів судового захисту цивільних прав та інтересів.

Вбачається, більш вірною є думка тих правників, які визначають способи захисту цивільних та сімейних прав та інтересів як певні заходи, за допомогою яких відбувається відновлення порушених прав або усунення перешкод у їх здійсненні, зокрема такої думки дотримується І.О. Ромащенко [22, с. 51-52]. Р.А. Майданик під способами захисту цивільних прав розуміє правоохоронні заходи у вигляді закріплених законом матеріально-правових заходів примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав і вплив на правопорушника [23, с. 109].

Г. В. Чурпіта слушно зазначає, що спосіб захисту сімейних прав та інтересів – це визначений законом або договором примусовий захід, що відповідає характеру правопорушення і за допомогою якого забезпечується відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав та інтересів, а також здійснюється вплив на правопорушника [24, с. 83].

Ю. Д. Притика вказує, що способи захисту є завершеними актами захисту у вигляді матеріально-правових дій або юрисдикційних дій, які спрямовані на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав або припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення [25, с. 34].

У ч. 2 ст. 16 ЦК України визначається перелік основних способів захисту цивільних прав та інтересів. Першим способом захисту, передбаченим ст. 16, є визнання права. Метою подання позову про визнання права є усунення невизначеності у суб'єктивному праві, належному особі, а також створення сприятливих умов для здійснення суб'єктивного права особою (наприклад, позови про визнання права власності (ст. 392 ЦК України), про визнання авторського права (статті 423, 432 ЦК України). Цей позов також може поєднуватися з іншими позовами, наприклад щодо вимог про захист права власності з віндикаційним, негаторним позовом або з позовом про виключення майна з опису або звільнення з-під арешту [26].

Наступний спосіб захисту - про визнання правочину недійсним - застосовується у тих випадках, коли необхідно відновити становище, що існувало до укладення правочину з порушенням умов його дійсності (статті 215-236 ЦК України). Метою звернення до суду з таким позовом є застосування наслідків його недійсності, тобто реституції, відшкодування збитків та моральної шкоди, завданої укладенням такого правочину [27].

Згідно із ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

Тісно пов'язане з питанням дійсності та недійсності правочину, зокрема, визнання правочину таким, що не відбувся, (договору неукладеним) як способу захисту цивільного права чи інтересу. Наголошується при цьому, що суд не може відмовити у вирішенні таких вимог за відсутністю у ст. 16 ЦК відповідного способу судового захисту для таких вимог з огляду на положення ст. 124 Конституції України та ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [27].

Із цього приводу Верховний Суд України в постанові від 25 червня 2011 року (справа № 3-58Гс11) [28] зазначив, що визнання договору як неукладеного може мати місце на стадії укладення договору в разі, якщо сторони не досягли згоди з усіх істотних умов, а не за наслідками виконання договору сторонами.

За загальним правилом ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені чч. 1–3, 5 та 6 ст. 203 цього Кодексу.

Відповідно до ст. 216 ЦК України у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Третій спосіб захисту цивільних прав - припинення дії, яка порушує право - пов'язаний зі вчиненням іншою особою незаконних дій, спрямованих на порушення права, належного особі (негаторний позов - ст. 391 ЦК України).

Четвертий спосіб захисту - відновлення становища, яке існувало до порушення права (п.4 ч.2 ст. 16 ЦК України). Цей спосіб пов'язаний з застосуванням певних заходів, спрямованих на відновлення порушеного суб'єктивного права особи у тому стані, в якому воно існувало до його порушення (наприклад, позов про виселення особи з незаконно зайнятого нею приміщення; позов про усунення перешкод у здійсненні права власності).

П'ятий спосіб захисту - примусове виконання обов'язку в натурі - застосовується у тих випадках, коли відповідач зобов'язаний був учинити певні дії щодо позивача, але відмовився або уникає можливості виконати свій обов'язок [29].

Припинення терміну виконання зобов'язання або терміну дії договору не означає звільнення боржника від виконання обов'язку в натурі, тому підтримується думка про те, що кредитор повинен мати право вимагати виконання обов'язку в натурі впродовж того часу, коли існує зобов'язання, а не лише впродовж строку виконання зобов'язання або строку дії договору.

Наступні способи захисту - зміна та припинення правовідношення - пов'язані з необхідністю змінити чи припинити існуюче правовідношення у зв'язку з, наприклад, порушенням його однією із сторін (статті 651, 652 ЦК України - для договірних зобов'язань, це може бути також у випадку розірвання договору у зв'язку з невиконанням або неналежним його виконанням другою стороною (статті 708, 726, 755, 782, 783 ЦК України та ін.).

Припинення правовідношення як спосіб захисту права на практиці найчастіше застосовується у разі розірвання договорів.

Так, рішенням Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 13 грудня 2011 року (справа №2-2529/11) [30] задоволено позов Т. до С. та розірвано два договори купівлі-продажу комбайнів від 28 березня 2008 року. Суд першої інстанції встановив, що 28 березня 2008 року між Т., як продавцем, та С. як покупцем укладено дві біржові угоди купівлі-продажу транспортних засобів, які зареєстровані Універсальною товарною біржею «Партнер». На виконання умов зазначених договорів позивач як продавець передав відповідачу своєчасно й повністю майно та всі необхідні до нього документи, але відповідач не виконав передбачені договором умови, не сплатив позивачу обумовлену в договорі суму коштів. Таким чином, невиконання умов договорів стало підставою для його розірвання. В апеляційному порядку рішення не оскаржувалось [27].

Наступний спосіб захисту - відшкодування збитків - та інші способи відшкодування майнової шкоди можуть як застосовуватися самостійно, так і поєднуватися з іншими вимогами. Підставою для застосування цього способу захисту є наявність заподіяної особі майнової шкоди. Більш детально підстави для застосування цього способу захисту регламентуються статтями 22, 623, 624 та главою 82 ЦК України – «Відшкодування шкоди». Причому цей спосіб

захисту може застосовуватися за порушення не лише позадоговірних (деліктних) зобов'язань, а й договірних. Так, зокрема, підстави для відшкодування заподіяної шкоди передбачені за порушення таких договірних зобов'язань, як: договір купівлі-продажу (ст. 661, п. 3 ст. 678, ст. 700 ЦК України), договір дарування (ст. 721 ЦК України), договір найму (статті 766, 768, 776, 780 ЦК України), договір підряду (статті 848-850, 852, 858 ЦК України) та ін.

Як зазначається в Узагальненнях Верховного Суду «за ст. 22 ЦК України до збитків належать втрати, яких зазнала особа у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки), а також доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушено (упущена вигода).

На вимогу особи, якій завдана шкода, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема – у натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, полагодженням пошкодженої речі). У випадках порушення зобов'язання правовим наслідком цього може бути, як відповідальність, і сплата неустойки (штрафу, пені), якщо це передбачено договором або актом цивільного законодавства [27].

Дев'ятий спосіб захисту - відшкодування моральної (немайнової шкоди) - пов'язаний з наявністю у особи моральних страждань, що виникли через неправомірні дії (бездіяльність) іншої особи та стали наслідком знищення чи пошкодження майна, заподіяння каліцтва, іншого ушкодження здоров'я або смерті.

Критерії визначення розміру відшкодування моральної шкоди, передбачені ч. 3 ст. 23 ЦК України, є не досить чіткими, у зв'язку із чим у подібних випадках суди визначають розмір відшкодування далеко неоднаково.

Зокрема, Верховний Суд в Постанові зазначає: «Визначаючи розмір грошового відшкодування моральної шкоди, завданої батькам унаслідок вчинення умисного вбивства дитини, необхідно урахувати глибину та тривалість моральних страждань, характер дій винної особи (скоєння умисного вбивства), а також те, що особи зазнали моральних страждань, пов'язаних із необхідністю докладати зусилля для виявлення та законного покарання особи, винної у смерті їхньої дитини. За таких обставин відшкодування моральної шкоди в розмірі 1 млн. грн. кожному з батьків відповідає вимогам розумності та справедливості й не може вважатися явно завищеною чи надмірною» [31].

Убачається за доцільне нормативно встановити мінімальний і максимальний розміри відшкодування моральної шкоди, методику його визначення.

Останній спосіб захисту цивільних прав, передбачений ст. 16 ЦК України - визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб - характеризується чітко визначеним суб'єктом -заподіювачем шкоди, якими є відповідні державні органи чи їхні посадові і службові особи. Підставою для подачі такого позову слугують прийняття незаконних

рішень, незаконні дії чи бездіяльність зазначених органів, що призвело до заподіяння шкоди особі. Причому відповідно до статей 1173 -1175 ЦК України така шкода відшкодовується незалежно від вини цих органів (осіб).

Застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту суб'єктивного права, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення.

З цією метою суд повинен з'ясувати характер спірних правовідносин сторін (предмет та підставу позову), характер порушеного права позивача та можливість його захисту в обраний ним спосіб.

Згадані вище способи захисту мають універсальний характер, вони можуть застосовуватись до всіх чи більшості відповідних суб'єктивних прав. Разом з тим зазначений перелік способів захисту цивільних прав чи інтересів не є вичерпним. Відповідно до абз. 2 п. 10 ч. 2 ст. 16 ЦК України суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

Існують особливості щодо захисту особистих немайнових прав, визначені ст. 275 ЦК України, за якою захист цих прав здійснюється способами, встановленими гл. 3 ЦК України і може здійснюватися також іншим способом відповідно до змісту цього права, способу його порушення та наслідків, що їх спричинило порушення.

Слід зазначити, що у тих випадках, коли спеціальна норма закону встановила інший, ніж визначений ст. 16 ЦК України, спосіб захисту, застосовується спосіб захисту, встановлений спеціальною нормою. Особа, право або законний інтерес якої порушено, може скористатися способом захисту, який прямо передбачений відповідною нормою матеріального права або може скористатися можливістю вибору між декількома способами захисту, якщо це не заборонено законом.

Надаючи правову оцінку належності обраного зацікавленою особою способу захисту, судам належить зважати й на його ефективність з точки зору ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У п. 145 рішення від 15 листопада 1996 року у справі «Чахал проти Об'єднаного Королівства» (*Chahal v. the United Kingdom*, (22414/93) [1996] ECHR 54) Європейський суд з прав людини зазначив, що згадана норма гарантує на національному рівні ефективні правові засоби для здійснення прав і свобод, що передбачаються Конвенцією, незалежно від того, яким чином вони виражені в правовій системі тієї чи іншої країни [32].

Європейський Суд з прав людини зазначав, що засіб захисту, що вимагається статтею 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод повинен бути «ефективним» як у законі, так і на практиці, зокрема, у тому сенсі, щоб його використання не було ускладнене діями або недоглядом органів влади відповідної держави (п. 75 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Афанасьєв проти України» від 5 квітня 2005 року (заява № 38722/02)) [33].

У ч. 2 ст. 5 ЦПК України зазначено, що у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи

інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону.

Відтак не можна погодитися з практикою судів, які відмовляють у позові у зв'язку з тим, що позивач, звертаючись до суду, обрав спосіб захисту, не встановлений законом або договором для захисту права чи інтересу, що порушене, невизнане або оспорюється. У таких випадках слід виходити із загальних засад захисту прав, свобод та інтересів, визначених Конституцією України, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод.

Саме такий концептуальний підхід до застосування судами положень ст. 16 ЦК знайшов своє втілення в постанові Верховного Суду України від 21 травня 2012 року у справі № 6-20цс11 [34].

Підсумовуючи аналіз способів захисту цивільних прав та інтересів, необхідно зазначити, що, за загальним правилом, у разі порушення цивільного права чи інтересу в потерпілої особи виникає право на застосування конкретного способу захисту, який залежить від виду порушення та від наявності чи відсутності між сторонами зобов'язальних правовідносин. Тобто потерпіла особа не звертається з усіма передбаченими вимогами до суду, а обирає саме той спосіб захисту, який відповідає, характеру порушення його права чи інтересу. Крім того, ст. 16 ЦК України також допускає можливість встановлення способу захисту не лише судом, а й сторонами в договорі.

Форма захисту права – певні вимоги до процедури правового захисту, порядок діяльності при здійсненні того чи іншого способу захисту. Форма захисту права традиційно поділяється на юрисдикційну та неюрисдикційну. До юрисдикційних способів захисту цивільних прав відносяться ті, застосування яких можливе лише за допомогою звернення до компетентних державних органів, посадових осіб (судові органи, прокуратура, адміністративні органи та ін.). Використання юрисдикційних цивільно-правових засобів захисту допускається тільки в передбаченому законом порядку. До неюрисдикційних цивільно-правових засобів захисту відносяться засоби, застосування яких можливе або самим суб'єктом права, або із залученням інших осіб: самозахист, медіація і т.п. [35, с.102].

Найважливішим у системі форм захисту є юрисдикційний захист, який здійснюється відповідними державними органами. Безумовно, основним юрисдикційним органом захисту цивільних прав є суд. Судовий захист є найефективнішим. Так, відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. При цьому юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір (ст. 124 Конституції України).

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № **1402-VIII** правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та відповідно до визначених законом процедур судочинства. Цим же ж Законом гарантується кожному захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним

законом. При чому іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи мають право на судовий захист в Україні нарівні з громадянами і юридичними особами України.

Важливим є застереження в ст. 21 ЦПК України про те, що сторони мають право передати спір на розгляд третейського суду, крім випадків, встановлених законом.

За захистом своїх прав і свобод особа може також звертатися за відповідних умов до міжнародних судових установ чи міжнародних організацій. Нині поширеним є захист Європейським судом з прав людини, який діє на підставі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.) [36].

Щодо кола осіб, які вправі звертатися до суду за захистом свого порушеного права чи інтересу, то воно визначається процесуальним законодавством і залежить від форми правосуддя. Згідно зі статтями 4 і 56 ЦПК України таким правом наділені особи, право яких порушене, їхні представники, Уповноважений ВРУ з прав людини, прокурор, органи державної влади, органи місцевого самоврядування.

Цивільна юрисдикція передбачена в ст. 19 ЦПК України, згідно з якою суди розглядають в порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Перераховані справи розглядаються в порядку позовного (загального або спрощеного), наказного та окремого провадження.

Цивільне законодавство дозволяє сторонам договору та учасникам інших цивільних правовідносин застосовувати на власний розсуд позасудові способи захисту порушених прав та законних інтересів, у тому числі самозахист, який вперше знайшов безпосереднє закріплення в ст. 19 ЦК України. За цією статтею, особа має право на самозахист свого цивільного права, права іншої особи від порушень і протиправних посягань. Важливим положенням у наведеній нормі є визнання самозахистом не лише захист власних цивільних прав, а й прав інших осіб. При цьому дане положення знайшло свій подальший розвиток у ст. 1158 ЦК України, яка надає особі право на вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення, якщо майновим інтересам останньої загрожує небезпека.

В науковій літературі вважається, що характерними ознаками самозахисту суб'єктивних цивільних прав є такі: 1) факт порушення суб'єктивного цивільного права; 2) законом або договором передбачені заходи, якими уповноважена особа має право скористатися для безпосереднього впливу на правопорушника; 3) здійснюється силами самого потерпілого; 4) застосовувані заходи не виходять за межі необхідних дій для припинення порушення і повинні відповідати йому [37].

Самозахист має певні межі. Він передбачає застосування особою таких засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ч. 1 ст. 19 ЦК України). Ці засоби протидії не повинні також суперечити вимогам ст. 1169 ЦК України про здійснення особою права на самозахист, у тому числі у стані необхідної оборони.

Відповідно до ч. 2 ст. 19 ЦК України способи самозахисту мають відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Звідси можна зробити наступні висновки. По-перше, способи самозахисту повинні бути адекватними самому порушенню та вчиненим неправомірним діям, по-друге, співрозмірними з негативними наслідками, спричиненими порушенням, по-третє, способи самозахисту можуть проявлятися як у фактичних, так і юридичних діях.

До неюрисдикційної форми захисту належать і «оперативні санкції» передбачені ЦК України. Так, згідно зі ст. 692 ЦК України продавець має право відмовитися від договору купівлі-продажу, якщо покупець не оплатив товар. Кредитор має право притримати майно боржника, який не виконав свої обов'язки (статті 856, 874, 916 ЦК України та ін.), а також заходи оперативного впливу на порушника цивільних прав - це юридичні засоби правоохоронного характеру, які застосовуються до порушника цивільних прав і обов'язків самим уповноваженою особою як стороною в цивільному правовідносині без звернення до компетентним державним чи громадським органів за захистом права [38]. Серед заходів оперативного впливу можна виділити:

- 1) виконання уповноваженою особою невиконаної роботи боржником за рахунок останнього;
- 2) забезпечення зустрічних вимог, платежів (наприклад, затримка видачі вантажу одержувачу або його відправлення до внесення всіх належних платежів);
- 3) відмовні заходи (відмова здійснити певні дії; одностороннє розірвання договору або зміна його умов при неправомірній поведінці контрагента); та інші.

5.3. Сімейно-правові способи захисту прав та інтересів учасників сімейних правовідносин

Сім'я є унікальним соціально-правовим інститутом, який відповідає правилам людського співжиття, сутність якої полягає в спільному проживанні, народженні та вихованні дітей, веденні спільного господарства, взаємній підтримці та допомозі, взаємному спілкуванні і турботі і т.п. Призначення сім'ї полягає в спільності життя, заснованій на взаємній любові і повазі, взаємодопомозі, в створенні сприятливих умов для життя дітей, в догляді за тяжкохворими батьками, в збереженні і примноженні сімейних цінностей, переданих від одних поколінь іншим.

У сім'ї, як і в усьому суспільстві, відносини постійно змінюються і ускладнюються, що вимагає адекватного відображення цих змін в нормах сімейного законодавства. Одним з найбільш важливих аспектів в науці сімейного права виступає забезпечення належного захисту сімейних прав, порушення яких в свою чергу негативно позначається на стійкості шлюбу і на взаєминах членів сім'ї.

Порушення сімейних прав та інтересів потребує відповідного захисту, який полягає у застосуванні компетентними державними органами, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами, або самим уповноваженим суб'єктом сімейних правовідносин передбачених сімейним законодавством заходів для відновлення порушених прав і законних інтересів, а також для усунення загрози їх порушення.

Сімейне право є самостійною галуззю права, окремі сімейно-правові способи захисту повторюють за змістом і порядком їх застосування відповідні цивільно-правові способи захисту, звичайно, з урахуванням змістовних особливостей сімейних правовідносин, які характеризуються безоплатним характером, особливим суб'єктним складом, тривалістю в часі, наявністю родинного зв'язку і особистої довіри.

У разі порушення сімейних прав та інтересів особа має право на їх захист у спосіб, визначений законом. Існують дві основні форми захисту сімейних прав: юрисдикційна та неюрисдикційна (самозахист).

Юрисдикційна форма захисту – це діяльність уповноважених державою органів щодо захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин. До органів, які здійснюють такий захист, належать: суд, органи опіки та піклування, нотаріус та прокурор тощо. В рамках юрисдикційної форми захисту, в свою чергу, виділяють загальний (судовий) та спеціальний (адміністративний) порядок захисту порушених сімейних прав.

Відповідно до ст. ст. 16–18 ЦК України, ст. ст. 18, 19 СК України захист сімейних прав та інтересів може здійснюватися судом, органом опіки та піклування, Президентом України, органами державної влади, органами влади АРК або органами місцевого самоврядування чи нотаріусом. Саме судова форма захисту є універсальною, історично сформованою, докладно регламентованою нормами цивільного процесуального права; така форма забезпечує надійні гарантії правильного застосування закону, установлення реальних прав і обов'язків [39, с. 370].

Судова форма захисту є найпоширенішою та має переваги серед інших форм захисту, оскільки юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Ознаки судового захисту:

- 1) здійснюється спеціальним державним органом – судом та професійними юристами – суддями;
- 2) відбувається у передбаченій законом процесуальній формі;
- 3) є остаточним;
- 4) здійснюється шляхом ухвалення судового рішення, яке має загальнообов'язкову силу;
- 5) виконання рішення суду забезпечується можливістю застосування державного примусу.

Судовий захист сімейних прав є найбільш ефективним, оскільки суд, розглядаючи конкретну справу сімейно-правового характеру, перш за все, керується чинним законодавством, враховує всі обставини даної справи і виносить рішення з урахуванням інтересів неповнолітніх

дітей, а також недієздатних і непрацездатних членів сім'ї. У цивільному процесі, в окремих випадках, що зачіпає права та інтереси неповнолітніх та недієздатних членів сім'ї, беруть участь прокурор і органи опіки та піклування, за допомогою чого гарантується всебічний державний захист цих верств населення.

Окремі сімейно-правові вимоги розглядаються в судовому порядку не через те, що сторони перебувають в стані конфлікту (спору), а тому що вирішення даного питання віднесено СК України тільки до цивільної юрисдикції, за допомогою чого держава не тільки контролює процес зміни або припинення сімейних правовідносин, а й усуває порушення одними суб'єктами сімейних правовідносин прав і законних інтересів інших суб'єктів, а також не допускає зловживання прав.

Відповідно до ч. 10 ст. 7 СК України кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист. Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу (ч. 1 ст. 18 СК України). Батьки мають право звертатися до суду як законні представники дитини без спеціальних на те повноважень (ч. 2 ст. 154 СК України).

Аналіз норм сімейного та цивільного процесуального законодавства України дає підстави стверджувати, що законодавець надав суду більш широкі повноваження у сфері захисту сімейних прав порівняно з повноваженнями інших юрисдикційних органів, а саме:

1) відповідно до ч. 10 ст. 7, ч. 1 ст. 18 СК України, ч. 1 ст. 16 ЦК України, ст. 4 ЦПК України) кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого права або інтересу в порядку, установленому ЦПК України;

2) звернення особи за захистом до органу державної влади або іншого компетентного органу не позбавляє її права на звернення до суду (ч. 3 ст. 17 ЦК України, ч. 3 ст. 19 СК України);

3) судовий порядок розгляду сімейних справ у порядку цивільного судочинства базується на галузевих і міжгалузевих принципах, що гарантують забезпечення законності, незалежності й об'єктивності судового розгляду. Такими принципами, зокрема, є гласність, відкритість судового розгляду справи та його повна фіксація технічними засобами (ст. 7 ЦПК України); диспозитивність (ст. 13 ЦПК України); змагальність сторін (ст. 12 ЦПК України); безпосередність судового розгляду;

4) серед способів захисту сімейних прав судами закон регламентує такі способи, застосування яких не входить до повноважень інших органів державної влади, наприклад, відшкодування матеріальної й моральної шкоди (п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України, п. п. 8, 9 ч. 2 ст. 16 ЦК України);

5) під час здійснення судового захисту сімейних прав у разі ухвалення судом рішення з порушенням норм матеріального та/або процесуального права цивільним процесуальним

законодавством передбачена можливість перегляду судових рішень судами апеляційної та касаційної інстанцій, а також перегляду в зв'язку з нововиявленими обставинами [40, с.44].

Акти сімейного законодавства України не містять легального визначення поняття «спосіб захисту сімейних прав та інтересів», що певним чином ускладнює з'ясування його сутності та притаманних йому ознак. Сутність поняття «спосіб захисту сімейних прав та інтересів» можливо встановити через аналіз переліку способів захисту сімейних прав та інтересів, вказаному в ст. 18 СК України, та правил їх застосування.

Залежно від характеру захисту можна виділити майнові (відшкодування збитків, компенсація моральної шкоди), особисті (визнання права, припинення (зміна) сімейних правовідносин, позбавлення (обмеження) батьківських прав) і організаційні (недійсність юридичних актів, визнання незаконним акта державних органів) способи захисту.

Слід зазначити, що застосовуючи способи захисту сімейних прав та інтересів, суд в деяких випадках застосовує щодо особи, яка вчинила сімейне правопорушення, і певні заходи сімейно-правової відповідальності. До заходів сімейно-правової відповідальності відносять такі заходи: визнання шлюбу недійсним (ст.ст. 39–41 СК України), позбавлення права одного з подружжя на рівну частку при поділі майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 70 СК України), позбавлення батьківських прав (ст. 164 СК України), позбавлення права бути усиновлювачем, опікуном, піклувальником (п. 4 ч. 1 ст. 166 СК України), відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК України), стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів (ст. 196 СК України), недійсність усиновлення (ст. 236 СК України), скасування усиновлення (ст. 238 СК України) тощо [41].

Поняття «способи захисту» в сімейному праві значно ширше поняття «заходи відповідальності», оскільки не кожен спосіб захисту є заходом відповідальності у разі невиконання сімейних обов'язків. У сімейних відносинах підлягають захисту не тільки права і обов'язки учасників, а й юридичні стани, (наприклад, шлюб, спорідненість, вагітність, тобто стан в сімейному праві - це певні життєві обставини тривалої дії, які постійно або періодично породжують правові наслідки). При захисті станів за рахунок обмеження прав і інтересів одних членів сім'ї відбувається посилений захист прав та інтересів інших її членів.

Погоджуємося з І. Єфремовою, що спосіб захисту сімейних прав та інтересів – це визначений законом чи договором примусовий захід (дія або утримання від дії, яка порушує права учасників сімейних правовідносин) або такий, що не визначений ними, але відповідає характеру правопорушення та забезпечує ефективний захист порушеного сімейного права чи інтересу, за допомогою якого здійснюється визнання, відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав та інтересів, або таких, щодо яких виникла загроза їх порушення, та здійснюється вплив на правопорушника [41].

Варто наголосити на тому, що охоронюваний законом (законний) сімейний інтерес може бути самостійним об'єктом судового захисту (наприклад: інтереси сім'ї - ч. 1 ст. 54, ч. 4 ст. 65 СК України, інтереси держави - ч. 1 ст. 27 СК України, інтереси суспільства - ч. 3 ст. 7, ч. 1 ст. 27 СК України, інтереси подружжя - ч. 1 ст. 27 СК України, інтереси дитини - ч. 6 ст. 19, ч. 1 ст. 42, ч. 2 ст. 207 СК України) тощо.

Суд застосовує способи захисту, встановлені законом або домовленістю (договором) сторін. Їх перелік наводиться у ст. 18 СК України:

1) *встановлення правовідношення* (наприклад, визнання батьківства – ст. 128 СК України, материнства – ст. 131 СК України; усиновлення дитини – ст. 224 СК України); погоджуємось, що визнання права спільної власності при законному режимі майна подружжя, є не цивільно-правовим, а сімейно-правовим способом захисту майнових прав подружжя, що обумовлено специфікою їх спільної власності, оскільки її суб'єктом є тільки подружжя; підставою виникнення даної власності є вступ в шлюб; відносинам спільної власності подружжя притаманний особливий особистий довірчий характер [37];

2) *примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку* (наприклад, стягнення аліментів на підставі виконавчого напису нотаріуса у разі невиконання одним з батьків обов'язків за договором про сплату аліментів – ст. 189 СК України);

3) *припинення правовідношення, а також його анулювання* (наприклад, розірвання шлюбу – ст. 109 СК України, визнання шлюбу недійсним – ст.ст. 40, 41 СК України, неукладеним – ст. 48 СК України, позбавлення батьківських прав – ст. 164 СК України, скасування усиновлення – ст. 238 СК України); сімейне правовідношення може бути за рішенням суду анульоване, тобто визнане таким, яке в юридичному розумінні нібито і не існувало;

4) *припинення дій, які порушують сімейні права* (наприклад, усунення перешкод у спілкуванні з дитиною одним з батьків, якщо батьки проживають окремо – ст. 159 СК України); згідно з ч. 1 ст. 162 СК України, якщо один з батьків або інша особа самочинно, без згоди другого з батьків чи інших осіб, з якими на підставі закону або рішення суду проживала малолітня дитина, змінить її місце проживання, у тому числі способом її викрадення, суд за позовом заінтересованої особи має право негайно постановити рішення про відібрання дитини і повернення її тому, з ким вона проживала;

5) *відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права* (наприклад, поновлення батьківських прав – ст. 169 СК України, що є специфічним способом поновлення правовідносин, тобто порушеного права дитини жити і виховуватися в сім'ї;

6) *відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено СК України або договором* (наприклад, відшкодування моральної шкоди, заподіяної у зв'язку з порушенням права на материнство, батьківство – ст.ст. 49, 50 СК України; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної ухиленням одного з батьків, з ким проживає дитина, від виконання

договору щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим з батьків, хто проживає окремо від дитини – ст. 170 СК України);

7) зміна правовідношення - може мати місце як спосіб захисту сімейних прав стосовно винних дій контрагента та стосовно дій без вини. Так, наприклад, примусове виділення частки із спільного майна подружжя може бути здійснене незалежно від оцінки таких дій іншим із подружжя;

8) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб; визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб полягає у позбавленні у судовому порядку або в іншому порядку, визначеному законом, юридичної сили винесеного рішення, вчиненої дії або зобов'язання вказаних суб'єктів владних правовідносин вчинити певну дію для захисту порушеного чи оспорюваного права чи законного інтересу.

Вказаний перелік способів захисту сімейних прав не є вичерпним, тому суд може застосовувати і інші способи (визнання права, стягнення неустойки, визнання правочину недійсним тощо).

Доцільно враховувати, що дії, спрямовані на захист порушених прав або усунення перешкод у їх здійсненні, можуть бути фактичного характеру. Наприклад, у сфері сімейних відносин це може виявлятися у припиненні подружжям спільного проживання після реєстрації недійсного шлюбу, догляд чоловіком за дитиною, щодо якої його батьківство не встановлено, відібрання бабою та дідом дитини у батьків, які жорстоко з нею поведуться. Ці дії мають фактичний, а не юридичний характер, проте спрямовані на захист прав та охоронюваних законом інтересів одного з подружжя або дітей.

На думку Л.В. Красицької, для захисту особистих та майнових прав батьків і дітей може бути застосований будь-який спосіб захисту сімейних прав та інтересів – як передбачений законом чи договором, так і не передбачений ними, але за умови, що він відповідає змісту порушеного права, характеру і наслідкам порушення [42, с.442].

Крім того, закон передбачає такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів, як зменшення або обмеження обсягу сімейних прав (зменшення частки одного з подружжя у праві спільної сумісної власності, позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав тощо).

Закріплені в СК України способи захисту сімейних прав різні за своєю юридичною природою. Застосування конкретного способу захисту залежить від правопорушення і специфіки права, яке захищається. Для захисту особистих немайнових прав суб'єктів сімейних правовідносин можуть бути застосовані наступні способи захисту: припинення дій, в тому числі позбавлення або обмеження прав, припинення або зміна правовідношення. При порушенні

майнових прав застосовуються такі способи, як відшкодування збитків, примусове виконання обов'язку. В одних випадках способи захисту сімейних прав застосовуються тільки судом, наприклад визнання шлюбу недійсним, визнання шлюбного договору недійсним, позбавлення або обмеження батьківських прав, поновлення у батьківських правах, в інших випадках передбачено адміністративний порядок їх реалізації, наприклад, при розірванні шлюбу в органах РАЦСу, при встановленні опіки (піклування), утворенні прийомної сім'ї та в інших встановлених законом випадках.

Захист права допускається при наявності одного об'єктивного факту порушення. Вина правопорушника в окремих випадках не має значення, так як мова йде про усунення перешкод для здійснення прав суб'єктів сімейних правовідносин та про необхідність забезпечення захисту цих прав і інтересів. Яких-небудь додаткових обтяжень на особу, яка порушила право, в результаті застосування способів захисту не покладається. Наявність в сімейному праві широкого спектру способів захисту стимулює учасників правовідносин належним чином здійснювати свої права і нести обов'язки.

Адміністративний захист сімейних прав займає своє місце в межах юрисдикційної форми захисту. Захист сімейних прав в адміністративному порядку допускається лише у випадках, передбачених в СК України. Особливу роль адміністративний захист набуває в разі захисту прав і законних інтересів неповнолітніх та недієздатних членів сім'ї, а також в разі виявлення і влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків на виховання в сім'ю: при встановленні опіки (піклування), при створенні прийомної сім'ї, а в випадках, встановлених законодавством - і патронатної сім'ї. Слід зазначити і те, що держава повинна підсилювати адміністративні механізми впливу на учасників сімейних правовідносин, що сприятиме подальшому ефективному використанню та вдосконаленню адміністративної форми захисту сімейних прав всіх членів сім'ї, а особливо - неповнолітніх і недієздатних.

Адміністративний захист сімейних прав здійснюється також *органом опіки та піклування*. У випадках, передбачених законом, особа має право на попереднє звернення до цього органу (ч. 1 ст. 19 СК України). Рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання, якщо протягом десяти днів від часу його винесення зацікавлена особа не звернулася за захистом своїх прав або інтересів до суду.

Участь органу опіки та піклування є обов'язковою під час розгляду судом спорів щодо:

- участі одного з батьків у вихованні дитини;
- місця проживання дитини;
- виселення дитини;
- зняття дитини з реєстрації місця проживання;
- визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням;
- позбавлення та поновлення батьківських прав;
- побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав;

– відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду;

– управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним (ч. 4 ст. 19 СК України).

Органи опіки та піклування беруть активну участь у влаштуванні дітей, позбавлених батьківського піклування, встановлюють опіку та піклування, здійснюють контроль за дотриманням прав дитини, у разі необхідності звільняють опікуна та піклувальника від їх обов'язків; укладають договір про патронат та здійснюють нагляд за його виконанням патронатними вихователями тощо.

Захист сімейних прав може здійснюватися *нотаріусом* шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом. Наприклад, батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на дитину. У разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса (ст. 189 СК України), який є підставою для примусового стягнення заборгованості.

Такий правовий механізм діє і в інших випадках: наприклад, у разі невиконання свого обов'язку за договором про надання утримання одним із подружжя (ст. 78 СК України).

Функції захисту сімейних прав здійснює також *прокурор*. Прокурор має право на: звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним (ст. 42 СК України); позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України); відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 2 ст. 170 СК України); скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України) тощо.

У деяких випадках прокурор здійснює захист сімейних прав безпосередньо, без звернення до суду. Так, відповідно до ч. 2 ст. 170 СК України у виняткових випадках, за безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини прокурор має право постановити рішення про негайне відібрання дитини від батьків.

Неюрисдикційна форма захисту сімейних прав – це дії фактичного характеру, які учасник сімейних відносин вчиняє для захисту свого права та інтересу або права та інтересу іншої особи без звернення до відповідних юрисдикційних органів.

У сімейному законодавстві є спеціальна вказівка на те, що батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина (ч. 1 ст. 154 СК України).

Відповідно до ст. 163 СК України батьки мають право вимагати відібрання малолітньої дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду.

До теперішнього часу неоднозначно в сімейному праві вирішено питання про застосування самозахисту сімейних прав. Самозахист прав в цивільному праві застосовується більш широко на відміну від сімейного права і дозволяє більш оперативно реагувати на незаконні дії порушників. Складність застосування самозахисту в сімейному праві

продиктовано особисто-довірчим характером, властивим сімейних правовідносин, різній сутнісній природі даних відносин.

Самозахист в сімейному праві є можливістю уповноваженої особи використовувати дозволені законом засоби примусового впливу на правопорушника і примирні процедури погоджувального характеру, спрямовані на припинення можливого порушення прав і виникнення сімейно-правового спору, а також захист права власними діями. Самозахист сімейних прав є юридичним актом, для здійснення якого потрібен певний рівень психічної зрілості особи (дієздатність). Разом з цим, в сімейному праві можливо правомірне застосування самозахисту сімейних прав навіть недієздатними суб'єктами, у випадках, коли вони своїми діями перешкоджають порушення своїх сімейних прав. Складність застосування самозахисту в сімейному праві продиктована особисто-довірчим характером, властивим сімейних правовідносин, різною сутнісною природою цивільних і сімейних відносин.

Елементом самозахисту дітей також в сімейному праві виступає висловлення думки дитини відповідно до СК. Врахування думки дитини є обов'язковим, за винятком випадків, коли це суперечить її інтересам. У зв'язку з чим можна стверджувати про те, що дитина в даному випадку використовує самозахист своїх сімейних прав.

Проблема забезпечення захисту сімейних прав - одна з найважливіших проблем науки сімейного права. Відсутність належного захисту негативно позначається на взаєминах членів сім'ї, на стійкості самого шлюбу. Розуміння кожним членом сім'ї того, що його права захищені належним чином, спонукає їх вирішувати спірні питання, на почуттях любові, взаємодопомоги і т.д.

У сімейних відносинах знаходиться одна з найважливіших сторін життя людини, тут знаходять свою реалізацію її істотні інтереси. У той же час і сім'я впливає на життя суспільства, так як є базовим соціальним інститутом, що формує особистість. Сучасні проблеми сім'ї мають різноплановий характер. Вони пов'язані, з одного боку, з публічними інтересами суспільства, що впливають з інтересів власного відтворення, виховання і освіти майбутнього покоління, з іншого боку, з приватними інтересами особи. В результаті перед сімейним законодавством стоїть проблема взаємозв'язку тих і інших інтересів.

Сімейні права є складовою частиною конституційних прав особистості, які належать кожному від народження. Гарантуючи кожному ці права, держава за допомогою закріплення форм і способів захисту має забезпечити всебічний захист сімейних прав. Цінність захисту сімейних прав як раз полягає в тому, що він повинен бути комплексним, що складається, перш за все з ефективного адміністративного та судового захисту.

Під *правом на захист сімейного права* слід розуміти забезпечену законом можливість самостійного звернення до суду або до інших компетентних органів з вимогою про вжиття передбачених законом заходів впливу, спрямованих на припинення незаконних дій, визнання або відновлення порушеного сімейного права.

Під *способом захисту сімейного права* слід розуміти передбачену законом міру впливу компетентного органу, спрямовану на відновлення порушеного права, припинення дій по його порушення або на визнання оспорюваного права за допомогою застосування до правопорушника встановлених законом несприятливих для нього наслідків.

Висновки до розділу 5

1. Цивільно-правовий захист прав і охоронюваних законом інтересів – це система взаємопов'язаних, взаємодіючих засобів. Не можна не враховувати, що в зв'язку з постійною зміною і розвитком врегульованих і охоронюваних відносин неминуче змінюються способи і порядок їх цивільно-правового захисту. Захист цивільних прав – це дії спрямовані на припинення порушення прав або відновлення порушених прав осіб. Право на захист цивільних прав та інтересів – це юридично закріплена можливість особи використати заходи правоохоронного характеру для поновлення порушеного права і припинення дій, які порушують це право.

2. У разі порушення цивільного права чи інтересу в потерпілої особи виникає право на застосування конкретного способу захисту, який залежить від виду порушення та від наявності чи відсутності між сторонами зобов'язальних правовідносин. Тобто потерпіла особа не звертається з усіма передбаченими вимогами до суду, а обирає саме той спосіб захисту, який відповідає, характеру порушення його права чи інтересу. Крім того, ст. 16 ЦК України також допускає можливість встановлення способу захисту не лише судом, а й сторонами в договорі.

Завдання дослідження всіх правових способів захисту не може бути здійснено в межах однієї галузі. Воно вимагає спільних зусиль представників усіх галузей юридичної науки. Тільки за цієї умови юридична наука могла б виконати в повному обсязі завдання активного сприяння суб'єктам права, органам державної влади та місцевого самоврядування щодо неухильного та правильного застосування діючих норм про захист прав та охоронюваних законом інтересів фізичних осіб.

Юридичні засоби захисту права фізичної особи не вичерпуються міжнародними та конституційними засобами. Важливою складовою правозахисної системи виступають галузеві засоби захисту, які дозволяють збільшити ступінь захищеності права людини за рахунок деталізації сфери захисту і підстав її здійснення. Захист права людини за своїм змістом є досить широким явищем, що охоплює будь-яку здійснювану юрисдикційними і неюрисдикційними засобами діяльність, спрямовану на запобігання і усунення можливих або реальних загроз порушення права, або його відновлення.

Головним критерієм ефективності захисту прав фізичної особи є співвідношення між ситуаціями, в яких виникає необхідність захисту права фізичної особи, і ситуаціями, в яких такий захист реально призводить до відновлення порушеного права.

Галузеві засоби наповнюють систему захисту прав фізичної особи конкретним змістом. Однак, вдосконалення галузевих юридичних засобів саме по собі не здатне привести до збільшення ступеня захищеності прав фізичної особи, якщо при цьому в суспільстві відсутня ефективна система загальних засобів та способів захисту.

3. Форма захисту права – певні вимоги до процедури правового захисту, порядок діяльності при здійсненні того чи іншого способу захисту. Форма захисту права традиційно поділяється на юрисдикційну та неюрисдикційну. До юрисдикційних способів захисту цивільних прав відносяться ті, застосування яких можливе лише за допомогою звернення до компетентних державних органів, посадових осіб (судові органи, прокуратура, адміністративні органи та ін.). Використання юрисдикційних цивільно-правових засобів захисту допускається тільки в передбаченому законом порядку

4. Захист сімейних прав є застосування компетентними державними органами, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами, або самим уповноваженим суб'єктом сімейних правовідносин передбачених сімейним законодавством способів для відновлення порушених прав і законних інтересів, а також для усунення загрози їх порушення.

Сімейне право історично виділено з цивільного права, тому окремі сімейно-правові способи захисту повторюють за змістом і порядком їх застосування відповідні цивільно-правові способи захисту, проте пряме застосування норм ЦК, що передбачають захист цивільних прав до способів захисту сімейних прав неможливе через змістовні особливості сімейних правовідносин, які характеризуються безоплатністю, особливим суб'єктним складом, тривалістю в часі, наявністю кровного споріднення.

Під правом на захист сімейного права слід розуміти забезпечену законом можливість самостійного звернення до суду або до інших компетентних органів з вимогою про вжиття передбачених законом заходів впливу, спрямованих на припинення незаконних дій, визнання або відновлення порушеного сімейного права.

Самозахист в сімейному праві є можливість уповноваженої особи використовувати дозволені законом засоби примусового впливу на правопорушника і примирні процедури погоджувального характеру, спрямовані на припинення можливого порушення прав і виникнення сімейно-правового спору, а також захист права власними діями фактичного характеру. Самозахист сімейних прав є юридичним актом, для здійснення якого потрібен певний рівень психічної зрілості особи (дієздатність).

Залежно від характеру захисту можна виділити майнові (відшкодування моральної та матеріальної шкоди), особисті (відновлення, припинення (зміна) сімейних правовідносин, позбавлення батьківських прав) і організаційні (визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб) способи захисту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ДО РОЗДІЛУ 5

1. Ромовская З.В. Проблемы защиты в советском семейном праве: автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право» / З.В. Ромовская. Харьков, 1987. 49 с.
2. Дякович М.М. Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом : [монографія] К. : Істина, 2014. 520 с.
3. Боднар Т. Деякі аспекти захисту цивільних прав при зміні і припиненні договірних зобов'язань. *Право України*. 2014. № 2. С. 171–179.
4. Білоусов Ю.В. Захист цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. *Цивільне право України: навч. посіб.* К.: Правова єдність, 2009. 536 с.
5. Харитонов Є.О. Загальні положення про захист цивільних прав та інтересів. *Цивільне право України: підручник.* К.: Істина, 2013. 808 с.
6. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів: монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2010. 192 с.
7. Дзера О.В. Способи захисту цивільних прав та інтересів у сучасному цивільному праві України. *Актуальні проблеми приватного права України* : зб. ст. до ювілею д-ра юрид. наук, проф. Н.С. Кузнецової. К. : ПрАТ «Юридична практика», 2014. С. 127–152.
8. Баранова Л.М. Механізм захисту суб'єктивних цивільних прав юрисдикційними органами. *Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб*: колективна монографія / В.Л. Яроцький, В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєва, І.В. Жилінкова та ін.; за наук. ред. проф. В.Л. Яроцького. Х.: Юрайт, 2013. 272 с.
9. Червоний Ю.С. Гражданский процессуальный кодекс Украины: научно-практический комментарий / Ю.С. Червоний, Г.С. Волосатый, В.О. Ермолаева. Х. : Одиссей, 2007. 792 с.
10. Иванов О.В. Защита гражданских прав как правовой институт и как научная проблема. *Вопросы советского государства и права*: Труды Иркутского университета им. А.А. Жданова. Серия юридическая. Т. 45. Вып. 8. Ч. 3. Иркутск, 1967. С. 41–56.
11. Михайлова Е.В. К вопросу о сущности, способах и формах защиты субъективного гражданского права. *Защита прав в России и других странах Совета Европы: современное состояние и проблемы гармонизации*: сб. науч. статей. Краснодар; Спб. : Изд-во «Юридический центрПресс», 2011. С. 281–288.
12. Ромовская З.В. Защита в советском семейном праве / З.В. Ромовская. Львов : Вища школа, 1985. 180 с.

13. Штанько А. Підходи до визначення поняття захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 2. Ч. 2. С. 142–159 URL: <http://www.chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/10-2016/02/shtanko.pdf> (дата звернення 20.07.2020).
14. Советское гражданское право: учебник: в 2 ч. / [Лебедев К.К., Мусин В.А., Поссе Е.А., Потюков А.Г. и др.; отв. ред.: Смирнов В.Т., Толстой Ю.К., Юрченко А.К.]. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. Ч. 1. 414 с.
15. Малеин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР / Малеин Н.С. М.: Юрид. лит., 1981. 216 с.
16. Абова Т.Е. Защита хозяйственных прав и интересов. Хозяйственное право. Общие положения / под ред. Лаптева В.В. М.: Наука, 1983. 287 с.
17. Чурпіта Г. До поняття захисту сімейних прав та інтересів у порядку цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №4. С.44-47.
18. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): моногр. / відп. ред. Я.М. Шевченко. К.: КНТ, 2008. 626 с.
19. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс: підручник. [2-ге вид., доп.]. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 594 с.
20. Михайлова Е.В. Процессуальные формы защиты субъективных гражданских прав, свобод и законных интересов в Российской Федерации (судебные и несудебные): моногр. М.: Проспект, 2014. 280 с.
21. Цивільне право України : в 2 т. Т.1 / кол.авторів; за ред Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: «Новий світ-2000», 2014
22. Ромащенко І.О. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав / І.О. Ромащенко. К. : Алерта, 2016. 242 с.
23. Майданик Р.А. Классификация способов защиты гражданских прав и интересов судом в Украине: теория и практика. *Альманах цивилистики* : сб. статей / под ред. Р.А. Майданика. Вып. 4. К., 2011. С. 107–147.
24. Чурпіта Г.В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку неპозовного цивільного судочинства : [моногр.] / Г.В. Чурпіта. К. : Алерта, 2016. 434 с.
25. Притика Ю.Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Ю.Д. Притика. К., 2006. 632 с.
26. Дзера І. Деякі питання визнання права власності за статтею 392 Цивільного кодексу України. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/5/5.pdf> (дата звернення 20.07.2020)

27. Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України: Узагальнення Верховного Суду України URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/6AF1EBA6DF621DEDC2257CE60053FFC3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/6AF1EBA6DF621DEDC2257CE60053FFC3) (дата звернення 20.07.2020).
28. Постанова Верховного Суду України від 25 червня 2011 року у справі № 3-58гс11 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS110260.html (дата звернення 20.07.2020).
29. Науково-практичний коментар до ст. 16 Цивільного кодексу України URL: <http://jurists.org.ua/civil-law/2587-naukovo-praktichniy-komentar-do-st-16-civlnogo-kodeksu-ukrayini.html> (дата звернення 20.07.2020).
30. Рішення Олександрійського міськрайонного суду Кіровоградської області від 13 грудня 2011 року у справі №2-2529/11 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення 20.07.2020).
31. Постанова Верховного Суду України від 19 грудня 2011 року у справі № 6-65цс11 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення 20.07.2020).
32. *Chahal v. the United Kingdom*, (22414/93) [1996] ECHR 54 URL: <https://www.refworld.org/pdfid/3ae6b69920.pdf> (дата звернення 20.07.2020).
33. Рішення ЄСПЛ у справі «Афанасьєв проти України» від 5 квітня 2005 року, заява № 38722/02 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_239#Text (дата звернення 20.07.2020).
34. Постанова Верховного Суду України від 21 травня 2012 року у справі № 6-20цс11 URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення 20.07.2020).
35. Буряк Я., Дутко А., Личенко І., Паньонко І., Чернописька В. Захист цивільних прав, свобод та законних інтересів в умовах суспільно-правових трансформацій: монографія / за ред. Паньонка І., Личенко І. Львів : Інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», 2018.
36. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ: навч. посібник / У. Б. Андрусів, О. Б. Верба-Сидор, Ю. В. Верхола та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 404 с.
37. Науково-практичний коментар до ст. 18 Сімейного кодексу України URL: <https://legalexpert.in.ua/komkodeks/sku/87-sku/3211-18.html> (дата звернення 20.07.2020).
38. Навроцька Ю.В., Верба-Сидор О.Б., Воробель У.Б. Цивільне процесуальне право України: навчальний посібник (у схемах і таблицях). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 388 с.
39. Колотілова І.О. Правильне застосування норм матеріального права – умова законності судового рішення. Держава і право. Вип. 58. С. 370–375.

40. Боровська І.А. Захист права на безпечне для життя й здоров'я довкілля в порядку цивільного судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / І.А. Боровська. К., 2015. – 225 с.
41. Єфремова І. Заходи сімейно-правової відповідальності як способи захисту сімейних прав та інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. №5. С. 21-24 URL: <http://pgr-journal.kiev.ua/archive/2017/5/5.pdf> (дата звернення 20.07.2020).
42. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : [монографія] / Л.В. Красицька. К. : Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.

ПІСЛЯМОВА

Комплексний характер пропонованої монографії, перебування її на межі загальної теорії держави і права, міжнародного права, галузевих юридичних дисциплін тощо потребували залучення методологічного інструментарію зазначених наук. Вибір філософсько-правових підходів, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання ґрунтувався на таких принципах, як справедливість, необхідність, плюралізм, конкретність, комплексність, за допомогою яких досліджувалися сучасні механізми захисту прав людини.

Найважливіші наукові і практичні результати роботи є такими:

Права людини можна розглядати у двох аспектах:

- як природне явище (загальносоціальне явище тощо);
- як юридичне явище.

Визначено поняття прав людини як різновиду природного права так: «це можливості людини, надані їй Богом як ідеальним джерелом, пізнання, усвідомлення, розкриття яких залежить від самої людини та рівня розвитку суспільства».

Обґрунтовано, що права людини як юридичне явище можна розглядати в об'єктивному та в суб'єктивному розумінні. Основним суб'єктом творення таких прав людини є держава. Права людини відображені в джерелах права та об'єктивно існують в суспільстві. Суб'єктивні юридичні права людини – це закріплені в юридичних нормах можливості людини, реалізація яких залежить від волі людини, від її бажання.

Будь-яке право людини потребує забезпечення. Особливе, одне з найважливіших гарантувань прав людини – це юридичне, яке здійснює держава.

Підтримуємо позиції науковців про те, що юридичний механізм забезпечення прав людини виступає міжгалузевим інститутом права, представлений сукупністю юридичних норм, що містяться в різних галузях права.

Констатовано, що юридичний механізм забезпечення прав людини є структурним елементом соціального механізму. Соціальний механізм забезпечення прав людини у своїй структурі охоплює соціальні норми, зокрема релігійні, моральні, юридичні, міжнародно-правові принципи і норми, гласність, громадську думку, діяльність різноманітних суб'єктів щодо забезпечення прав людини тощо.

Відзначено, що соціальний механізм забезпечення прав людини охоплює такі механізми:

- міжнародний механізм забезпечення прав людини;
- юридичний (внутрішньодержавний) механізм забезпечення прав людини;
- механізм забезпечення прав людини за допомогою інших соціальних засобів (моральних, релігійних тощо).

Визначено поняття юридичного механізму забезпечення прав людини – «це система ефективних юридичних засобів (гарантій) їх реалізації, охорони та захисту, закріплених у нормативно-правових актах та в інших джерелах права».

Констатовано, що механізм юридичного забезпечення прав людини складається з таких елементів:

- національне законодавство (зокрема ратифіковані міжнародні договори як його частина), у якому проголошуються права людини;
- юридичний механізм реалізації прав людини;
- юридичний механізм охорони прав людини;
- юридичний механізм захисту прав людини.

Стверджується, що юридичний механізм захисту прав людини є складовою частиною юридичного механізму забезпечення прав людини і складником механізму захисту прав людини.

Визначено поняття механізму захисту прав людини: «це сукупність юридичних та інших гарантій (політичних, економічних, ідеологічних), які спрямовані на припинення порушення прав людини, усунення перешкод для їх реалізації, відновлення, визнання чи підтвердження можливостей людини».

Констатовано, що в Україні, на жаль, існують проблеми у сфері юридичного забезпечення прав людини.

Сформульовано основні напрями вдосконалення механізму юридичного забезпечення прав людини в Україні:

- закріплення в Конституції України спеціальних розділів, присвячених: 1) гарантіям основних прав і свобод людини та громадянина; 2) правам дитини та юридичним гарантіям їх забезпечення;

- приведення положень законів України з питань прав людини у відповідність до міжнародних стандартів прав людини;

- прийняття законів України, де існують прогалини у сфері нормативного регулювання реалізації певного права людини (скажімо, права на мирні зібрання. Така вимога прямо впливає з Конституції України (ч. 2 ст. 39);

- вдосконалення законів України, зокрема і з питань прав людини, так, щоб у них була виражена воля більшості або всього населення;

- обмеження прав людини лише у випадках, визначених законом, із врахуванням необхідності та доцільності для суспільства;

- підвищення рівня взаємовідповідальності особи і держави;

- вдосконалення процедурно-юридичних механізмів забезпечення прав людини, які сприяли б не декларативному, а реальному гарантуванню прав людини;

- підвищення ролі судових органів України як найбільш надійної та ефективної юридичної гарантії захисту прав людини;

- ефективніше застосування судами України під час розгляду справ Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики ЄСПЛ як джерела права;

- підвищення рівня правової культури посадових осіб та інших учасників суспільного та державного життя;

- ефективніше забезпечення прав таких категорій людей, які особливо його потребують в сучасних умовах: дітей; соціально незахищених осіб (пенсіонерів, інвалідів, малозабезпечених осіб тощо); жінок; осіб, які перебувають під контролем держави в місцях досудового тримання під вартою або в місцях виконання покарань; осіб, які проживають на тимчасово окупованій території України; заручників, які захоплені і (або) утримуються на території Донецької і Луганської областей; громадян України, які проживають у населених пунктах Донецької і Луганської областей, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження; внутрішньо переміщених осіб; учасників дорожнього руху (враховуючи значну кількість аварій, які вчиняються в Україні);

- ефективніше забезпечення насамперед життєво необхідних прав людини: права на життя, права на соціальний захист; права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що охоплює достатнє харчування, одяг, житло; права на охорону здоров'я, медичну допомогу; права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Констатовано, що міжнародний механізм забезпечення прав людини, який є важливою компонентою соціального механізму, діє на всесвітньому, регіональному, міждержавному рівнях.

Найбільшою міжнародною організацією світового рівня є Організація Об'єднаних Націй, яка прийняла не тільки Конвенції та інші акти міжнародного значення, у яких закріпила мінімальні показники прав людини, які мала б забезпечити кожна держава-учасниця цієї організації. А також розробила цілий механізм захисту прав людини. Конвенційні органи ООН здійснюють не лише моніторинг дотримання прав людини в державах-учасниках, але й вправі розглядати індивідуальні заяви на системні і грубі порушення таких прав.

Стверджується, що діяльність міжнародних організацій та їхніх інституційних і конвенційних органів забезпечується різноманітними міжнародно-правовими актами. Кожен із цих актів не тільки закріплює мінімальні стандарти – принципи і норми, що розкривають зміст та обсяг прав людини, а й сприяє захисту прав людини в державах-учасниках. Адже саме по собі закріплення прав людини не було б ефективним, якби не було можливості звернутися за захистом таких прав. Тому така можливість і передбачена Конституцією України, де кожному, хто вичерпав ефективні національні засоби захисту, гарантується право звернутися до установ чи органів міжнародних організацій. Щоправда, щоб захист на міжнародному рівні був ефективним, потрібно передбачити обов'язковість виконання ухвалених Комітетами ООН рішень, а також закріпити можливість перегляду рішень національними судами для виконання рішень Комітетів ООН, у яких зафіксовано порушення прав людини.

Констатовано, що поряд з універсальними механізмами забезпечення реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина встановлені і діють регіональні механізми їх реалізації. Це система органів та організацій з їхніми нормативно-правовими актами та

правилами процедури, що виконують функції забезпечення, реалізації, охорони, захисту та відтворення прав людини в різних регіонах світу. Регіональні механізми захисту прав людини діють на різних континентах – у Європі (це діяльність Ради Європи, Європейського Союзу та Організації з безпеки і співробітництва в Європі), Азії, Америці тощо.

Наголошено на тому, що оскільки Україна є частиною європейського континенту і з 1995 року державо-учасницею Ради Європи, то найбільш детальний аналіз у роботі присвячено саме європейському механізму захисту прав людини. Адже впровадження європейських стандартів є не тільки одним з пріоритетних напрямів держави, а, відповідно до національного законодавства, й джерелом права в Україні. Отже, ЄКПЛ та протоколи до неї, а також практика ЄСПЛ є обов'язковими для виконання на території України.

Констатовано, що європейські стандарти прав людини не є нормами поведінки для сучасної людини, це радше орієнтири, вказівники у способі життя та в правилах побудови правовідносин, тобто культура людини дає змогу визначати рівень її моральності, адже пріоритетність матеріальності має відходити у вчорашній день. Людина, минаючи етап інстинктивного, тваринного сприйняття всесвіту, переходить на рівень духовний. Вважаємо за доцільне наголосити на необхідності підвищення авторитетності судів, практичного відмежування судової системи і правосуддя загалом від політичних впливів, удосконалення структури органів слідства, не голослівного, а дієвого захисту прав людини, підвищення правової культури населення, зростання авторитету права серед державних органів та громадян зокрема. Однією з цілей Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є впровадження спільних цінностей, демократії, соціальних і культурних стандартів на європейському континенті. Нинішнім українцям треба глибинно реформувати правову сферу, замінивши наявну легістську доктрину на природноправову, щоб обперти на природноправові засади європейські стандарти прав людини, інакше цієї мети вони не зможуть досягнути.

Наголошено, що наша держава, розпочавши євроінтеграційні процеси, на основі ратифікованих нею основних міжнародних актів про права і свободи людини, взяла на себе зобов'язання щодо їх забезпечення. Закріплення в Конституції України (ст. 3) положення про те, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, а також що в Україні визнається й діє принцип верховенства права (ст. 8) вказує на те, що основними орієнтирами діяльності держави має бути реалізація природно-правової доктрини.

Забезпечення державою здійснення особистих немайнових прав людиною передбачає їх законодавче закріплення, створення гарантій реалізації та захисту цих прав. Незважаючи на регламентацію в Конституції України та Цивільному кодексі України невід'ємних прав людини, їх практична реалізація вказує на їхній декларативний характер. Найвагомішою перешкодою в реалізації особою її прав є, на наше переконання, бідність. В основі проблеми бідності в Україні лежить насамперед brutальне порушення прав більшості членів українського суспільства на доступ до ресурсів, до національного багатства. Всебічне порушення особистих

немайнових прав, причому і з боку органів державної влади, осіб, до обов'язків яких входить забезпечення цих прав, і з боку самих громадян, свідчить про те, що в нашій державі особисті немайнові права не набули визначального значення, що є наслідком низької правової свідомості громадян та відсутності правової культури всього суспільства.

Формування високорозвиненого інформаційного суспільства є важливою гарантією забезпечення прав людини. Незважаючи на значну кількість досліджень, які оцінювали історичні етапи визрівання інформаційного суспільства, фрагментарні оцінки окремих його етапів розвитку, рівень фундаментальності аналізу не став праксеологізованим. Саме з XXI ст. інформація посідає в суспільному розвитку провідне місце. Зовсім несподівані нашарування негативу (гібридної війни) не охоплені конструктивними ідеями її подолання. Жорсткі методи ворожої пропаганди множаться і поглиблюються. Крім цього, ведуться воєнні дії. Корисність же інформаційної правдивості поволі відходить на другий план. «Інформаційна достовірність» знівельована. Через галузеву неосвіченість, порушення професійної етики журналісти подекуди і несвідомо продукують фейки та дезінформацію.

Стверджується, що не простим, а надскладним і міждисциплінарним видається двоєдине філософсько-правове концептуалізування ідей: з одного боку, забезпечити людині безпеку в інформаційному суспільстві, а з іншого – інформаційним каналам, джерелам інформування почуватися вільними, об'єктивними, позбавленими цензури.

Наголошено, що для побудови нової наукової концепції професійної інформаційно-комунікативної діяльності потрібний насамперед філософсько-правовий аналіз напрямів сучасних демократизаційних процесів, особливостей правової реальності з її багатогранними і суперечливими тенденціями. Вони засвідчені засобами масової комунікації, через посередництво яких виявляються особливості правової поведінки членів суспільства, світоглядні ідеали людського суспільства.

Констатовано, що поки не вичерпано у своїх проявах є інформаційна аксіологія, антропоцентрична концепція чи гносеологічна теорія. Намагання звузити площину бачення проблем інформаційного простору чи, навпаки, розширити і глобалізувати концепції – на праксеологічному рівні виявляється поки що недосяжним. Суть не тільки в тому, що досі немає визначення самого поняття «інформація», або коли й з'являється – то це «гіпотеза чи свідома редукція». Кожний інтелектуальний порух у цьому напрямі цінний, але не такий, який можна визнати універсальним. Він щоразу обтяжений стрімкими процесами появи нових прав і свобод людини на тлі надзвичайно швидких трансформаційних процесів розвитку комп'ютерної мережі Інтернет. Наукові й законодавчі ініціативи не корельовано не тільки через їх ігнорування, а й через майже щоденні визрівання досі не осмислюваних технологій подання інформаційних подій, які несуть непередбачуваний зміст та нові обов'язки щодо прав і свобод людини та громадянина.

У масовій комунікативній практиці взаємодія зі ЗМІ відбувається на конфліктному (подекуди) ґрунті, різному герменевтичному підході в оцінках комунікативних дій.

Констатована наявність в Україні розвиненого інформаційного простору і законодавства потребує комплексної оцінки з урахуванням змін у державі. Потреба викликана наявністю об'єктивних обставин.

У юридичному механізмі захисту прав людини важливе місце посідає цивільно-правовий захист прав й охоронюваних законом інтересів особи, під яким розуміють систему взаємопов'язаних, взаємодіючих засобів. Наголошено, що у зв'язку з постійною зміною і розвитком врегульованих й охоронюваних відносин неминуче змінюються способи і порядок їх цивільно-правового захисту. Захист цивільних прав – це дії, спрямовані на припинення порушення прав або відновлення порушених прав осіб. Право на захист цивільних прав та інтересів – це юридично закріплена можливість особи використати заходи правоохоронного характеру для поновлення порушеного права і припинення дій, які порушують це право.

Стверджується, що в разі порушення цивільного права чи інтересу в потерпілої особи виникає право на застосування конкретного способу захисту, який залежить від виду порушення та від наявності чи відсутності між сторонами зобов'язальних правовідносин. Тобто потерпіла особа не звертається з усіма передбаченими вимогами до суду, а вибирає саме той спосіб захисту, який відповідає характеру порушення її права чи інтересу. Крім того, ст. 16 ЦК України також допускає можливість встановлення способу захисту не лише судом, а й сторонами в договорі.

Завдання дослідження всіх правових способів захисту не може бути здійснено в межах однієї галузі. Воно вимагає спільних зусиль представників усіх галузей юридичної науки. Тільки за цієї умови юридична наука могла б виконати в повному обсязі завдання активно сприяти суб'єктам права, органам державної влади та місцевого самоврядування щодо неухильного та правильного застосування чинних норм про захист прав й охоронюваних законом інтересів фізичних осіб.

Констатовано, що юридичні засоби захисту права фізичної особи не вичерпуються міжнародними та конституційними засобами. Важливою складовою частиною правозахисної системи виступають галузеві засоби захисту, які дають змогу збільшити ступінь захищеності права людини за рахунок деталізації сфери захисту і підстав її здійснення. Захист права людини за своїм змістом є досить широким явищем, що охоплює будь-яку здійснювану юрисдикційними і неюрисдикційними засобами діяльність, спрямовану на запобігання й усунення можливих або реальних загроз порушення права або його відновлення.

Головним критерієм ефективності захисту прав фізичної особи є співвідношення між ситуаціями, в яких виникає потреба захисту права фізичної особи, і ситуаціями, в яких такий захист реально призводить до відновлення порушеного права.

Галузеві засоби наповнюють систему захисту прав фізичної особи конкретним змістом. Однак вдосконалення галузевих юридичних засобів саме по собі не здатне привести до збільшення ступеня захищеності прав фізичної особи, якщо при цьому в суспільстві немає ефективної системи загальних засобів та способів захисту.

Форма захисту права – це певні вимоги до процедури правового захисту, порядок діяльності при здійсненні того чи того способу захисту. Форма захисту права традиційно поділяється на юрисдикційну та неюрисдикційну. До юрисдикційних способів захисту цивільних прав належать ті, застосування яких можливе лише за допомогою звернення до компетентних державних органів, посадових осіб (судові органи, прокуратура, адміністративні органи тощо). Використання юрисдикційних цивільно-правових засобів захисту допускається тільки в передбаченому законом порядку.

Захист сімейних прав передбачає застосування компетентними державними органами, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами, або самим уповноваженим суб'єктом сімейних правовідносин передбачених сімейним законодавством способів для відновлення порушених прав і законних інтересів, а також для усунення загрози їх порушення.

Сімейне право історично виділено з цивільного права, тому окремі сімейно-правові способи захисту повторюють за змістом і порядком їх застосування відповідні цивільно-правові способи захисту, проте пряме застосування норм ЦК, що передбачають захист цивільних прав, до способів захисту сімейних прав неможливе через змістовні особливості сімейних правовідносин, які характеризуються безоплатністю, особливим суб'єктним складом, тривалістю в часі, наявністю кровного споріднення.

Під правом на захист сімейного права варто розуміти забезпечену законом можливість самостійно звертатися до суду або до інших компетентних органів з вимогою про вжиття передбачених законом заходів впливу, спрямованих на припинення незаконних дій, визнання або відновлення порушеного сімейного права.

Самозахист у сімейному праві є можливістю уповноваженої особи використовувати дозволені законом засоби примусового впливу на правопорушника і примирні процедури погоджувального характеру, спрямовані на припинення можливого порушення прав і виникнення сімейно-правового спору, а також захист права власними діями фактичного характеру. Самозахист сімейних прав є юридичним актом, для здійснення якого потрібен певний рівень психічної зрілості особи (дієздатність).

Залежно від характеру захисту можна виділити майнові (відшкодування моральної та матеріальної шкоди), особисті (відновлення, припинення (зміна) сімейних правовідносин, позбавлення батьківських прав) та організаційні (визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб) способи захисту.

Наукове видання

КЕЛЬМАН Михайло Степанович
ТОКАРСЬКА Антоніна Семенівна
ЯРМОЛ Лілія Володимирівна
ЦЕБЕНКО Соломія Богданівна
ДУТКО Альона Олександрівна

СУЧАСНІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

Підписано до друку 01.11.2020 Формат 60x84/16
Папір офсетний. Друк різнографія
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 12,7
Наклад 300 пр.

ТзОВ «Галицька видавнича спілка»
вул.Туган-Барановського, 24, м. Львів, 79005
тел. (032)276-37-99
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №198

В і д р у к о в а н о :
СПД ФОП Марусич М.М.
м. Львів, пл. Князя Я. Осмомисла, 5/11
тел./факс: (032)261-51-31
e-mail: interprint-m@ukr.net

